

Kerkgebouwen in Brussel: Een rijk erfgoed met alternatieve gebruiksmogelijkheden

Studie in opdracht van de Directie Monumenten en
Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest:
Eindverslag, januari 2014

Thomas Coomans, Steven Van Bocxlaer, Valerie Vermandel & Eva Weyns
KU LEUVEN, Raymond Lemaire International Centre for Conservation

Kerkgebouwen in Brussel: Een rijk erfgoed met alternatieve gebruiksmogelijkheden

Studie in opdracht van de Directie Monumenten en Landschappen van het
Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Eindverslag

Thomas COOMANS

Prof. KU Leuven, Faculteit Ingenieurswetenschappen: Departement Architectuur
Staflid Raymond Lemaire International Centre for Conservation, RLICC
Lid Koninklijke Commissie voor Monumenten & Landschappen, Brussels Hoofdstedelijk gewest

Steven VAN BOCXLAER

Burgerlijk ingenieur-architect KU Leuven
Tweedejaarsstudent Master in Conservation of Monuments and Sites, RLICC

Valerie VERMANDEL

Burgerlijk ingenieur-architect KU Leuven
Tweedejaarsstudent Master in Conservation of Monuments and Sites, RLICC

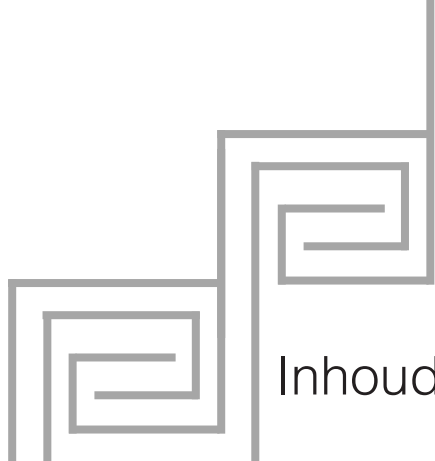
Eva WEYNS

Burgerlijk ingenieur-architect KU Leuven
Tweedejaarsstudent Master in Conservation of Monuments and Sites, RLICC

Leuven, januari 2014

Raymond Lemaire International Centre for Conservation
KU Leuven
Kasteelpark Arenberg 1
B- 3001 Heverlee
<http://sprecomah.eu/rlicc/>

Inhoudstafel

INLEIDING:	KERKGEBOUWEN IN BRUSSEL: EEN RIJK ERFGOED MET ALTERNATIEVE GEBRUIKSMOGELIJKHEDEN	p. 5
1. Het probleem		p. 7
2. De opdracht		p. 9
3. De studie		p. 10
4. Terminologie		p. 11
HOOFDSTUK 1:	ÉGLISES, COUVENTS ET CHAPELLES :ÉVOLUTION ET SIGNIFICATION D'UN PATRIMOINE SÉCULAIRE DANS LE PAYSAGE DE BRUXELLES ET DE SA RÉGION	p. 13
1. Aux origines d'un paysage religieux, les paroisses avant le XIIIe siècle		p. 16
2. Essor de la ville et de son hinterland, du XIIIe au milieu du XVIe siècle		p. 17
3. Contre-Réforme et baroque, du milieu du XVIe à la fin du XVIIe siècle		p. 20
4. Classicisme et néo-classicisme: le XVIIIe siècle		p. 22
5. Les liens entre l'Église et l'État : étapes d'une redéfinition, 1773-1831		p. 24
6. Réveil religieux et monuments urbains, 1831-1884		p. 26
7. Le gothique de Saint-Luc, style national, 1884-1914		p. 29
8. L'entre-deux-guerres, les défis de la modernité		p. 31
9. Autour de Vatican II, 1945-ca. 1975		p. 34
10. Repli, nouveaux enjeux et défis patrimoniaux, depuis ca 1975		p. 36
HOOFDSTUK 2:	KAARTEN EN INVENTARIS	p. 39
1. Kaart 1: Brussel aan het einde van de middeleeuwen, ca 1500		p. 44
2. Kaart 2: Territorium Brussels gewest aan het einde van de middeleeuwen, ca 1500		p. 45
3. Kaart 3: Brussel voor de Franse Revolutie, 1790		p. 46
4. Kaart 4: Territorium Brussels gewest voor de Franse Revolutie, 1790		p. 47
5. Kaart 5: Brussel bij het ontstaan van België, 1830		p. 48
6. Kaart 6: Territorium Brussels gewest bij het ontstaan van België, 1830		p. 49
7. Kaart 7: Brussel voor de Eerste Wereldoorlog, 1914		p. 50
8. Kaart 8: Territorium Brussels gewest voor de Eerste Wereldoorlog, 1914		p. 51
9. Kaart 9: Brussel voor de Tweede Wereldoorlog, 1940		p. 54
10. Kaart 10: Territorium Brussels gewest voor de Tweede Wereldoorlog, 1940		p. 55
11. Kaart 11: Brussel heden, 2013		p. 56
12. Kaart 12: Territorium Brussel gewest heden, 2013		p. 57
13. Inventaris		p. 58

**HOOFDSTUK 3: ALTERNATIEF GEBRUIK VAN PAROCHIEKERKEN IN HET BRUSSELS
HOOFDSTEDELIJK GEWEST: EEN METHODOLOGIE VOOR WAAR-
DEBEPALING EN CONSERVATIE MANAGEMENT PLANNING**

p. 69

1. Inleiding	p. 71
2. Een systematische methodologie voor specifieke gevallen	p. 77
3. Uitwerking van een methodologie	p. 79
Analyse	p. 79
Stedenbouwkundige analyse	p. 80
Historische analyse	p. 92
Architecturale analyse	p. 101
Technische analyse	p. 116
Interieuranalyse	p. 125
Synthese en waardebeoordeling	p. 136
Evaluatiegrid	p. 137
Evaluatieplannen en evaluatiemodel	p. 146
De vele waarden van het erfgoed	p. 154
Management planning	p. 154
Globaal plan voor conservatie	p. 156
Risico- en interventieplan	p. 162
4. Conclusie	p. 163

**HOOFDSTUK 4: ALTERNATIEF GEBRUIK VAN KERKEN:
MOGELIJKHEDEN EN AANBEVELINGEN**

p. 165

1. Inleiding	p. 167
2. Betrokkenen	p. 168
Motivatie	p. 168
Werkwijze	p. 168
3. Economische haalbaarheid	p. 170
Motivatie	p. 170
Werkwijze	p. 170
4. Functies	p. 171
Motivatie	p. 171
Vormen van alternatief gebruik	p. 171
Heroriëntatie	p. 171
Hergebruik	p. 171
Nevengebruik	p. 172
Medegebruik	p. 172
Gedeeld gebruik	p. 172
Herbestemming	p. 172
Functies voor alternatief gebruik	p. 172
Religieus	p. 172
Columbarium	p. 175
Sociaal	p. 177
Zorg	p. 179
Onderwijs	p. 180
Schouwburg	p. 182
Museum	p. 184
Bibliotheek	p. 187
Commercieel	p. 189
Horeca	p. 192
Kantoren	p. 195
Residentieel	p. 196
Sportzalen	p. 198
Kerken met meerdere functies	p. 200

5. Architectuur	p. 205
Motivatie	p. 205
Werkwijze	p. 205
Werk met licht	p. 205
Werk met ruimte	p. 205
Hou vroeg rekening met technieken	p. 207
6. Conclusie	p. 208

BIBLIOGRAFIE

	p. 209
1. Bronnen	p. 211
2. Werken	p. 212
3. URL	p. 220

BIJLAGE

p. 208

KERKGEBOUWEN IN BRUSSEL: EEN RIJK ERFGOED MET ALTERNATIEVE GEBRUIKSMOGELIJKHEDEN

1. Het probleem

Als gevolg van de algemene ontkerking in de westerse wereld worden duizenden kerken en kloosters nauwelijks gebruikt of gesloten. De vraag van hun toekomst stelt zich dringend. In sommige landen zoals Nederland, Engeland en Québec bestaat dit fenomeen sinds de jaren 1960-1970; in andere landen zoals België, Frankrijk en Duitsland bereikte de ontkerking pas recent een kritische punt voor het gebruik van de gebouwen.¹ Precieze cijfers zijn moeilijk te verkrijgen, maar het gaat degelijk om duizenden kerken: Duitsland, bijvoorbeeld, telt ongeveer 15.000 parochiekerken waarvan één derde amper of niet meer gebruikt wordt. Sinds 2008 is een versnelling duidelijk zichtbaar als gevolg van de combinatie van drie crisissen: de economische crisis, de westerse maatschappelijke identiteitscrisis, en de crisis binnen de verschillende christelijke denominaties.

Wat moet, mag en kan er gebeuren met deze zorgkerken die hun oorspronkelijk gebruik hebben verloren? Deze vraag is veel meer dan een spirituele vraag, maar heeft juridische, economische, sociale, culturele en zelfs politieke dimensies omdat ze de complexe verhouding tussen de kerk en de maatschappij raakt. Wie is de eigenaar? Wat zijn de rechten en de plichten van de gebruiker en van de eigenaar? Wie beslist er of een kerk afgeschaft, herbested of gesloopt wordt? Bestaan er alternatieve vormen van gebruik? Wat zijn de gevolgen van een bescherming op de herbestemming van een kerk? Wat moet er met het kerkmeubilair, en het roerend erfgoed gebeuren? Deze vragen krijgen in elk land andere antwoorden naargelang de relaties tussen kerk en staat. Voorts ontstaan er maatschappelijke debatten met soms zeer diverse en extreme meningen.

De kern van het probleem betreft dus het gebruik van kerken en is gebaseerd op een functionele aanpak. Met kerken en andere plaatsen voor de eredienst die hun oorspronkelijke functie vervullen en liturgisch gebruikt worden, kan het vanuit een functioneel standpunt niet beter; ze komen hier dus niet aan bod. Sommigen vinden dat kerken die hun oorspronkelijke functie verliezen bedreigd zijn als discotheek of moskee te worden gebruikt en daarom beter gesloopt moeten. Deze karikaturale en polariserende mening draagt niet bij tot een serieus debat. De specifieke invalshoek van deze les betreft de erfgoeddimensie van kerken en toont dat er talrijke herbestemmingsmogelijkheden voor kerken bestaan. Kerkgebouwen zijn een bijzonder waardevol erfgoed dat zeker toekomst heeft.

Ook in Brussel stelt zich al lang het probleem van het gebruik van kloosterkerken en kapellen van scholen.² Nieuw is dat nu ook sprake is van de sluiting van parochiekerken. Zo heeft de sluiting van de Sint-Katelijnekerk in Brussel op 1 januari 2012 heel wat emotie veroorzaakt.³ Een vereniging van vrienden van Brusselse kerken heeft op 29 september 2012 een symposium georganiseerd met als thema “*Quel avenir pour nos églises de Bruxelles?*”.⁴ Op 17 december 2013 organiseerde het Brussels Hoofdstedelijk Gewest een colloquium rond het thema “De kerken in het

¹ Lucie K. MORISSET, Luc NOPPEN & Thomas COOMANS (eds.), *Quel avenir pour quelles églises ? / What Future for Which Churches* (Patrimoine urbain, 3), Montréal: Presses de l'Université du Québec, 2006, 608 p.

² De Sint-Julianakapel in Sint-Joost-ten-Node, en de kapel van de school van het Sacré-Coeur in Jette, om er maar twee te noemen, zijn schoolvoorbeelden.

³ Naast talrijke artikels in de pers, zie: Véronique HARGOT-DELLENRE, *Ne désacralisons pas nos églises ! Mobilisation pour sauver l'église Sainte-Catherine à Bruxelles. Quel avenir pour nos églises*, Brussel, 2013.

⁴ In de lokalen van de Facultés universitaires Saint-Louis.

Brussels Hoofdstedelijk Gewest – Cultusgebouwen en herbestemming / Les églises en Région de Bruxelles-Capitale: Lieux de culte et réaffectation”,⁵ waarover verder meer.

Het probleem van het gebruik van de kerkgebouwen kadert in de ruimere reflectie over de hervorming van het stelsel van de eredienst in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. In 2008 startte minister-president Charles Picqué overleg met experts om rekening te houden met de eigenheid en de sociologische, juridische en economische complexiteit van het religieuze feit in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.⁶ Deze hervorming, onder meer van de kerkfabrieken, blijkt momenteel geen prioriteit meer te zijn voor de Brusselse regering.

Ook in Brussel bestaan er reeds voorbeelden van alternatief gebruik. In feite gaat dit zelfs terug tot de Franse Revolutie, toen er heel wat kloosters en kerken werden afgeschaft en een nieuw gebruik kregen. De in 1784 door Joseph II gesloten kapel van de Briggittines is hier een overblijfsel. Na een waaier van functies doorlopen te hebben werd ze uiteindelijk een zaal voor dansvoorstellingen. Meer recent werd de anglicaanse Church of Resurrection in Elsene getransformeerd tot restaurant en nachtclub. Eind 2009 opende de nachtclub *Spirito Brussels* zijn deuren.⁷ Een derde voorbeeld is de kerk van de Heilige Familie in Schaarbeek, waarvoor in 2010 enkele mogelijke projecten werden uitgewerkt.⁸ Het zou de eerste kerk in Brussel worden waar slechts een gedeelte van de kerk een nieuwe bestemming, terwijl de rest behouden blijft voor de eredienst. Het project viel echter stil omwille van de crisis.

Als we de parochiekerken van Brussel op een duurzame manier willen behouden, zullen een aantal kerken deze voorbeelden moeten volgen. Maar hoe kan men deze opgave tot een goed einde brengen? Welke kerken krijgen een alternatief gebruik? Welke functie krijgen zij en op welke manier wordt die geïntegreerd? Hoe beantwoordt men aan de wensen van de verschillende betrokkenen, de gemeenschap, de kerkfabriek? Hoe bepaalt men de erfgoedwaarden van een kerk en brengt men die in rekening bij het verdere verloop van een dergelijk project? En wie betaalt de rekening voor dat alles?

Op deze vragen probeert deze studie een antwoord te bieden. We brengen de religieuze gebouwen van het Brussels Gewest in kaart en bestuderen zo hoe kerken verschenen, werden gebruikt en soms weer verdwenen in de laatste 500 jaar. Daarnaast wordt een methode uitgewerkt om een kerkgebouw te bestuderen, de erfgoedwaarden te bepalen en een conservatieplan op te stellen aan de hand van deze waarden. Deze methode wordt geïllustreerd aan de hand van vier studies van Brusselse kerken die werden uitgewerkt aan het Raymond Lemaire International Centre for Conservation (RLICC). Ten slotte wordt er gekeken naar de mogelijkheden die alternatief gebruik bieden, aan de hand van internationale voorbeelden en methodes. We benadrukken hierbij dat, hoewel de studie focust op het geval van parochiekerken in Brussel, zij zonder veel aanpassing kan worden toegepast op andere religieuze gebouwen, ook buiten het Brussels Gewest.

⁵ http://stedenbouw.irisnet.be/studiesenpublicaties/colloquium-17-december-2013-de-briggittinen?set_language=nl

⁶ De conclusies werden voorgesteld op een studiedag op 31 mei 2010 aan de Universitaire Stichting: “De problematiek van een hervorming van het stelsel van de eredienst in het Brussels hoofdstedelijk Gewest”.

⁷ <http://www.spiritobrussels.com/#/spiritobrussels>

⁸ Architectenbureau OZON, in opdracht van de kerkfabriek en Atrium Helmet: <http://www.ozon-architecture.be/>

2. De opdracht

Op 13 februari 2013 werd een onderzoeksovereenkomst ondertekend tussen het Bestuur Ruimtelijke Ordening en Huisvesting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en de KU Leuven voor een onderzoek omschreven als **“Alternatieve gebruiken voor de kerken in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest”**. De leiding van het onderzoek werd toevertrouwd aan Prof. dr. Thomas Coomans, hoofddocent aan het Departement Architectuur van de Faculteit Ingenieurswetenschappen en staf van het Raymond Lemaire International Centre for Conservation (RLICC). De opdracht paste in het voorbereidingsproces van het reeds vermelde colloquium dat *stedenbouw.brussels*, het agentschap voor ruimtelijke ordening en stedenbouw in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, op 17 december 2013 organiseerde rond het thema **“De kerken in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest – Cultusgebouwen en herbestemming”**.

De opdracht bevatte vier delen, namelijk:

1. Een algemeen overzicht van de omvang en de diversiteit van het historisch gebouwd religieus erfgoed in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (geen exhaustieve inventaris), van zijn evolutie door de eeuwen heen, en van zijn betekenis in termen van erfgoedwaarden.
2. De ontwikkeling van een evaluatiemethode van de erfgoedwaarden van kerken, op het model van de door Thomas Coomans gemaakte studie voor de Vlaamse Overheid.⁹ Deze methode is bedoeld om door de Directie Monumenten en Landschappen gebruikt te worden in haar erfgoedpolitiek inzake kerkgebouwen.
3. Vier op deze methode gebaseerde gevalstudies van Brusselse parochiekerken. Deze studies bestaan uit architectuuranalyse (m.i.v. opmetingen), een morfologische analyse, een historische analyse en een stedenbouwkundige analyse die tot een evaluatie van de cultuurhistorische van deze gebouwen leiden. De gevalstudies bevatten ook een reflectie over mogelijke herbestemming van deze kerken in functie van hun specifieke morfologie en vergelijkingen met buitenlandse voorbeelden. De vier bestudeerde kerken werden door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in afspraak met Mgr. Jean Kockerols, hulpbisschop van het Aartsbisdom Mechelen-Brussel, gekozen: de Sint-Franciscus Xaveriuskerk van Kuregem in Anderlecht, de Sint-Hubertuskerk van Bosvoorde in Watermaal-Bosvoorde, de Heilige-Drievuldigheidskerk in Elsene en Sint-Gillis, en de Sint-Vincentius a Paulokerk van Scheut in Anderlecht.
4. Een samenvatting van de mogelijkheden en aanbevelingen van het alternatief gebruik van kerken, gebaseerd op voorbeelden uit België en andere landen.

Voor het uitvoeren van de opdracht kon Prof. Coomans rekenen op de samenwerking van Steven Van Bocxlaer, Valerie Vermandel en Eva Weyns, alle drie burgerlijke ingenieurs-architecten van de KU Leuven en thesisstudenten binnen de advanced masteropleiding “Masters in Conservation of Monuments and Sites” aan het Raymond Lemaire International Centre for Conservation, KU Leuven. De studie werd gevolgd namens de opdrachtgever door Stéphane Demeter en Philippe Piéreuse van de Directie Monumenten en Landschappen.¹⁰

⁹ Thomas COOMANS, *Kerken in neostijlen in Vlaanderen. Ontwikkeling en implementatie van een methodologie voor de bescherming en de monumentenzorg van het negentiende-eeuwse kerkelijke architecturaal patrimonium in Vlaanderen. Eindverslag*, Louvain, KU Leuven-KADOC, August 2003, 190 p. (onuitgegeven).

¹⁰ Naast twee formele stuurgroepvergaderingen op het CCN op 5 juli en 27 augustus 2013, vonden talrijke informele contacten plaats, zowel voor de studie als voor de bijdragen tot de studiedag van 17 december 2013.

3. De studie

Veel mensen hebben hun medewerking verleend in verschillende vormen, waarvoor hartelijk dank,¹¹ alsook al diegenen die ons de deuren van hun kerk hebben geopend. De studie resulteert in verschillende en aanvullende outputs:

1. Dit eindverslag

- Églises, couvents et chapelles : évolution et signification d'un patrimoine séculaire dans le paysage de Bruxelles et de sa région (*Kerken, kloosters en kapellen : evolutie en betekenis van een eeuwenoud erfgoed in het Brussels landschap en gewest*)
- Historische kaarten van Brussel-vijfhoek en het territorium van het gewest, met de locatie van kerken, kapellen en kloosters rond 1500, 1800, 1914, 1940 en 2000
- Alternatief gebruik van parochiekerken in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest: een methodologie voor waardebeoordeling en conservatie management planning
- Alternatief gebruik van kerken: mogelijkheden en aanbevelingen
- Bibliografie

2. Vier gevalstudies (op DVD in bijlage)

- Heilige-Drievuldigheidskerk in Elsene en Sint-Gillis.¹²
- Sint-Franciscus Xaveriuskerk van Kuregem in Anderlecht.¹³
- Sint-Hubertuskerk van Bosvoorde in Watermaal-Bosvoorde.¹⁴
- de Sint-Vincentius a Paulo kerk van Scheut in Anderlecht.¹⁵

3. Bijdragen op het colloquium van 16 december 2013

- "Ampleur et diversité des églises: leur évolution et signification dans le paysage urbain" (Stéphane Demeter, op basis van gegevens en kaarten uit de studie).
- "Evaluatiemethode van de erfgoedkundige waarden en van het herbestemmingspotentieel van de kerken. Brusselse voorbeelden" (Steven Van Bocxlaer, Valerie Vermandel en Eva Weyns)
- "Coup de projecteur sur des exemples internationaux d'usages alternatifs d'églises" (Thomas Coomans)

4. Publicatieproject

- een themanummer van het tijdschrift *Erfgoed Brussel / Bruxelles Patrimoines* zou in de loop van 2014 verschijnen met de historische en methodologische bijdragen uit dit eindverslag.
- In hetzelfde tijdschrift verscheen in 2012 een artikel over bescherming van kerkgebouwen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.¹⁶

¹¹ Jean-Marc Basyn, Clara Biagoli, Stéphanie Coomans, Stéphane Demeter, Myriam Goblet, Ann Heylen, Christian Honoré, Martijn Jaspers, Vasia Katsanou, Jean Kockerols, Panagiota Lachana, Griet Meyfroots, Céline Peetersille, Philippe Pepermans, Philippe Piéreuse, Marie-Laure Roggemans, Lou Schol, Ann Schram, Maria Siguencia Avila, Xenii Simou, Nikolaos Stamos, Koen Van Balen, Thomas Van der Linden, Barbara Van der Wee, Aziliz Vandesande, Anne Van Loo, Diederik Van Meirhaeghe, Anke Vanquaethoven, Arlette Verkruyssen, Aurelie Vermijlen.

¹² Vasia KATSANOÛ, Céline PEETERSILLE, Thomas VAN DER LINDEN en Aurélie VERMIJLEN, *Eglise de la Sainte-Trinité, Ixelles & St-Gilles*, KU Leuven, RLIIC, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, juni 2005.

¹³ Xenii SIMOU, Aziliz VANDESANDE, Diederik VAN MEIRHAEGHE & Anke VANQUAETHOVEN, *Saint-Franciscus-Xavier Church, Rue Georges Moreau 102, Kuregem*, KU Leuven, RLIIC, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, juni 2012.

¹⁴ Carla BIAGOLI, Maria SIGUENCIA AVILA, Nikolaos STAMOS & Steven VAN BOCXLAER, *Saint Hubert Church Watermaal-Bosvoorde*, KU Leuven, RLIIC, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, juni 2013.

¹⁵ Martijn JASPERS, Panagiota LACHANA & Valerie VERMANDEL, *Sint-Vincentius a Paulo Anderlecht*, KU Leuven, RLIIC, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, juni 2013.

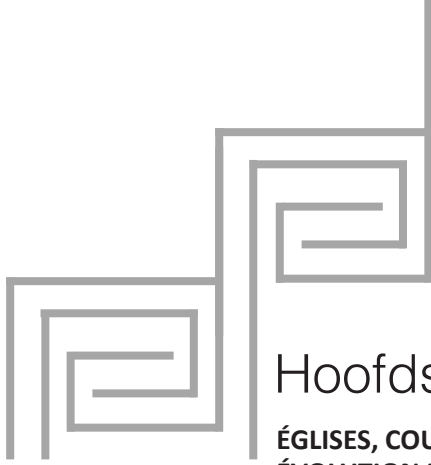
¹⁶ Thomas COOMANS, "Brusselse kerken beschermd? Naar een geïntegreerde erfgoedbenadering", *Erfgoed Brussel*, 2, June 2012, p. 52-77 / Thomas COOMANS, "Quelle protection pour les églises à Bruxelles? Vers une approche patrimoniale concertée", *Bruxelles Patrimoines*, 2, June 2012, p. 52-77.

4. Terminologie

Om verwarring te vermijden verklaren we eerst de verschillende termen die men tegenkomt in de literatuur rond alternatief gebruik. Veel van deze termen worden soms als gelijkwaardig gebruikt of met een verschillende betekenis. In andere talen komt hetzelfde fenomeen voor, wat de verwarring alleen maar groter maakt. We doen toch een poging een lijst op te stellen van de belangrijkste begrippen en de woorden die hiervoor worden gebruikt in het Nederlands, Frans, Duits en Engels. Deze lijst is niet volledig of eenduidig correct, aangezien veel woorden niet altijd met dezelfde betekenis worden gebruikt. Niet in elke taal zijn er woorden voor elk begrip. Ten slotte kan men in een verschillende landen waar men dezelfde taal spreekt woorden op een andere manier gebruiken. Het Nederlands van Nederland is niet dat van België, en het Frans van België is niet dat van Québec.

Nederlands	Frans	Duits	Engels	Verklaring
leegstaande kerk / ongebruikte kerk	église désaffectée / église excédentaire	überflüssige Kirche / aufgegebene Kirche	redundant church	Een kerk die niet meer (alleen) als kerk kan worden gebruikt.
bestemming	affectation			De functie die aan een gebouw werd toegekend.
oorspronkelijke bestemming	affectation originale			De reden waarom een gebouw werd geconcipeerd.
gebruik	usage	Nutzung	use	Hoe het gebouw in de praktijk wordt gebruikt.
alternatief gebruik	usage alternatif / réutilisation / recyclage	Alternativnutzung / Zweckänderung	alternative use / reuse	Overkoepelende term voor een veranderd gebruik of nieuwe bestemming.
heroriëntatie		Sondernutzung		De kerk blijft als kerk gebruikt worden, maar met een nieuwe focus of specialisatie.
hergebruik		Nachnutzung		De bestemming blijft, maar met een nieuwe gebruiker: bv. een andere religieuze gemeenschap
simultaankerk	église simultanée	Simultankirche	simultaneum	Een kerk die door verschillende religieuze gemeenschappen gebruikt wordt.
nevenbestemming	usage mixte / usage partagé	Nutzungs-erweiterung	shared use	De religieuze bestemming blijft, maar andere (extra) bestemmingen zijn mogelijk.
(alternatief) medegebruik / gemengd gebruik/ multifunctioneel gebruik	usage mixte / usage partagé		shared use	Meerdere gebruikers gebruiken het erfgoed, maar een verantwoordelijke bepaalt of het andere gebruik wordt toegelaten. Het gebouw wordt gedeeld in de tijd.

medegebruik				Wordt soms bedoeld als het delen van de kerk met andere religieuze gemeenschappen. Het vorige begrip is dan "alternatief medegebruik".
gedeeld gebruik / gecombineerd gebruik / nevengebruik	usage mixte / usage partagé	Mischnutzung	shared use / mixed use	Meerdere gebruikers gebruiken op gelijkwaardige basis het erfgoed, dat dus meerdere functies vervult. Het gebouw wordt verdeeld in de ruimte.
herbestemming	conversion / réaffectation	Umnutzung / Umwandlung	conversion / adaptive reuse	Het gebouw krijgt een andere bestemming dan de oorspronkelijke bestemming.
columbarium	columbarium / colombaire	Columbarium	columbarium	Een bouwwerk dat wordt gebruikt voor het bewaren van urnen, meestal gelegen bij een kerkhof of crematorium.
publieke ruimte	espace public	öffentlicher Raum	public space	Vrij toegankelijk, openbaar, meestal in bezit van de overheid of publieke instellingen.
semipublieke ruimte	espace semi-public	halböffentlicher Raum	semi-public space	Vrij toegankelijk, maar binnen kunnen strengere regels gelden. Activiteiten die niets met de functie van het gebouw te maken hebben zijn niet ongelimiteerd toegestaan. Soms moet men betalen om binnen te mogen. Meestal in bezit van de particuliere sector.
private ruimte	espace privé	privater Raum	private space	Ontoegankelijk, meestal in bezit van de particuliere sector.
privatisering	privatisation	Privatisierung	privatization	Eigendom gaat over van publieke sector naar particuliere sector.

Hoofdstuk 1:

**ÉGLISES, COUVENTS ET CHAPELLES :
ÉVOLUTION ET SIGNIFICATION D'UN PATRIMOINE SÉCULAIRE
DANS LE PAYSAGE DE BRUXELLES ET DE SA RÉGION**

ÉGLISES, COUVENTS ET CHAPELLES : ÉVOLUTION ET SIGNIFICATION D'UN PATRIMOINE SÉCULAIRE DANS LE PAYSAGE DE BRUXELLES ET DE SA RÉGION

Comme la plupart des villes d'Europe, Bruxelles possède une longue histoire religieuse intimement liée au Christianisme. Cette histoire couvre plus d'un millénaire et a généré un patrimoine extrêmement riche et complexe : immatériel et spirituel, architectural et archéologique, artistique et musical, archivistique, littéraire et mobilier. De nombreux toponymes dans la Région de Bruxelles-Capitale portent des noms de saints ou sont liés à la religion. Au gré des transformations de la ville et des paysages, les toponymes de Berchem-Sainte-Agathe, Saint-Gilles, Saint-Josse-ten-Noode, Molenbeek-Saint-Jean, Jette-Saint-Pierre, Woluwe-Saint-Pierre et Woluwe-Saint-Lambert, Saint-Job, Kapelleveld, etc., ont traversé le temps et se sont transmis jusqu'à des noms d'églises, d'écoles, d'hôpitaux, et même de gares (Chapelle) et de stations de métro (Sainte-Catherine, Saint-Guidon). Toutefois, c'est dans sa réalité architecturale et urbanistique que ce patrimoine religieux marque le paysage urbain de la manière la plus tangible.

Le patrimoine architectural des églises, des couvents et des chapelles sur le territoire de la Région de Bruxelles-Capitale, se décline en une large gamme de bâtiments aux morphologies, fonctions, échelles et styles différents, résultant d'une succession de contextes historiques et d'une stratigraphie de contextes spatiaux. Cet article présente, pour la première fois ¹, un aperçu d'ensemble de ce patrimoine, sans toutefois entrer dans le détail des bâtiments cités ². Notre objectif vise à structurer un millénaire d'histoire architecturale religieuse en phases correspondant à des moments importants de constructions ou de transformations. Pour chaque phase, la question principale porte sur les raisons et les caractères de la nouveauté ainsi que sur la signification culturelle et historique de l'évolution. L'histoire se déroule en onze phases chronologiques et s'accompagne d'une cartographie à l'échelle du pentagone et de la région, en six étapes (vers 1550, 1790, 1830, 1914, 1940, 2013) (Fig. XXX).

L'évolution du patrimoine architectural religieux bruxellois est conforme à l'évolution générale du patrimoine occidental, tout en gardant ses accents locaux. À Bruxelles, chaque phase est bien représentée par des églises remarquables, de l'architecture romane et gothique à celle des églises en béton, en passant par le baroque, le néo-classicisme et les styles historicistes. L'architecture religieuse, loin d'être statique et figée à travers les siècles, n'a cessé de se remettre en question et de s'adapter en fonction d'une société en transformation et des interactions entre l'Église, les gens et le prince, puis l'État.

¹ Il est curieux qu'il ait fallu attendre 2013 pour envisager une telle synthèse. On citera, pour mémoire, le guide sommaire : Pierre CAPELLE, Gonzague VAN INNIS & Toon OSAER, *Les églises à Bruxelles / Kerken te Brussel*, Malines, 1995.

² Pour les détails, l'on se référera à la bibliographie mentionnée dans les notes ainsi qu'aux outils de référence : inventaires du patrimoine architectural de la Région de Bruxelles capitale, <http://www.irismonument.be/index.php?lg=fr> et <http://www.irismonument.be/index.php?lg=nl> ; les *Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles*, 22 vol., Bruxelles, 1992-2010 / *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel*, 22 vol., Brussel, 1992-2010 ; et le classique Alexandre HENNE & Alphonse WAUTERS, *Histoire de la Ville de Bruxelles*, nouv. éd., 4 vol., Bruxelles, 1968-1969.

1. Aux origines d'un paysage religieux, les paroisses avant le XIIIe siècle

La paroisse est l'unité structurante et administrative du territoire christianisé. Les historiens ont identifié les paroisses primitives de la région bruxelloise comme étant les églises d'Anderlecht, de Molenbeek et d'Uccle, ainsi que Saint-Michel et Saint-Géry à *Brosella*. Saint-Michel serait la paroisse primitive de Bruxelles³. Si les plus anciennes mentions certaines du *portus* de Bruxelles datent de la première moitié du XIe siècle, il semble que les premiers établissements remontent au VIIIe siècle. Au XIe siècle, Bruxelles était constitué de plusieurs pôles distincts qui avaient chacun une église : Saint-Géry, petite église près du *portus*, sur l'île de la Senne ; Saint-Michel, à mi-pente du Treurenberg ; Saint-Jacques sur le Coudenberg, la chapelle castrale des comtes de Louvain, futurs ducs de Brabant. Au Moyen Âge, le territoire de Bruxelles faisait partie du diocèse de Cambrai, dépendant de l'archidiocèse de Reims.

Il est certain qu'un chapitre de chanoines séculiers fut fondé à Saint-Michel en 1047 ainsi qu'à Saint-Pierre à Anderlecht vers 1076-1078, ce qui donnait à ces églises un rang supérieur. Chaque chapitre fit transférer des reliques de saints dont le culte stimulerait des pèlerinages et participerait à leur développement : sainte Gudule à Bruxelles et saint Guidon à Anderlecht⁴. Les principaux vestiges architecturaux de ces deux églises de la seconde moitié du XIe siècle sont précisément les cryptes, espaces voûtés semi-souterrains dans lesquels étaient conservées et vénérées les reliques des deux saints. Ces deux cryptes à plusieurs nefs et quatre colonnes monolithes en leur centre sont du même type. Celle de Sainte-Gudule, arasée et comblée au XIIIe siècle lors de la construction du nouveau chœur gothique de la collégiale, fut mise au jour lors de fouilles en 1991, tandis que celle de Saint-Guidon fut maintenue et agrandie lors de la construction du chœur gothique dans les années 1470-1480. Des fouilles menées en 1937 et 1987-1992 à Sainte-Gudule ont permis d'identifier le plan complet de la collégiale primitive, de style roman, avec une tour carrée massive flanqué de deux tourelles d'escalier cylindriques formant un avant-corps, une nef de sept travées flanquée de bas-côtés, un transept saillant, et un chœur avec chapelles latérales, au-dessus de la crypte⁵.

Au XIIe siècle furent créées des nouvelles églises urbaines et péri-urbaines qui donnent une idée de la croissance démographique. Saint-Nicolas (avant 1152) à l'intérieur de la première enceinte et Sainte-Catherine (avant 1201) à l'extérieur de la première enceinte étaient deux oratoires dépendant du chapitre de Sainte-Gudule, tandis que Notre-Dame de la Chapelle (avant 1138) était une paroisse autonome à l'extérieur de la première enceinte.

Les apports de l'archéologie sont essentiels à l'identification et à la compréhension des églises primitives de Bruxelles et des villages aux alentours, dont ne subsistent, dans les meilleurs des cas, qu'une tour romane comme à Saint-Clément à Watermael, Saint-Lambert à Woluwe, Sainte Élisabeth à Haren, et Saint-Pierre à Neder-Heembeek⁶. Il est malaisé de préciser la datation de ces tours qui remontent au moins au XIIe siècle. L'église de Neder-Heembeek, ravagée par un incendie en 1932, fit l'objet en 1959 d'une fouille qui a révélé une stratigraphie en six phases⁷. Des trous de poteaux attestent de l'existence d'une première chapelle à nef unique en bois qui pourrait remonter au IXe siècle.

³ Placide LEFÈVRE, *L'organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au Moyen Âge*, Louvain, 1942, p. 13-27.

⁴ Paulo CHARRUADAS, « Les premiers développements de Bruxelles, 1000-1300 », in : *Le patrimoine écrit notre histoire* (Bruxelles patrimoines, hors série), Bruxelles, 2013, p. 19-31 (en particulier p. 22-23).

⁵ Pierre BONENFANT, op zoek naar de oudste vormen: romans of pre-romans ? », in : Guido-Jan BRAL (dir.), *De kathedraal van Sint-Michiël & Sint-Goedele*, Tiel, 2000, p. 54-71.

⁶ Des églises des environs, sises à l'extérieur du territoire de la région de Bruxelles-Capitale, possèdent également des tours de cette époque, notamment à Saint-Pancrace à Wezembeek, Saint-Paul à Vossem (nef et chœur), etc. Constant LEURS, *Les origines du style gothique en Brabant. 1/2: L'architecture romane dans l'ancien duché de Brabant*, Bruxelles-Paris, 1922, p. 54-131.

⁷ Joseph MERTENS, « De Sint-Pieterskerk te Neder-Heembeek. Een korte bijdrage tot de kennis van de vroegmiddeleeuwse houtbouw », *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*, 15, 1975, p. 231-239. Également : Stephan VAN BELLINGEN, « het archeologisch onderzoek van J. Mertens op de site van de verdwenen Sint-Pieterskerk te Neder-Heembeek in een nieuw dachlicht », in : Marc MEGANCK & Alain GUILLAUME (dir.), *Brussel. Neder-Over-Heembeek* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 23), Bruxelles, 2011, p. 76-90.

Sans doute au XIe siècle, cet oratoire fut remplacé par une chapelle en pierre, également à nef unique et pourvue d'un chœur plus petit et à chevet plat. La tour romane y fut adjointe au XIIe siècle. Avant la fin du Moyen Âge, le chœur fut sensiblement approfondi et flanqué par deux chapelles latérales saillantes formant un transept, ainsi que d'une sacristie. Aux XVIIe et XVIIIe siècles, des transformations furent sans doute effectuées dans l'église, mais seule la tour en conservé les traces en élévation. Enfin, en 1860, l'église fut rasée et une nouvelle église en brique, plus grande et avec bas-côtés, se substitua à l'église romane dont ne fut conservée que la tour. L'archéologie révélerait sans aucun doute des stratigraphies semblables ainsi que des sépultures d'époques variées sur la plupart des sites des églises paroissiales des anciens villages de la région.

La chapelle Sainte-Anne à Auderghem est une autre église romane à nef unique, tour occidentale et sanctuaire surbaissé datant du XIIe siècle. Aujourd'hui intégrée au domaine de Val-Duchesse, cette petite église connut un sort diamétralement opposé à celui de Saint-Pierre à Neder-Heembeek : également transformée au cours des siècles, elle fit l'objet d'une fouille suivie d'une restauration archéologique par le chanoine Raymond Lemaire en 1915-1917⁸.

2. Essor de la ville et de son hinterland, du XIIIe au milieu du XVIe siècle (cartes 1 et 2)

« C'est au XIIIe siècle que l'organisation ecclésiastique de Bruxelles prit l'ampleur qu'elle devait garder jusqu'à la fin de l'Ancient Régime »⁹. Le paysage religieux séculier des paroisses auquel allaient désormais s'ajouter des ordres réguliers, se complexifia et donna lieu à des conflits d'autorité, notamment entre l'« église-mère » et le chapitre de Sainte-Gudule, d'une part, et les nouvelles institutions régulières et séculières stimulées par les ducs de Brabant et des groupes urbains tels que les « métiers », d'autre part. Parallèlement à la croissance démographique, la population religieuse, avec ses clercs, chanoines séculiers, chanoines réguliers, moines, moniales, frères, sœurs, et béguines, se développa et se diversifia considérablement. D'un point de vue spatial, des nouveaux quartiers s'étendirent au-delà de la première enceinte du XIIe siècle créant une zone peri-urbaine qui ne sera intégrée physiquement et juridiquement à la ville qu'avec la construction de la seconde enceinte à la fin du XIVe siècle. Par ailleurs, la tripolarisation de la commune, marchande dans la vallée, princière sur le Coudenberg et canoniale sur le Treurenberg, aboutit au XVe siècle, à la construction de trois bâtiments remarquables qui transformèrent la silhouette urbaine : l'hôtel de ville et sa flèche effilée surmontée de la statue de saint Michel, la façade à deux tours de Sainte-Gudule, et le grand volume du Palais du Coudenberg, en particulier de la *magna aula* et de sa chapelle. L'imbrication des relations sociales et des influences réciproques entre les trois pôles contribua à la spécificité politique, religieuse et économique de Bruxelles.

L'architecture gothique fit son entrée à Bruxelles dans les années 1220 sur deux chantiers d'églises qui allaient se poursuivre pendant plusieurs siècles. En 1226, le chapitre de Sainte-Gudule, soutenu par le duc, commençait la construction d'un grand chœur du type cathédrale, à déambulatoire et chapelles rayonnantes¹⁰. Le nouveau chœur était achevé vers 1300 et s'articulait au transept de l'église romane. Le chantier se poursuivit au XIVe siècle avec le bras sud du transept, les chapelles latérales sud et la base de la tour sud. Le côté nord, la nef centrale et la façade furent érigés au XVe siècle et achevés vers 1475. L'autre chantier d'église où le gothique apparut est celui de Notre-Dame de la Chapelle où un transept avec tour de croisée et un chœur absidal furent érigés entre 1215 et 1275 environ. Détruite par un incendie en 1405, la nef romane de l'église fut remplacée par une nef gothique avec tour occidentale, plus haute et plus lumineuse, véritable chef-d'œuvre du « gothique brabançon » (1431-1508)¹¹.

⁸ Raymond LEMAIRE, *De kapel van Sint Anna in het kasteel van 's Hertoginnendaal te Oudergem*, Bruxelles, [1918] ; Leo EVERAERT, *De Sint-Annakapel te Oudergem*, Bruxelles, 1998.

⁹ Placide LEFÈVRE, *L'organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au Moyen Âge*, Louvain, 1942, p. 77-121 (citation, p. 100).

¹⁰ Guido-Jan BRAL (dir.), *De kathedraal van Sint-Michiël & Sint-Goedele*, Tielt, 2000, p. 73-107.

¹¹ *Une église au fil de l'histoire. Notre-Dame de la Chapelle à Bruxelles 1134-1984*, Bruxelles, 1984.

La reconstruction de Saint-Guidon à Anderlecht ne commença qu'au XIVe siècle et s'acheva avec le nouveau chœur en 1480 et des chapelles méridionales au XVIe siècle. Saint-Géry, Sainte-Catherine, Saint-Jacques et Saint-Nicolas, également reconstruits avant la fin du Moyen Âge, furent détruits ou transformés au fil du temps. Autre chef-d'œuvre du « gothique brabançon »¹², caractérisé par l'usage de pierre extraite de carrières dans les environs de Bruxelles (Vilvorde, Wemmel, etc.), l'église Notre-Dame du Sablon est une paroisse de fondation beaucoup plus tardive. C'est en effet en 1366 que le serment des arbalétriers fonda l'église dont la construction s'étendit tout au long du XVe siècle, par phases depuis le chœur, puis le transept, les cinq premières travées de la nef et des bas-côtés, jusqu'aux deux dernières travées et la façade occidentales (vers 1410-fin XVe siècle)¹³.

Le XIIIe siècle vit l'apparition et le développement d'ordres religieux urbains à l'intérieur de la première enceinte, malgré les efforts du chapitre de Sainte-Gudule pour les en empêcher¹⁴. Les Franciscains ou Frères mineurs (1238) s'établirent près de Saint-Nicolas, les Carmes (vers 1258) près de la rue de l'Étuve, les Frères Sachets (1271) fondèrent la chapelle de la Madeleine, les Dames Blanches fondèrent le couvent de Jéricho hors les murs près de la porte de Flandre (1238). S'y ajoutèrent une importante communauté de béguines ou femmes semi-religieuses (avant 1247), près de Sainte-Catherine hors de la première enceinte. Les églises des ordres religieux étaient gothiques mais se distinguaient de celles des paroisses par leur sanctuaire beaucoup plus profond, la simplicité de leur sculpture architectonique et de leurs structures couvertes de voûtes en bois, l'absence de tour maçonnée et de transept¹⁵. Aux siècles suivants, d'autres ordres s'installèrent à l'intérieur des murs de Bruxelles, notamment les Bogards (avant 1366), les Alexiens (1368), les Dominicains (1459), et les Sœurs Noires, rue de la Grande Île (1469).

À partir des années 1270, les ducs de Brabant, abandonnant progressivement Louvain, transférèrent leur cour à Bruxelles. Certains se firent inhumer dans des églises bruxelloises, marquant ainsi leur préférence pour la ville dont ils avaient fait leur capitale : Jean Ier chez les Franciscains (1294), Jean II à Sainte-Gudule (1312), Jeanne de Brabant chez les Carmes (1406)¹⁶. Le cœur d'Aleyde de Bourgogne fut enterré à Val-Duchesse (1273), le prieuré qu'elle avait fondé une dizaine d'années auparavant. D'autres membres de la famille ducale et de la Cour se firent inhumer à Saint-Jacques-sur-Coudenberg.

Le développement urbain s'accompagna de la création d'hôpitaux et d'hospices pour les personnes âgées, les malades et les lépreux, la plupart étant desservies par une communauté de frères ou de sœurs¹⁷. Pas moins de trente-quatre hôpitaux et hospices furent fondés à l'intérieur du pentagone du XIIe au milieu du XVIe siècle¹⁸. Parmi les fondations du XIIe siècle, figurent la léproserie Saint-Pierre et l'hôpital Saint-Jean qui sont à l'origine des deux grands hôpitaux actuels du même nom. Contrairement aux autres hôpitaux qui n'avaient qu'une chapelle, Saint-Jean développa une véritable église gothique qui était située à l'emplacement de l'actuelle Place Saint-Jean.

¹² Krista DE JONGE & Piet GELEYNS, *Gotiek in het hertogdom Brabant*, Louvain, 2009.

¹³ Françoise BOULENS-SINTZOFF et Anne-Sophie WALAZYC (dir.), *L'église Notre-Dame du Sablon*, Bruxelles, 2004, p. 70-107.

¹⁴ Aperçu d'ensemble : Jacques VAN WIJNENDAELE, *Promenade dans les couvents et abbayes de Bruxelles*, Bruxelles, 2007.

¹⁵ Thomas COOMANS, « L'architecture médiévale des ordres mendiants (Franciscains, Dominicains, Carmes et Augustins) en Belgique et aux Pays-Bas », *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, 70, 2001, p. 3-111.

¹⁶ David GUILARDIAN, « Les sépultures des comtes de Louvain et des ducs de Brabant (XIe s.-1430) », in : Michel MARGUE (ed.), *Sépulture, mort et symbolique du pouvoir au Moyen Âge / Tod, Grabmal und Herrschaftsrepräsentation im Mittelalter (Publications de la Section historique de l'Institut Grand-Ducal de Luxembourg, 118 / Publications du Cludem, 18)*, Luxembourg, 2006, p. 491-539 & 753-774.

¹⁷ Stéphane DEMETER & David GUILARDIAN, « Implantation des hospices et hôpitaux à Bruxelles (XIIe – XVIIIe siècles), in: *Les hôpitaux du Moyen Âge et des Temps Modernes / Hospitalen van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden, Archaeologia mediaevalis, Bruxelles-Gand-Namur, 14-16.03.2002. Actes/Akten*, Bruxelles, 2007, p. 53-60.

¹⁸ *Ibidem*, p. 54-60: les 5 plus anciennes fondations remontent au XIIe siècle, puis 5 au XIIIe siècle, 12 au XIVe siècle, 9 au XVe siècle, et 3 avant le milieu du XVIe siècle.

Des ordres religieux dont la vocation n'était pas urbaine s'installèrent à l'extérieur de la ville. Les deux plus anciennes communautés remontent à la première moitié du XIIe siècle. Une communauté de chanoines réguliers de saint Augustin adhéra à l'ordre des Prémontrés vers 1140 et devint la grande abbaye de Dielegem à Jette. Des Bénédictines dépendant de l'abbaye d'Affligem fondèrent dans la vallée de la Senne à Forest un prieuré en 1129, qui obtint le rang d'abbaye en 1238. L'abbaye de Cisterciennes de La Cambre fut fondée en 1201 dans la vallée de la Maelbeek à la limite de la Forêt de Soignes à Ixelles. C'est dans cette abbaye que séjourna jusqu'à sa mort en 1260 saint Boniface de Lausanne, l'une des gloires d'Ixelles. Toujours au XIIIe siècle, la duchesse Aleyde de Bourgogne, femme du duc Henry III de Brabant, fonda en 1262 dans la vallée de la Woluwe le prieuré de Val-Duchesse à Auderghem pour une communauté de Dominicaines ¹⁹.

En 1343, le mystique bruxellois Jean de Ruusbroek (*Ruusbroec l'admirable*), chanoine de Sainte-Gudule, se retira dans la Forêt de Soignes et y fonda le prieuré de Groenendael à Hoeilaert où il mourut en 1381. Ruusbroek influença Geert Grote et la spiritualité de la Dévotion Moderne (*dovotio moderna*), à l'origine des mouvements monastiques réformés des Frères de la Vie Commune et du chapitre de Windesheim qui se propagèrent à travers les anciens Pays-Bas et trouva à Bruxelles un terrain favorable ²⁰. En effet, la Forêt de Soignes, propriété ducale, attirait des ermites qui cherchaient la solitude propice à la contemplation. D'autres communautés pieuses, du Rouge Cloître à Auderghem (1374), de Sept-Fontaines à Rhode-Saint-Genèse (1380) et de Ter Cluysen ou l'Ermitte à Braine-l'Alleud (1399), se rattachèrent à Groenendael ²¹. À l'exception du Rouge-Cloître qui a fait l'objet de fouilles d'envergure menées par le service archéologique de la Région de Bruxelles-Capitale ²², il ne reste pas grand chose de ces prieurés qui furent ravagés par les guerres de religion au XVIe siècle, puis par la révolution française. Les alentours de Bruxelles continuèrent d'attirer des communautés religieuses, notamment les Chartreux à Scheut, Anderlecht (1455) ²³, et les Dominicains à Boetendael, Uccle (1467).

Au début du XVIe siècle, la Cour prit encore de l'ampleur. En deux phases, Charles Quint fit ériger par les architectes Rombout II Keldermans et Lodewijk van Boghem (1522-1538) et par Pieter van Wyenhove et Jehan van den Gheere (1548-1552), une nouvelle chapelle à l'emplacement de l'ancienne chapelle domestique du palais (mi-XIVe siècle). Cette grande construction gothique prenait appui sur le pignon septentrional de la *magna aula* de Philippe le Bon et développait un sanctuaire élané ceint d'un déambulatoire. Détruite par l'incendie qui ravagea la Cour en 1731, cette chapelle remarquable a disparu, à l'exception des substructures mises au jour en 1995-1998 ²⁴. Les autres palais dans le haut de la ville possédaient également une chapelle domestique. Celle de l'hôtel de Lalaing a été partiellement fouillée ²⁵, et celle de l'hôtel de Nassau a été intégrée dans le complexe de la Bibliothèque royale.

La dernière grande construction gothique de la première moitié du XVIe siècle est la chapelle du Saint-Sacrement érigée au flanc nord du chœur de la collégiale Sainte-Gudule, commanditée par Charles Quint, et bâtie entre 1531 et 1549 sous la direction de Pieter van Wyenhove.

¹⁹ Marc MEGANCK & Alain GUILLAUME (dir.), *Oudergem* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 21), Bruxelles, 2010, p. 50-63.

²⁰ Luc JANSSENS & Edgard PERSOONS, *Les prieurés en Forêt de Soignes (Val-Duchesse, Groenendael, Rouge-Cloître, Sept-Fontaines et Ter Cluysen)*, Bruxelles, 1989.

²¹ Au-delà de la frontière de la région de Bruxelles-Capitale.

²² Sylvianne MODRIE, « De archeologische onderzoeken op de site van de priorij Rood Klooster », in : Marc MEGANCK & Alain GUILLAUME (dir.), *Oudergem* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 21), Bruxelles, 2010, p. 67-85 et 86-93.

²³ *De Kartuize van Scheut en Rogier van der Weyden*, numéro thématique de *Millenium, tijdschrift voor middeleeuwse studies*, 23, 2009.

²⁴ Marcel M. CELIS, « Le sous-sol de la chapelle de Charles-Quint », in : Arlette SMOLAR-MEYNART & André VANRIE (dir.), *La quartier royal*, Bruxelles, 1998, p. 115-127.

²⁵ Dirk VAN EENHOOGHE & Marcel M. CELIS, « Het Hof van Hoogstraten », de Brusselse verblijfplaats van Antoine de Lalaing », *M&L. Monumenten en Landschappen*, 7/4, 1988, p. 36-62.

La chapelle est couverte d'une voûte en résille et possède six grandes verrières offertes par la famille de l'empereur ²⁶. La symbiose entre l'architecture gothique flamboyant et le programme iconographique impérial de style renaissance, réalisé par les meilleurs artistes de la Cour sous la direction de Bernard van Orley, fait de cette chapelle un chef d'œuvre unique en son genre et exprime le niveau de mécénat artistique de la Cour d Bruxelles.

Le miracle du Saint-Sacrement, célébré par l'Empereur, la chapelle et ses vitraux au XVIe siècle, référait à un fait historique de mai 1370 dont s'était emparé la légende et qui augmenta le prestige et le pouvoir du chapitre de Sainte-Gudule ²⁷. Six Juifs auraient volé des hosties en l'église Sainte-Catherine à Bruxelles, les auraient poignardées lors d'un rituel secret au cours desquelles les hosties se seraient mises à saigner. D'une part, ce « récit miraculeux » prouvait la présence réelle du Christ dans les hosties consacrées, dogme contesté à l'époque et objet d'autres miracles eucharistiques en Brabant. Le chapitre de Sainte-Gudule parvint à obtenir les précieuses hosties saignantes et exploita ce miracle à son profit, suscitant la dévotion eucharistique et obtenant même son authentification par le pape en 1436. D'autre part, le jugement et l'exécution des Juifs en 1370 ne prouvent pas qu'ils aient été coupables. En effet, l'accusation de profanation d'hosties, fréquente à partir de la seconde moitié du XIVe siècle, relevait de l'antisémitisme croissant en Europe occidentale. Auparavant, les communautés juives avaient trouvé leur place dans les villes médiévales et y possédaient des synagogues. À Bruxelles, après 1370, la synagogue du « Copperbeek » fut transformée en chapelle expiatoire du saint-sacrement et le climat de relative tolérance à l'égard des Juifs se dégrada. En construisant la chapelle dans les années 1530-1540, Charles Quint magnifiait ces précieuses reliques eucharistiques et affirmait l'orthodoxie de la famille impériale. Il s'agissait d'un acte politico-religieux dans le contexte de contestation eucharistique par la Réforme protestante naissante.

3. Contre-Réforme et baroque, du milieu du XVIe à la fin du XVIIe siècle

(cartes 3 et 4)

Siège de la Cour et capitale des Pays-Bas, Bruxelles fut un enjeu majeur des guerres de religion pendant la seconde moitié du XVIe siècle ²⁸. Malgré les placards interdisant le protestantisme, la Réforme luthérienne et calviniste se propagea dans la population et se doubla d'un courant identitaire contre l'autorité politique espagnole et catholique. Après l'abdication de Charles Quint en 1555, une trentaine d'années de troubles profonds affectèrent Bruxelles, allant de l'inquisition et de la terreur militaire mises en place par le Duc d'Albe (1567-1573), à l'iconoclasme et à l'éphémère république calviniste (1577-1585). Reprise par les Espagnols, Bruxelles devint avec Malines et Anvers un des sièges de la Contre-Réforme dans les Pays-Bas méridionaux. Ce mouvement issu du Concile de Trente (1545-1563) visait à combattre l'hérésie et à rétablir l'autorité de Rome. Suite à l'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas en 1570, les paroisses de Bruxelles et de sa région ne dépendirent plus de l'évêque de Cambrai mais de l'archevêque de Malines ²⁹. Durant leur règne, les archiducs Albert et Isabelle (1598-1633) consolidèrent l'orthodoxie catholique de la Contre-Réforme, favorisèrent l'installation à Bruxelles de nouveaux ordres religieux, et promurent le style baroque comme expression du nouvel élan catholique et de la fidélité à Rome ³⁰.

²⁶ Guido-Jan BRAL (dir.), *De kathedraal van Sint-Michiël & Sint-Goedele*, Tiel, 2000, p. 174-181.

²⁷ Luc DEQUEKER, *Het sacrament van mirakel. Jodenhaat in de Middeleeuwen*, Louvain, 2000.

²⁸ E.M. BRAEKMAN, *Het protestantisme te Brussel van de oorsprong tot aan het overlijden van Leopold I*, Bruxelles, 1980, p. 1-34.

²⁹ *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis. Deel 1 : Het aartsbisdom Mechelen van de katholieke hervorming tot de revolutietijd 1559-1802*, Leuven, 2009.

³⁰ Joris SNAET, « For the Greater Glory of God. Religious Architecture in the Low Countries 1560-1700 », in : Krista DE JONGE & Koenrad OTTENHEIM (dir.), *Unity and Discontinuity. Architectural relationships between the Southern and Northern Low Countries (1530-1700)*, (Architectura moderna, 5), Turnhout, 2007, p. 251-298.

La plupart des églises médiévales avaient été pillées par les iconoclastes dans les années 1570 et avaient perdu une bonne partie de leurs trésors artistiques amassés au cours des siècles précédents : autels, vitraux, jubés, retables, statues, sépultures, ornements liturgiques, etc. Pendant les années de la république calviniste, les communautés religieuses furent expulsées de Bruxelles et leurs églises vidées de leur contenu, transformées en temples protestants ou sécularisées. Certaines églises conventuelles, notamment celle des Franciscains et des Dominicains, furent détruites. Les sources précises manquent pour évaluer l'ampleur des pertes patrimoniales, mais elles furent importantes.

Le baroque religieux, style identitaire et de propagande, trouva dans les Pays-Bas méridionaux un terreau fertile et propice à un développement propre³¹. Outre la Cour, les évêques et les ordres religieux anciens en quête de restauration, les nouveaux ordres issus de la Contre-Réforme s'ajoutèrent à la liste des commanditaires d'art et d'architecture baroque³². Ainsi, les Jésuites entamèrent à Bruxelles la construction de leur église en 1615 d'après les plans du père Jacques Huyssens et sous la direction de Jacques Francart, l'architecte de la cour³³. Située en plein cœur de la capitale, cette église donnait le ton en affichant dans le paysage urbain une ample façade-écran italianisante et une haute tour baroque. Si la Compagnie de Jésus était sans aucun doute la plus prestigieuse et développa dans la capitale un collège de renom, elle était loin d'être la seule nouvelle congrégation religieuse à s'établir et à construire à Bruxelles. Les églises des Carmélites-Thérésiennes, des Carmes déchaussés, des Augustins (1620-1642), du Béguinage (1657-1676)³⁴, Notre-Dame du Bon-Secours (1664-1694), et des Riches-Clares (1665-1670), pour ne citer que les plus connues, contribuèrent à la transformation du paysage urbain par les ordres religieux au XVIIe siècle.

La comparaison des quelques façades baroques conservées à Bruxelles, c'est-à-dire celles de l'église du Béguinage, de l'ancienne église des Augustins (1621-1642, transférée en 1894 à Ixelles, église de la Trinité), de la chapelle Sainte-Anne (1655-1661, accolée depuis 1958 à l'église de la Madeleine), de la chapelle des Brigittines (1665-1672), et du Bon-Secours, tantôt entièrement en pierre de taille, tantôt mêlant pierre et brique, illustre à la fois la cohérence du vocabulaire ornemental baroque et la variété des compositions dont la plus originale est incontestablement celle de l'église du Béguinage. Les systèmes de voûtement restèrent fidèles à la tradition gothique des voûtes d'ogives, mais quelques grandes coupes apparurent dans des églises bruxelloises, notamment au Bon-Secours et chez les Riches-Clares, et des plus petites dans des chapelles secondaires de plusieurs églises. La puissante sculpture architectonique et décorative des façades baroques se retrouve également à l'intérieur des églises, et s'enrichit volontiers de figures angéliques dont les plus remarquables de trouvent dans les églises des Riches-Clares et du Béguinage.³⁵

Peu a survécu des nombreuses tours et tourelles baroques dont furent également dotés les couvents médiévaux, à l'instar de l'église des Carmes (vers 1660, détruite)³⁶. Les vues peintes et gravées de Bruxelles, notamment celle de Jean-Baptiste Bonnecroy (vers 1665), expriment l'impact visuel des églises paroissiales et des institutions religieuses

³¹ Ouvrages généraux : J.H. PLANTENGA, *L'architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant depuis le règne des archiducs jusqu'au gouvernement autrichien (1598-1713)*, la Haye, 1926 ; Rutger TUIS, *Renaissance- en Barokarchitectuur in België*, Tielt, 1999, p. 143-191 ; Jules VAN ACKERE, *Belgique baroque & classique (1600-1789). Architecture, art monumental*, Bruxelles, 1972 ; Paul PHILIPPOT, Denis COECKELBERGHS & Pierre LOZE, *L'architecture religieuse et la sculpture baroques dans les Pays-Bas méridionaux et la Principauté de Liège 1600-1770*, Liège, 2003.

³² Jacques VAN WIJNENDAELE, *Promenade dans les couvents et abbayes de Bruxelles*, Bruxelles, 2007, p. 113-135.

³³ J.H. PLANTENGA, *L'architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant depuis le règne des archiducs jusqu'au gouvernement autrichien (1598-1713)*, la Haye, 1926, p. 57-64 ; Joris SNAET, « De jezuietenkerk van Brussel en de XVIIde-eeuwse religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden », in : Alain DENEFF & Xavier ROUSSEAU (dir.), *Vier eeuwen jezuieten te Brussel / Quatre siècles de présence jésuite à Bruxelles*, Louvain, 2012, p. 153-170.

³⁴ Denis COECKELBERGHS & Pierre LOZE, *L'église Saint-Jean-Baptiste au béguinage à Bruxelles et son mobilier* (Monographies du Patrimoine artistique de la Belgique), Bruxelles, 1981.

³⁵ Isabelle DOUILLET, « Fayd'herbe et l'église des Riches-Clares de Bruxelles : Étude de la sculpture décorative et nouvelles pistes pour l'attribution », *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain*, 29, 1996, p. 65-83.

³⁶ J.H. PLANTENGA, *L'architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant depuis le règne des archiducs jusqu'au gouvernement autrichien (1598-1713)*, la Haye, 1926, p. 127-132.

dans la densité du tissu urbain ³⁷. Elles permettent également d’imaginer l’emprise du son des cloches dans le rythme du temps urbain. Seules la délicate tour hexagonale de l’église du Béguinage, la tour de l’ancienne église Sainte-Catherine (1629-1664), le lourd clocher baroque de Notre-Dame de la Chapelle (1699-1708), le dôme de Notre-Dame du Bon-Secours et les petites flèches de l’église de la Madeleine et des Riches-Clares traversèrent le temps.

L’architecture baroque religieuse est indissociable du mobilier liturgique et des décors intérieurs, le tout formant un ensemble cohérent au service d’une dynamique politico-religieuse. Promus par le Concile de Trente, l’eucharistie, le prêche et la confession, requéraient des nouveaux autels avec retable et tabernacle, des bancs de communion, des chaires et des confessionnaux, soit tous des nouveaux meubles dont les formes, l’iconographie et la richesse se déclinaient dans le mode majeur du baroque triomphant. Toutes les églises paroissiales furent rééquipées de mobilier dont la conformité aux nouvelles normes liturgique était régulièrement contrôlée lors de visites diaconales. Le marbre, le bois et la blancheur des murs, des statues et des verrières se substitua aux intérieurs médiévaux hauts en couleurs. Suite aux grands bouleversements issus de la Révolution française, de nombreux meubles baroques furent détruits ou déplacés vers d’autres églises, à l’image de la remarquable chaire baroque de Sainte-Gudule (1699) provenant de l’église des Jésuites de Louvain, de la chaire de l’église du Sablon (1697) provenant de l’ancienne église des Augustins, ou du maître-autel baroque de l’église de Saint-Josse-ten-Node provenant de l’église de la Chapelle. Parmi les églises paroissiales rurales autour de Bruxelles, Sainte-Élisabeth à Haren conserve un ensemble complet de meubles, de lambris et une tribune d’orgue du XVIIe siècle. Les plus anciennes orgues de Bruxelles sont baroques : réalisées en 1670 pour l’église du Béguinage, elles furent transférées en l’église des Minimes en 1807 ³⁸.

Rome et l’archiduchesse Isabelle promurent le culte marial et le culte des saints dont les reliquaires et les représentations peintes et sculptées se multiplièrent dans les églises. Ainsi, les pèlerinages mariaux à la source Sainte-Anne (1625) et Notre-Dame de Laeken, à Notre-Dame du Finistère (première église en 1615), ou à Notre-Dame de Bon-Secours à Uccle-Stalle furent remis à l’honneur. Des ensembles de grandes statues d’apôtres et d’autres saints placées contre les colonnes des nefs gothiques, comme à Sainte-Gudule et de Notre-Dame de la Chapelle, participaient à la « baroquisation » des intérieurs médiévaux. La chapelle Notre-Dame de la Délivrance érigée à l’instigation de l’archiduchesse Isabelle sur le flanc méridional du chevet (1649-1665) et la chapelle Maes dans l’axe du chœur (1672-1675) de Sainte-Gudule ³⁹, ainsi que les chapelles Sainte-Ursule et Saint-Marcou (1690) bâties de part et d’autre du chœur de Notre-Dame du Sablon par les Tour et Taxis ⁴⁰, illustrent le mécénat architectural et artistique de la Cour et des grandes familles aristocratiques dont bénéficièrent la plupart des institutions religieuses.

4. Classicisme et néo-classicisme: le XVIIIe siècle (cartes 3 et 4)

Le bombardement de Bruxelles en 1695 n’épargna pas les églises du centre, en particulier Saint-Géry, Saint-Nicolas et Notre-Dame du Bon-Secours ⁴¹. Pendant la première moitié du XVIIIe l’élan de la Contre-Réforme et des constructions religieuses nouvelles se tarirent. Quelques nouvelles églises furent toutefois bâties en ville et dans la périphérie, tant par des ordres religieux que par les paroisses. L’église Saints-Jean et Étienne aux Minimes (1700-1715) et l’église Notre-Dame du Finistère (1707-1727) adoptent l’ordre colossal classique, plus monumental et moins dynamique que le

³⁷ *Le peintre et l’arpenteur. Images de Bruxelles et de l’ancien duché de Brabant*, Bruxelles : Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique, 2000.

³⁸ Luc NOULLEZ, *Deux orgues pour les Minimes* (Des lieux & des hommes), Bruxelles, 2005.

³⁹ Guido-Jan BRAL (dir.), *De kathedraal van Sint-Michiël & Sint-Goedele*, Tiel, 2000, p. 102-105.

⁴⁰ Isabelle LEIRENS & Géraldine PATIGNY, « Les ensembles construits par la famille de la Tour et Tassis », in : Françoise BOULENS-SINTZOFF et Anne-Sophie WALAZYC (dir.), *L’église Notre-Dame du Sablon*, Bruxelles, 2004, p. 182-222.

⁴¹ Maurice CULOT, Eric HENNAUT, Marie DEMANET & Caroline MIEROP, *Le bombardement de Bruxelles par Louis XIV et la reconstruction qui s’en suivit, 1695-1700*, Bruxelles, 1992.

baroque — dit « brabançon » — du siècle précédent ainsi qu'un mobilier liturgique classique ⁴². Les églises paroissiales de Saint-Vincent à Evere (1705) et de Saint-Nicolas à Neder-Over-Heembeek (achevée en 1742) remplacèrent des édifices plus anciens tombés en ruine ou devenus trop petits.

Les grands chantiers entrepris par les abbayes sous la pression du gouvernement autrichien à partir de la fin des années 1750, marquèrent également les abbayes et les prieurés périurbains de Bruxelles. La plupart ayant été détruits quelques décennies plus tard, il n'en reste plus grand chose. L'ensemble monastique le plus complet est sans aucun doute celui de l'abbaye cistercienne de La Cambre dont la grande cour d'honneur avec pavillon d'entrée (1780) menant au quartier de l'abbesse (1760) et les jardins en terrasses forment une scénographie de prestige, tandis que l'entrée de l'église gothique, reléguée dans un coin de la cour d'honneur, s'était vue précéder d'un portail classique dès 1730 ⁴³. En 1764, les Bénédictines de Forest chargèrent l'architecte de la cour Laurent-Benoît Dewez de la reconstruction de leur abbaye. Seule une partie des bâtiments autour d'une grande cour d'honneur furent réalisés par Dewez et son successeur Jean-François Wincqz avant la suppression de l'abbaye en 1794 ⁴⁴. Dans le même climat fastueux, les Prémontrés de Dieleghem confièrent au même Dewez la reconstruction de leur abbaye à Jette en 1775 ⁴⁵. Ici aussi, le projet demeura inachevé.

En 1774, Charles de Lorraine fit raser les ruines de l'ancienne abbaye du Coudenberg ravagée par l'incendie de la cour en 1743 et obligea les chanoines réguliers de Saint-Augustin à intégrer leur église dans le plan régulier de la nouvelle Place Royale. C'est ainsi que l'église Saint-Jacques-sur-Coudenberg (1776-1787) devint le point d'orgue d'une composition urbanistique exceptionnelle conçue par les architectes français Jean-Benoît-Vincent Barré, Barnabé Guimard et Louis Montoyer ⁴⁶. Avec sa façade de temple antique —hybridisée par l'addition d'un clocher dans les années 1840—, sa froide blancheur intérieure, et ses voûtes en berceau à caissons portées par un entablement continu et des colonnes corinthiennes, Saint-Jacques est l'un des édifices religieux néoclassiques le plus remarquables du pays. À quelques centaines de mètres de là, l'architecte Jean Faulte construisit la chapelle néoclassique du palais de Charles de Lorraine (1760-1763, actuelle chapelle protestante), dans la tradition des chapelles palatines à deux niveaux.

La prospérité économique et l'essor démographiques qui caractérisent la seconde moitié du XVIIIe siècle affectèrent également les communautés rurales dont les églises paroissiales s'avérèrent bientôt trop étroites. La plupart des églises paroissiales de la périphérie bruxelloise furent embellies ou agrandies selon les moyens disponibles. Deux exemples parmi d'autres : le monumental portail en pierre bleue accolé à l'église de Haren du côté de la place du village, et le surhaussement de la tour de l'église Saint-Denis à Forest. Des nouveaux presbytères furent également construites pour loger les curés. Ainsi l'abbaye de Forest fit-elle procéder à la reconstruction des églises Saint-Pierre à Woluwe-Saint-Pierre (1755-1778) et Saint-Pierre à Uccle (1778-1782), ainsi que de leurs presbytères.

⁴² Armand SIMON, *Mon clocher. Église des Minimes à Bruxelles*, Bruxelles, 1913 ; Anne BUYLE, *L'église Notre-Dame du Finistère à Bruxelles aux XVIIIe et XIXe siècles. Redécouvertes et documents inédits* (Collection Investigations, 1), Bruxelles-Beauvechain, 2008.

⁴³ DE RYCKMAN DE BETZ, M. THIBAUT DE MAISIÈRES & G. DANSAERT, *L'abbaye cistercienne de La Cambre, étude historique et archéologique*, Anvers, 1948.

⁴⁴ Lionel DEVLIEGER, « Plannen voor de abdij van Vorst. Genealogie en toekomst van een moeilijk leesbare site », *M&L. Monumenten en Landschappen*, 22/3, 2003, p. 4-30.

⁴⁵ Guy PAULUS, *L'abbaye de Dieleghem* (Bruxelles, ville d'art et d'histoire, 41), Bruxelles, 2005, 21-26.

⁴⁶ Arlette SMOLAR-MEYNART & André VANRIE (dir.), *Le quartier royal*, Bruxelles, 1998, p. 155-215.

5. Les liens entre l'Église et l'État : étapes d'une redéfinition, 1773-1831 (cartes 5 et 6)

Dès le règne de l'impératrice Marie-Thérèse d'Autriche (1740-1780), sous l'influence de l'esprit des Lumières, le pouvoir politique s'en prit aux privilèges de l'Église et intervint dans les questions religieuses. En 1773, la Compagnie de Jésus fut supprimée et ses bâtiments sécularisés. Commença alors pour la plus belle église baroque de Bruxelles une succession de réaffectations —bibliothèque, club révolutionnaire, magasin militaire— qui dégradèrent le bâtiment et menèrent à sa démolition en 1812 au profit de l'aménagement d'une place publique, l'actuelle Place de la Justice. L'empereur Joseph II (1780-1790), cherchant à rationaliser la religion, ferma les couvents contemplatifs considérés comme « inutiles », à Bruxelles notamment les Annonciades, les Brigittines, les Chartreux, les Carmélites, les Riches-Clares, les Dames de Jéricho, etc.

Le régime révolutionnaire français, installé à Bruxelles à partir de 1792/1794, redéfinit complètement les relations entre l'État et l'Église. Réduite au rang de chef-lieu de département, Bruxelles dépendait du pouvoir central de Paris qui promulgua en 1795 la séparation des églises et de l'État. Quelques églises furent réaffectées en Temples de la Raison. En 1796, le Directoire supprima tous les ordres religieux et mit leurs biens en vente. Les couvents bruxellois et les abbayes de la périphérie n'échappèrent pas au décret de suppression. Sous la pression de la grande majorité de la population française (et belge) qui était catholique, l'État conclut le 15 juillet 1801 un concordat avec le pape Pie VII. Ainsi l'État reconnaissait le culte catholique et prenait en charge une partie de son fonctionnement par les finances publiques en échange de la renonciation par l'Église aux biens qu'elle possédait avant la Révolution. Le 8 avril 1802, Bonaparte ajouta à cette loi des articles organiques qui réglementaient l'exercice du culte catholique et reconnaissait les cultes protestants. En 1802, la carte des diocèses fut redessinée de manière à faire coïncider les contours des circonscriptions ecclésiastiques et des départements français (plus tard des provinces belges)⁴⁷. Bruxelles fit désormais partie de l'archevêché de Malines qui couvrait les départements des Deux Nèthes (Anvers) et de la Dyle (Brabant). Enfin, le décret impérial du 30 décembre 1809 instituait et réglementait le fonctionnement des fabriques d'églises, leur administration, leurs revenus, la régie de leurs biens, les charges des communes relativement au culte, et la question des cathédrales, des maisons épiscopales et des séminaires.

En application du Concordat, les églises paroissiales devenaient propriété publique, étaient affectées au culte public et étaient entretenues avec de l'argent public. Inversement, les églises d'abbayes et de couvents ne pouvaient pas avoir d'usage religieux et devaient soit être réaffectées, soit démolies. À Bruxelles, les église du Béguinage, des Riches-Clares, du Bon-Secours, des Minimes et Saint-Jacques-sur-Coudenberg, érigées en paroisses en 1803 suite au Concordat, furent épargnées. Inversement, l'église paroissiale Saint-Géry et l'église de l'hôpital Saint-Jean furent rasées pour créer des places publiques. En 1803, Bonaparte mit à la disposition des Protestants l'ancienne chapelle du palais de Charles de Lorraine qui devint ainsi l'Église protestante de Bruxelles.

Le sort des autres couvents sécularisés se déclina selon différents scénarios qui, chacun, aboutirent à court ou moyen terme à leur destruction. La ville devint un grand chantier et connut une métamorphose profonde et rapide⁴⁸. Non seulement de nombreux bâtiments et églises disparurent du paysage urbain, mais celui-ci s'enrichit de nouveaux espaces publics, places et rues, établies sur les anciennes propriétés religieuses. La sécularisation de grands couvents urbains avec cloîtres et jardins comme les Franciscains-Récollets, les Dominicains, les Grands Carmes, les Chartreux, etc. donna lieu à des opérations immobilières où se mêlaient capitaux privés et publics. D'autres couvents furent utilisés par l'armée, comme les casernes des Annonciades et des Petits Carmes, ou l'hôpital militaire aux Minimes⁴⁹. Dans cette période de transformations, les réaffectations de bâtiments se succédaient selon les besoins et sans aucune

⁴⁷ André TIHON, « De Restauratie », in: *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis. Deel 2 : De volkserk in het aartsbisdom, een 'vrije' kerk in een moderne samenleving, 1802-2009*, Leuven, 2009, p. 6-33.

⁴⁸ Christophe LOIR, *Bruxelles néoclassique. Mutation d'un espace urbain 1775-1840* (Lieux de mémoire), Bruxelles, 2009.

⁴⁹ Benoît MIHAIL, *Het militaire erfgoed* (Brussel, stad van kunst en geschiedenis, 50), Bruxelles, 2010, p. 3-5.

considération patrimoniale. Chaque réaffectation, surtout lorsqu'il s'agissait d'entrepôts et de fabriques, causait de nouvelles dégradations aux bâtiments qui, au terme de ce processus, finissaient inéluctablement par être détruits. De passage à Liège en 1836, Théophile Gautier lut sur la porte d'un édifice : « Église à vendre, pour démolir ou autre chose »⁵⁰ ; cela aurait aussi bien pu se passer à Bruxelles. Le cas de l'ancienne église des Augustins donne une bonne illustration de ce processus : supprimée en 1796, l'église servit successivement d'entrepôt, de temple protestant (1816-1830), de salle de spectacle et d'expositions, puis de bureau de postes. Finalement l'église fut démolie en 1892 pour permettre l'aménagement des boulevards centraux et de la place de Brouckère, mais sa façade baroque, reconnue « monument national », échappa à la destruction et fut transférée à la nouvelle église de la Trinité à Ixelles⁵¹.

Le bilan des églises et des chapelles conventuelles d'ancien régime qui subsistent à Bruxelles est maigre, certainement en comparaison avec d'autres villes belges : l'église des Riches-Claires, la chapelle des Brigittines, et le cloître et le chœur de l'église des Bogards (1752 et 1718) intégrés dans les bâtiments de l'Académie des Beaux-Arts, rue du Midi. La croissance démographique et les débuts de la révolution industrielle comptent parmi les raisons de ces bouleversements immobiliers, car elles requéraient de la place à l'intérieur du pentagone tant que l'octroi n'était pas supprimé (1860).

Toutes les abbayes et tous les monastères des environs de Bruxelles furent mis en vente en 1796-1797⁵². Seuls les bâtiments qui avaient une utilité furent conservés (fermes, moulins, quartiers abbatiaux), tandis que les autres, parmi lesquels les églises, furent rasés et leurs matériaux vendus. Ainsi disparurent les abbayes et les prieurés du Rouge-Cloître, de Val-Duchesse, de Dieleghem, de Groenendaal, de Forest, et de Boetendael. De la chartreuse de Scheut subsista le chœur de l'église gothique (démoli en 1974). Seule l'abbaye de La Cambre survécut suite à un concours de circonstances, devint une « colonie » pour mendiants (1810) puis l'école militaire (1874).

En matière religieuse, le régime Hollandais chercha à remettre en question les acquis du Concordat et à réorganiser le culte public. Ainsi, un arrêté royal du 16 août 1824 limita la marge de manœuvre des fabriques des églises. Les conceptions monarchistes et autoritaires du roi Guillaume Ier, notamment en matière religieuse et de formation du clergé, incitèrent les catholiques et les libéraux belges à s'allier en vue d'une révolution. Le régime hollandais ne permit pas aux communautés religieuses de sortir de la clandestinité, hormis quelques unes qui s'engageaient dans les soins de santé ou dans l'enseignement (par exemple, les dames de Berlaimont à Bruxelles en 1821).

Dès 1815, Bruxelles retrouva son statut de capitale et poursuivit les travaux d'embellissements et de transformations. La construction de nouvelles églises n'était toutefois pas à l'ordre du jour. On notera cependant la présence d'une chapelle néoclassique intégrée au complexe de l'Hospice Pachéco (1824-1827) : de plan carré et intégrée dans un corps de bâtiment, elle s'élève sur deux niveaux et est coiffée par une coupole à caissons percée d'un lanterneau⁵³. L'hôpital Saint-Jean, dû au même architecte Henri Louis François Partoes (1837-1843, démoli en 1950-1952), possédait une grande chapelle néoclassique sur plan central au milieu de la composition à cours.

La Constitution Belge (7 février 1831) élaborée au lendemain de l'indépendance nationale, était libérale et tolérante en matière religieuse. Elle devint la base de nouvelles relations entre l'Église et l'État. La Constitution garantissait en effet la liberté d'opinion, de culte, et de son exercice public (article 14), la liberté d'assister ou non aux cérémonies religieuses (article 15), et la non-intervention des pouvoirs publics dans la nomination du clergé (article 16). En outre, la Constitution garantissait les libertés d'association et d'enseignement, permettant à l'Église de fonder des congrégations

⁵⁰ Théophile GAUTIER, « Caprices et zigzags », dans *Œuvre complet*, vol. 5, Paris : Slatkine, 1978, p. 82.

⁵¹ Thierry DEMEY, *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier*, vol. 1, Bruxelles, 1990, p. 78-81.

⁵² Jacques VAN WIJNENDAELE, *Promenade dans les couvents et abbayes de Bruxelles*, Bruxelles, 2007, p. 113-135.

⁵³ Denis COECKELBERGHS & Pierre LOZE (dir.), *Un ensemble néo-classique à Bruxelles: le Grand Hospice et le quartier du béguinage* (Monographies du Patrimoine artistique de la Belgique), Bruxelles, 1983.

religieuses et toute autre associations catholiques (mouvements de jeunesses, syndicats, etc.) ainsi que de développer un réseau d'enseignement catholique, des hôpitaux, etc.

6. Réveil religieux et monuments urbains, 1831-1884 (cartes 7 et 8)

La combinaison de nouvelles dispositions légales, du climat ambiant de restauration et de « réveil » religieux, ainsi que la croissance démographique favorisa la restauration d'une Église adaptée à un État moderne et requit la construction de nombreuses églises nouvelles. D'une part, pendant le XIXe siècle, la population bruxelloise passa d'environ 65.000 à 625.000 personnes entraînant l'extension de la ville et la création de nouvelles paroisses. D'autre part, le retour des anciens ordres religieux et la fondation de nouveaux instituts religieux répondant aux nouveaux besoins d'une société en mutation, impliquaient d'importantes constructions.

Plus que des lieux de culte, les nouvelles églises paroissiales érigées à l'extérieur du pentagone étaient des monuments urbains, ponctuant des axes ou des places à l'échelle d'un quartier ou d'un pan de la ville en extension. Dès les années 1840, le ton fut donné par deux projets très prestigieux : l'église Saint-Joseph (1842-1849), monument national dédié au saint patron de la Belgique, sur le square principal du Quartier Léopold, et l'église royale Sainte-Marie (1845-1893), ponctuant le grand axe du « tracé royal » sur la place de la Reine à l'articulation de la rue Royale et de la rue des Palais. La première, d'après les plans de Tilman-François Suys, ne laisse voir que sa monumentale façade néo-renaissance entièrement en pierre bleue, composée d'un arc de triomphe surmonté de deux flèches ⁵⁴. À l'intérieur, les trois nefs d'église hauteur convergent vers le chevet plat et le maître-autel surmonté d'un grand tableau d'Antoine Wiertz représentant la Sainte-Famille. La seconde, d'après les plans de Louis Van Overstraeten primés par un concours (1844), combine un plan central octogonal coiffé d'une coupole et ceint d'un déambulatoire avec des chapelles rayonnantes, avec un chœur surélevé et une tour implantée au-delà de l'abside. Le style « romano-byzantin » original de cet édifice résultait de recherches historiques menées par l'architecte qui l'ambitionnait de créer une architecture religieuse contemporaine et nationale ⁵⁵. Avant la fin des années 1840, l'église Saints-Jean-et-Nicolas à Schaerbeek (1847-1850) et l'église Saint-Boniface à Ixelles (1846-1849, agrandie en 1885) furent construites dans les nouvelles extensions de la ville ⁵⁶. Saint-Boniface, conçue par Joseph Jonas Dumont, l'architecte officiel de la Commission royale des Monuments, est la première église de style néo-gothique à Bruxelles.

Dans les villages périurbains dont la population croissait également, furent également construites des nouvelles églises. Celles-ci étaient souvent de style néoclassique, fonctionnelles et sobres. Sainte-Anne à Auderghem (1843), avec son volume en brique dépourvu de tout ornement et son intérieur agençant colonnes classiques et voûte en plâtre, est un bon exemple. Il arriva également que des églises néoclassiques de cette génération furent remplacées à la fin du siècle par des édifices plus monumentaux et gothiques, comme la première église Saint-Job à Uccle (1835), remplacée en 1911-1912, ou l'église Sainte-Philomène à Boitsfort (1833), à laquelle se substitua l'église Saint-Hubert à partir de 1911.

Le style néo-gothique s'imposerait bientôt, mais pas exclusivement, comme style de référence pour les églises. Cependant, ses références et sa signification varièrent en fonction des intentions des commanditaires, tantôt purement esthétiques et architecturales, tantôt politiques et idéologiques. En 1854, le roi Léopold Ier posa la première pierre de l'église Notre-Dame de Laeken, la future nécropole de la jeune dynastie belge, dont la construction allait s'étendre jusqu'en 1909. Conçu par l'architecte Joseph Poelaert, ce gigantesque édifice néo-gothique à trois flèches effilées marque le point septentrional de la vallée Bruxelloise et s'accompagna, sur le site même de l'ancienne église médiévale

⁵⁴ Poelaert et son temps, Bruxelles, 1980, p. 125-126.

⁵⁵ Louis VAN OVERSTRAETEN, *Architectonographie des temples chrétiens, ou étude comparative et pratique des différents systèmes d'architecture applicables à la construction des églises, spécialement en Belgique...*, Malines, 1850.

⁵⁶ Poelaert et son temps, Bruxelles, 1980, p. 105-106, 143-145 et 150-152.

de Laeken, du cimetière le plus prestigieux de la capitale ⁵⁷. En 1854 fut également commencée la construction de l'église Sainte-Catherine (achevée en 1874), d'après les plans du même Poelaert mais dans un style « gothico-renaissance », en remplacement de l'ancienne église Sainte-Catherine dont ne fut gardée que la tour baroque ⁵⁸.

Bientôt chaque nouveau quartier aurait une église paroissiale, volontiers pourvue au moins d'une tour avec flèche, dans un des styles historicistes propagés par les architectes issus de l'Académie des Beaux-Arts de Bruxelles, principalement influencés par les modèles français. La Commission royale des Monuments devait en approuver le style et les plans, de même que le ministre de la Justice et des Cultes qui en assurait le financement public. Intégrés dans les extensions urbaines de la capitale, les anciens villages de la périphérie remplacèrent leurs églises historiques au profit d'églises monumentales : Saint-Josse à Saint-Josse-ten-Noode (1864-1891), Saint-Gilles à Saint-Gilles (1866-1878), Saint-Servais à Schaerbeek (1871-1876). Entre les noyaux anciens, les nouveaux quartiers s'identifiaient autour de leur paroisse comme Notre-Dame Immaculée à Cureghem (1856-1900), Sainte-Croix à Ixelles (1859-1865), Saint-Roch au Quartier Nord à Bruxelles (1860-1862, démolie en 1972), Sainte-Barbe à Molenbeek (1865-1869), Sainte-Gertrude à Etterbeek (1885, démolie en 1993).

Outre les églises paroissiales pour le culte public, les ordres et instituts religieux bâtirent des églises et des chapelles privées dont la construction n'était pas financée avec de l'argent public. Il est impossible de relever ici toutes les chapelles de couvents, d'hôpitaux et d'établissement scolaires dont un grand nombre fut d'ailleurs démolie à partir des années 1960. Quelques édifices marquants doivent toutefois être cités. Revenus à Bruxelles en 1833, les Jésuites bâtirent un collège et une église à la rue du Poinçon. Consacrée en 1852, cette dernière est un édifice de plan central sommé d'une coupole dont le style italianisant exprimait avec puissance dans l'espace bruxellois le retour de la Compagnie de Jésus à Bruxelles et sa fidélité à Rome. Moins de dix ans plus tard, les Jésuites changèrent de paradigme et adoptèrent le néo-gothique pour leur nouvelle église du Gesù en face du jardin botanique à Saint-Josse-ten-Noode (première phase, 1860-1865).

Dans la ville en transformation, chaque institut religieux cherchait à avoir « pignon sur rue » et à se distinguer architecturalement. Des silhouettes d'églises et des clochers réapparurent dans le paysage urbain. Dès 1854, les Capucins entamaient la construction de l'église Notre-Dame Immaculée sur la Place du Jeu de Balle dans les « Rundbogenstil » (1854-1858 et 1861-1868). Cette église conventuelle devint une paroisse en 1912. Au même moment que les Jésuites construisaient le Gesù à la porte de Schaerbeek, les Carmes érigeaient sur l'avenue de la Toison d'Or une dont la curieuse façade concave s'ouvrait sur un escalier et un perron couverts par une grande marquise en verre (1860-1875). Dans la famille franciscaine, les Capucins s'étaient installés à la place du Jeu de Balle (1854) et les Franciscains conventuels s'établirent également à l'intérieur du pentagone, à la rue d'Artois. Ils s'adressèrent au célèbre architecte néerlandais P.J.H. Cuypers —il n'était pas courant qu'un architecte étranger construise à Bruxelles au XIXe siècle— pour les plans de leur couvent et de l'église Sant-Antoine de Padoue (1868-1873) dont la haute tour de croisée et la riche décoration intérieure font un des chefs-d'œuvre du maître du néo-gothique néerlandais ⁵⁹. En 1870, les Pères du Saint-Sacrement chargèrent Jean-Baptiste Bethune, le maître du gothique de Saint-Luc, de dessiner les plans de leur église, chaussée de Wavre à Ixelles ; la réalisation s'écarta toutefois du projet.

⁵⁷ Charles GOMBERT, *L'église Notre-Dame de Laeken. Un mémorial inachevé*, C.I.D.E.P., Bruxelles, 2006 ; Karel BREDÁ, Y. DE WINDT, Lode DE CLERCQ & Dyonis VAN GEMERT, *Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis, de constructiewijze en de restauratieproblematiek van de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Laken*, Ruisbroek, 2002.

⁵⁸ *Poelaert et son temps*, Bruxelles, 1980, p. 174-179.

⁵⁹ Jo BRAEKEN, « De Sint-Antonius-van-Paduakerk in Brussel », *M&L. Monumenten en Landschappen*, 4/3, 1985, p. 24-31.

La Constitution belge garantissant la liberté de culte et l'État ayant reconnu les cultes protestant, anglican et israélite, des communautés construisirent des lieux de culte à Bruxelles en adoptant des styles identitaires. Les Anglicans opèrent pour le néo-gothique anglais avec des nefs couvertes par de grandes voûtes en berceau en bois, comme à l'église anglicane de la rue de Stassart à Ixelles (1873), et à Holy Trinity à Ixelles (1883, agrandie en 1897), conçue par l'architecte anglais William Barber. La communauté israélite de Bruxelles choisit le « Rundbogenstil » pour la Grande Synagogue érigée sur le nouvel axe de la rue de la Régence (1875-1878) d'après les plans de Désiré De Keyser ⁶⁰.

Dès la fondation de la Commission royale des Monuments en 1835, l'on commença à restaurer les cathédrales et les grandes églises gothiques, d'abord avec enthousiasme mais peu de compétence, puis, progressivement, de façon plus professionnelle ⁶¹. En Belgique, la conservation des monuments, nourrie aux discours idéologiques, identitaires et archéologiques, servit dès 1835 à légitimer l'existence la nation dans sa dimension historique, puis devint un enjeu des tensions entre catholiques et libéraux dans les années 1860, avant de jouer le rôle de « symboles de l'harmonie et la prospérité de la société belge » à partir des années 1890 ⁶². Les églises, monuments par excellence, occupaient une place cruciale tant au niveau national, que régional et local.

Par la pratique de la restauration, les architectes nourrissaient leurs connaissances du style gothique et pouvaient les appliquer dans des constructions neuves. Ainsi, les premières restaurations de Sainte-Gudule par Tilman François Suys à partir de 1839, ne reposaient guère sur une connaissance archéologique du monument. Lorsque Louis De Curte, qui avait été formé en France à l'école de Viollet-le-Duc, prit la direction du chantier en 1862, l'influence du style et de la méthode de son maître orientèrent les travaux dans une autre direction. Le portail nord de Sainte Gudule (1881-1886) est un chef d'œuvre en la matière. Le même De Curte agrandit l'église Saint-Boniface à Ixelles et la dotant d'un transept et d'un chœur (1877-1879) dans un gothique beaucoup plus élaboré que celui de la nef ⁶³. Également influencé par les théories de Viollet-le-Duc, Jules Jacques Van Ysendyck fit une brillante carrière d'architecte et s'illustra notamment en restaurant l'église Saints-Pierre-et-Guidon à Anderlecht (1879-1898) et en « achevant » la tour en la dotant d'une flèche gothique en pierre. Van Ysendyck appliqua les mêmes principes rationalistes d'unité de style pour la restauration de l'église du Sablon (1890-1901) ⁶⁴. Les restaurations affectèrent également les églises périurbaines comme l'église Saint-Clément à Watermael, partiellement reconstruite en un style roman afin de s'accorder à l'ancienne tour (1871).

Parallèlement à la construction d'églises neuves, les églises anciennes, furent remises au goût du jour ou partiellement transformées, comme l'adjonction d'un clocher au-dessus de la façade de Saint-Jacques-sur-Coudenberg et de sculptures sur son tympan (1849) ⁶⁵, et la réfection de la façade du Finistère désormais pourvue d'un grand relief marial (1840). Suite à la réaffectation des églises se posait également la question de leur mobilier, de leur décoration intérieure et de leurs vitraux. Nous n'entrerons pas dans les détails de ce sujet complexe qui préoccupa les fabriques d'églises tout au long du XIXe siècle et sur lequel la Commission royale des Monuments fut appelée à se prononcer autant que sur la construction et la restauration des bâtiments eux-mêmes.

⁶⁰ JO BRAEKEN, « Beth Haknesset. Synagogen in België 1865-1914 », *M&L. Monumenten en Landschappen*, 12/1, 1993, p. 13-45.

⁶¹ HERMAN STYNEN, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Bruxelles, 1998, p. 13-147.

⁶² JAN DE MAEYER, « België : de ziel van de natie. Achtergronden en functie van ideologische concepten in de negentiende-eeuwse monumentenzorg », in : JAN DE MAEYER, ANNA BERGMANS, WIM DENSLAGEN, HERMAN STYNEN, WIES VAN LEEUWEN & LUC VERPOEST (dir.), *Gothic Revival. Religion, Architecture and Style in Western Europe 1815-1914*, (Kadoc Artes, 3), Leuven, 1999, p. 71-85.

⁶³ *Poelaert et son temps*, Bruxelles, 1980, p. 193-196.

⁶⁴ M. DESSAER-DE MAESSCHALCK & R. GEERAERTS, « À propos des restaurations successives de l'église Notre-Dame du Sablon à Bruxelles », *Bulletin des la Commission royale des Monuments et des Sites*, 5, 1975-1976, p. 18-79.

⁶⁵ LODE DE CLERCQ, « Het tympan van de Sint-Jakob-op-de-Koudenbergkerk op het Koningsplein te Brussel », *M&L. Monumenten en Landschappen*, 14/3, 1995, p. 28-40.

7. Le gothique de Saint-Luc, style national, 1884-1914 (cartes 7 et 8)

1884 fut une année charnière dans l'histoire politique de la Belgique. Après plusieurs décennies d'alternances et de tensions entre catholiques et libéraux anticléricaux, ponctuées de conflits idéologiques et confessionnels notamment sur l'enseignement, les cimetières, etc., les catholiques obtinrent et gardèrent une majorité absolue au parlement jusqu'à la Première Guerre Mondiale et « régnèrent sans partage » pendant trente années. Cette période correspond également à l'apogée industrielle, commerciale et financière de la Belgique sous le règne de Léopold II. Plus que toute autre ville du pays, Bruxelles allait bénéficier de cette prospérité, organiser trois expositions universelles (1888, 1897 et 1910), développer un projet urbanistique à l'échelle de l'actuelle région, et se doter d'une architecture monumentale officielle dans les styles nationaux. La construction d'églises contribua de manière déterminante à ce projet dans la perspective d'une société dont l'identité serait belge, chrétienne et gothique. Par ailleurs, la construction d'écoles et de collèges possédant des grandes chapelles qui affichaient leur identité catholique dans l'espace public, doit être remis dans le contexte de la Guerre scolaire qui s'était envenimée en 1879.

Parmi les catholiques au pouvoir, les « ultramontains » avaient la conception du monde la plus radicale. Certains, tels Joris Helleputte, professeur à l'Université catholique de Louvain, ministre des travaux publics, vice-président de la Commission royale des Monuments, etc. exercèrent un rôle éminent dans la promotion d'un style national, gothique et chrétien⁶⁶. Depuis 1862 des architectes et des artisans chrétiens étaient formés au néo-gothique du baron Bethune à l'école Saint-Luc de Gand, puis à celles de Tournai et de Liège fondées respectivement en 1877 et 1880. Arrivé en 1882 à Bruxelles, Saint-Luc ne prit vraiment pied dans la capitale qu'avec l'ouverture d'une première école à Schaerbeek en 1887, puis d'une seconde à Saint-Gilles en 1898⁶⁷. La prise de pouvoir des catholiques et leur contrôle des commandes publiques et de la Commission royale des monuments allait promouvoir les « architectes issus de Saint-Luc et ériger le néo-gothique saint-luquiste en style national⁶⁸. Ce style, basé sur les principes de A.W.N. Pugin et nourri aux modèles brugeois et flamands, était différent des modèles gothiques français et en pierre de taille, influencés par Viollet-le-Duc et enseignés, parmi d'autres styles, à l'Académie des Beaux-Arts de Bruxelles. Émar Collès, Léopold Pepermans, Guillaume-Chrétien Veraart, Pierre Langerock, Edmond Serneels, etc., comptent parmi les architectes de Saint-Luc les plus actifs à Bruxelles à partir de 1900.

Selon Pugin et Bethune, une église archétypique devait être gothique et avoir un plan cruciforme, des collatéraux moins élevés que la nef centrale, une abside polygonale, ainsi qu'une tour, soit à la croisée, soit à l'ouest ; les structures en pierre ou en bois devaient être « vraies », c'est-à-dire construites selon la tradition médiévale. De telles églises, en briques rouges, apparurent dans le paysage bruxellois, notamment Saint-Pierre à Jette (1880), la Sainte-Famille à Schaerbeek (1898, première phase), Sainte-Madeleine à Jette (1903-1904), Saint-Joseph à Evere (1904-1906), Saint-Lambert à Laeken (1906), Sainte-Anne à Koekelberg (1908, démolie en 1985), Sainte-Élisabeth à Schaerbeek (1913-1916). D'autres du même type furent érigées en « moellons du pays », notamment Saint-Antoine à Etterbeek (1905-1935), Saint-Remi à Koekelberg (1907), Saint-Hubert à Boistfort (1911-1924-1939), Saint-François-Xavier à Cureghem (1912-1915). Ces églises se caractérisent aussi par leur décoration intérieure réalisée par des artisans sortis des écoles Saint-Luc, capables de réaliser le mobilier, les vitraux, les statues, la polychromie murale, etc. dessinés par les architectes.

À partir des années 1880, le style de Saint-Luc fit également flores dans les couvents. Helleputte conçut pour une communauté de sœurs de la noblesse ultramontaine la chapelle Sainte-Julienne à Saint-Josse-ten-Noode (1884-1886),

⁶⁶ Jan DE MAEYE, Leen VAN MOLLE & Luc VERPOEST (dir.), *Joris Helleputte : architect en politicus 1852-1925* (Kadoc Artes, 1), 2 vol., Louvain, 1998.

⁶⁷ Jan DE MAEYER (dir.), *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek, 1862-1914*, (Kadoc Studies, 5), Louvain, 1988.

⁶⁸ Jan DE MAEYER, « The Neo-Gothic in Belgium : Architecture of a Catholic Society », in : Jan DE MAEYER & Luc VERPOEST (dir.), *Gothic Revival. Religion, Architecture and Style in Western Europe 1815-1914*, (Kadoc Artes, 5), Leuven, 2000, p. 19-34.

œuvre d'art totale et chef d'œuvre du gothique de Saint-Luc à Bruxelles⁶⁹. Parmi les nombreux exemples, citons : la chapelle et le couvent des sœurs de l'Eucharistie à Watermael (1884), l'œuvre du Calvaire, chaussée de Wavre à Ixelles (1890), la chapelle Saint-Bernard et le couvent des Carmélites à Saint-Gilles (1891), la maison de repos des Alexiens, rue de l'Arbre Bénit à Ixelles (1899), le couvent et l'église des Dominicains, avenue de la Renaissance à Bruxelles (1901-1906), l'église des Barnabites, avenue Brugmann (1905-1906), l'église des pères Scheutistes à Anderlecht (1876-1908, démolie en 1974), etc.

Dans le contexte tendu de la Guerre scolaire qui culmina avec la loi de 1879, les catholiques voulurent distinguer avec évidence leurs bâtiments scolaires par rapport à ceux des écoles communales et des athénées laïcs, de style classique ou éclectique. Par leur style néo-gothique et la présence d'une chapelle, les écoles catholiques étaient identifiables au premier coup d'œil depuis l'espace public. Avec l'aide financière de l'élite ultramontaine, les instituts religieux d'enseignement s'adressèrent aux architectes de Saint-Luc qui produisirent des chapelles stéréotypées, à nef unique, abside polygonale et en brique rouge, mais pourvues d'une riche iconographie adaptée aux utilisateurs des lieux. Ces grandes écoles catholiques qui, toutes possédaient un internat, s'installaient de préférence à l'extérieur de la ville, dans les quartiers résidentiels en développement, où le terrain était moins cher et l'air plus pur qu'au centre de la ville. Ainsi, Auguste Van Assche, le bras droit du baron Bethune, bâtit une grande chapelle pour les sœurs du Sacré-Cœur à Jette, l'une des écoles des filles de l'élite catholique bruxelloise (1874, démolie en 1994). Joris Helleputte conçut la chapelle du pensionnat des Sœurs de Notre-Dame à Anderlecht (1882-1883), combinée avec un réfectoire au rez-de-chaussée. D'autres exemples sont les chapelles de l'Institut Saint-Louis à Bruxelles (démolie), des Filles de la Sagesse à Ganshoren, de l'Institut de la Sainte-Famille d'Helmet à Schaerbeek (1895-1903), du Collège Saint-Pierre à Uccle (1909), des frères Maristes à Auderghem (1910, actuelle Sint-Lutgardisschool), de l'Institut Saint-André, rue de l'Hippodrome à Ixelles (1911), de l'Institut Saint-Boniface à Ixelles (1911-1920), du Sacré-Cœur de Lindthout (1914-1919), etc.

Il serait erroné de croire que les architectes de Saint-Luc obtinrent le monopole des commandes publiques de construction et de restauration d'églises. Un cas remarquable est la construction de l'église Saint-Job à Uccle (1911) par l'architecte éclectique anversois Jules Bilmeyer, qui conçut un édifice sur plan central, avec coupole et tour, inspiré par la chapelle palatine d'Aix-la-Chapelle. Des chapelles monumentales faisaient également partie d'institutions de l'État, notamment dans l'aile principale de l'École royale Militaire (1902-1913), ou au centre des plans en étoile des prisons de Saint-Gilles (1878-1884) et de Forest (1910). L'Hôpital Brugmann, enfin, possède une chapelle combinée avec une morgue, dessinée par Victor Horta (1912-1918).

L'architecture de Saint-Luc avait ses défenseurs et ses détracteurs qui ne distinguaient guère les arguments idéologiques et architecturaux. À cet égard, le débat autour du style néo-roman rhénan choisi par les jésuites pour leur grande église du Collège Saint-Michel (1908-1912) le long des nouveaux boulevards à Etterbeek est significatif : l'ultramontain Louis Cloquet dénonçait le choix d'un style étranger et les architectes Joseph Prémont et Alphonse Gellé qui n'appartenaient pas à Saint-Luc, tandis que le libéral Eugène Dhuicque félicitait les Jésuites pour la rationalité de leur architecture et en publiait les plans dans *L'Émulation*⁷⁰.

Toutefois le plus grand débat eut lieu autour du projet de Léopold II d'ériger sur le plateau de Koekelberg une grande basilique dédiée au Sacré-Cœur. Le souverain voulait ponctuer l'ouest de la capitale d'un monument grandiose, point d'orgue de la scénographie urbaine du parc Élisabeth et du boulevard Léopold II. Inspiré notamment par la basilique du Sacré-Cœur de Montmartre à Paris, la Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche à Berlin, et la Votivkirche à Vienne, le souverain promouvait la construction d'églises aux allures de cathédrales gothiques pour le prestige de la nation.

⁶⁹ Krista MAES (dir.), *Joris Helleputte. Architect en politicus, 1852-1926. 2: Oeuvrecatalogus* (Kadoc Artes, 1), vol. 2, Louvain, 1998, p. 255-261.

⁷⁰ Thomas COOMANS, « L'église Saint-Jean-Berchmans du Collège Saint-Michel (1908-1912), au cœur d'un projet pédagogique et identitaire jésuite », in Bernard STENUIT (ed.), *Les collèges jésuites de Bruxelles: histoire et pédagogie (1604-1835-1905-2005)*, Bruxelles: Lessius, 2005, p. 399-430.

Avec celles d'Ostende et d'Arlon, la basilique nationale de Koekelberg devait être un aboutissement suprême. Pierre Langerock conçut en 1903 les plans pour un édifice grandiloquent à sept flèches gothiques, dont le roi posa la première pierre le 4 octobre 1905. Le chantier ne dépassa pas les fondations du chœur et du transept et s'interrompit en 1911, moins de deux ans après la mort du roi. Bien plus que le triomphe de l'Église, cette basilique devait célébrer la gloire de la Nation. En vertu de la séparation de l'Église et de l'État, son financement posait problème. Après la Première Guerre mondiale, dans un contexte tout à fait différent, le projet de basilique nationale reprit vie mais sous une autre forme ⁷¹.

Contrastant avec le gigantisme d'un projet national, la petite église Notre-Dame de Lourdes à Jette (1913) suscita une dévotion populaire inattendue et ravivée par l'occupation allemande, qui requit l'agrandissement de l'église et la création d'un sanctuaire en plain air autour de la grotte (1915-1917).

8. L'entre-deux-guerres, les défis de la modernité (cartes 9 et 10)

Contrairement à une grande partie du pays, le patrimoine architectural de Bruxelles et de sa région ne souffrit pas pendant la Première Guerre mondiale. La ville poursuivit sa croissance, en tout cas pendant les années 1920, puis bénéficia de la dynamique de l'Exposition universelle de 1935 avant de sombrer dans la longue crise du bâtiment qui allait durer jusqu'au lendemain de la Seconde Guerre mondiale. En application des liens entre l'Église et l'État, la croissance de la ville entraînait automatiquement la création de nouvelles paroisses et la construction de nouvelles églises, ainsi que l'agrandissement d'églises paroissiales anciennes devenues trop petites. Les communes concernées n'étaient plus celles de la première couronne autour du pentagone, mais celles de la seconde. Certaines scénographies urbaines particulièrement remarquables se virent ponctuer par une grande église « bien en vue » dans l'espace public : la basilique de Koekelberg, Saint-Adrien à l'Altitude 100, la Sainte-Famille à Helmet, l'Assomption sur l'axe de l'avenue Lepoutre, Sainte-Croix à la place Flagey, etc. Paradoxalement, la crise économique des années 1930 n'affected pas la construction d'églises paroissiales dont certains chantiers se poursuivirent pendant les premières années de la Seconde Guerre mondiale.

Toutefois, pour les politiciens catholiques et pour l'Église, les temps avaient changé et une adaptation aux nouvelles réalités sociales, politiques et linguistiques, résultant notamment du suffrage universel, était indispensable. L'Église d'après 1918 se tournerait désormais vers le peuple ⁷². Le modèle fondé sur une élite catholique et le canon stylistique de Saint-Luc avait vécu. La combinaison de changements liturgiques et de l'utilisation du béton armé entraîna une évolution architecturale qui se déclina sur différents modes selon le degré d'ouverture à la modernité de la part des commanditaires.

Le « Mouvement liturgique », né dans les milieux monastiques au XIXe siècle, reprit de la vigueur dans l'entre-deux-guerres sous l'impulsion, notamment, des Bénédictins du Mont-César à Louvain, en particulier de Dom Lambert Beauduin ⁷³. Le sentiment d'appartenance à une assemblée de fidèles, participant ensemble à la liturgie, requérait des églises avec des grands espaces dégagés et une vue sur le maître autel. Ce type d'église était donc très différent des édifices à espaces fragmentés (bas-côtés, nef, transept, chapelles, etc.) de la génération précédente qui avait promu les dévotions individuelles et une participation plus intériorisée. Dès avant la guerre, l'église Saint-Henri à Woluwé-Saint-Lambert (1908-1911), innovait dans cette direction en s'écartant du type des églises de Saint-Luc. Saint-Henri présente un plan parfaitement rectangulaire et une seule gigantesque nef inondée de lumière provenant des verrières

⁷¹ Pierre RION, *La basilique de Koekelberg. Architecture et mentalités religieuses* (Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université catholique de Louvain, 47), Louvain-la-Neuve, 1986.

⁷² Jan DE MAEYER, « De wending van de kerk naar het volk (1884-1926) », in : *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis. Deel 2 : De volkskerk in het aartsbisdom, een 'vrije' kerk in een moderne samenleving, 1802-2009*, Leuven, 2009, p. 100-171.

⁷³ Raymond LOONBEEK & Jacques MORTIAU, *Un pionnier, Dom Lambert Beauduin (1873-1960). Liturgie et Unité des chrétiens*, 2 vol., Louvain-la-Neuve, 2001.

sur les quatre faces. Seule la hauteur du podium distingue le sanctuaire du reste de la nef. Afin de mettre en évidence le maître-autel, un grand baldaquin ou « cyborium » poncture l'espace sacré adossé au chevet droit. Saint-Henri restait toutefois de style gothique et est une copie de l'église médiévale des Dominicains de Gand (fin du XIIIe siècle, démolie en 1860).

La plupart des églises construites pendant l'entre-deux-guerres s'inscrivent dans le Mouvement liturgique et adoptent un espace dégagé pour l'assemblée et un sanctuaire dans le prolongement de la nef ⁷⁴. Le style pouvait toutefois considérablement varier et révéler des divergences de vues au sein de l'Église. Ainsi, d'un point de vue spatial et liturgique il n'y a aucune différence entre Saint-Henri à Woluwe et Sainte-Suzanne à Schaerbeek (1925-1928), alors que d'un point de vue stylistique l'une est gothique et l'autre en béton armé, la modernité liturgique ne s'accommodant pas forcément de la modernité architecturale. En outre, à Schaerbeek, pour la première fois, les locaux paroissiaux étaient situés en dessous de l'église. Ces tensions entre tradition et modernité au sein de l'Église expliquent la diversité de styles architecturaux et décoratifs dans les années 1920-1930, allant du néo-gothique tardif et des formes géométrisées du « gothique-moderne », au néo-roman et au néo-byzantin parfois teinté d'Art Déco, aux églises franchement modernes en béton armé et avec des vitraux abstraits ⁷⁵. Il faut cependant noter que l'ouverture de l'Église à la modernité architecturale à partir de 1925, disparut au milieu des années 1930 au profit d'une architecture influencée par des courants plus conservateurs, notamment régionalistes, qui perdurèrent jusqu'à 1960 environ.

Dans quelques cas, des projets néo-gothiques entamés avant la Première Guerre mondiale furent achevés dans un autre style. La première phase de construction de l'église de la Sainte-Famille de Helmet à Schaerbeek, entamée en 1898 d'après les plans d'Émar Collès en néo-gothique de Saint-Luc, fut interrompue à hauteur de la première travée de la nef. Les travaux reprirent en 1936 sous la direction de Frans Vandendael dans un style plus moderne avec des structures en béton armé (plafond en béton au lieu de voûtes d'ogives), des fenêtres à arcs en mitre, et une tour au couronnement plus géométrique que la flèche gothique du projet initial. Le plus grand changement fut celui de la basilique nationale de Koekelberg, dont le projet néo-gothique, interrompu en 1911, fut abandonné au profit d'un projet généralement qualifié d'Art Déco, d'après les plans d'Albert Van huffel, primés en 1921 ⁷⁶. La première pierre fut posée en 1926 et l'édifice ne fut achevé qu'en 1951, bénéficiant en partie du financement de l'État, au terme de travaux audacieux mettant en œuvre des structures en béton armé et des éléments modulaires en terracotta. Avec sa grande coupole et son large transept à absides, la basilique réfère à Saint-Pierre de Rome. La monumentalité et le gigantisme de l'espace intérieur étaient destinés à contenir le peuple catholique belge dans toutes ses composantes sociales et linguistiques, à célébrer l'union des diversités nationales dans le Sacré-Cœur. Après la mort de Van huffel en 1935, les travaux furent dirigés par Paul Rome qui redessina la coupole en béton. Paul Rome était un proche de Dom Lambert Beauduin et exerça une influence importante sur les constructions religieuses en tant que membre de la Commission d'art sacré du diocèse de Malines.

Hormis la basilique de Koekelberg, l'historiographie n'a jusqu'à présent retenu que les églises les plus modernes ⁷⁷, c'est-à-dire les églises en béton armé influencées notamment par celles d'Auguste Perret à Paris, au détriment d'édifices moins « audacieux » mais tout aussi intéressants. Sainte-Suzanne à Schaerbeek (1925-1928), par Jean Combaz ⁷⁸, Saint-Jean-Baptiste à Molenbeek, avec ses grands arcs paraboliques, œuvre de Joseph Diongre (1930-1932), et Saint-Augustin à Forest, par Léon Guianotte (1932-1936) ⁷⁹, les trois églises en béton de la région de Bruxelles Capitale, sont d'ailleurs

⁷⁴ Voir: *L'Artisan liturgique. Revue trimestrielle d'art religieux appliqué*, Bruges, 1927-1940.

⁷⁵ Anne-Françoise MOREL, « Kerkinterieurs in het interbellum in Brussel : spanningsveld tussen traditie en vernieuwing », *Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis*, 35, 2006, p. 159-173.

⁷⁶ JOS VANDENBREEDEN, *La basilique de Koekelberg, monument art déco*, Lannoo, Tielt, 2005.

⁷⁷ Par exemple: JOS VANDENBREEDEN & France VANLAETHEM, *Art Deco et modernisme en Belgique. Architecture de l'Entre-deux-guerres*, Bruxelles, 1996, p. 107-108.

⁷⁸ *L'église Sainte-Suzanne à Schaerbeek*, C.I.D.E.P., Bruxelles, 2003.

⁷⁹ Paula CORDEIRO, « Sacraal beton. De Sint-Augustinuskerk te Vorst », *M&L. Monumenten en Landschappen*, 13/3, 1994, p. 41-56.

les seules églises de l'entre-deux-guerres qui sont classées comme monuments, respectivement depuis 1984, 1988 et 2003. C'est ignorer des édifices tout aussi remarquables par leur structure et leurs espaces, mais dont le béton n'est pas apparent : Marie-Médiatrice à Molenbeek-Saint-Jean, par Victor Degand (1924), Notre-Dame de l'Assomption à Ixelles, par Camille Damman (1929-1934), le Sacré-Cœur à Etterbeek (1931-1935), Saint-Charles-Borromée à Karreveld, Molenbeek (dates), Saint-Adrien à Boondael, Ixelles, par Auguste Vanden Nieuwenborg (1938-1940), Saint-Vincent-de-Paul à Scheut, Anderlecht, œuvre de Jos Smolderen (1936-1937), le Gesù à Saint-Josse-ten-Noode (extension en 1937-1939)⁸⁰, et Sainte-Alène à Saint-Gilles, conçue par Roger Bastin en 1938. On pourrait y ajouter l'Immaculée Conception à Evere (1932-inachevée), Saint-Pierre à Woluwe-Saint-Pierre, par Julien De Ridder, qui intègre la tour et l'abside de l'ancienne église du XVIIIe siècle (1934-1936), et Saints-Pierre-et-Paul à Neder-Over-Heembeek, également par Julien De Ridder (1935).

Également amorcé avant la Première Guerre mondiale, notamment avec la restauration de la chapelle Sainte-Anne à Auderghem par le chanoine Raymond Lemaire (1916-1917), le style roman, avec ses formes plus géométriques et ses espaces couverts de voûtes en berceau, offrait une alternative au gothique de Saint-Luc et répondait aux besoins spatiaux du Mouvement liturgique. Ici aussi, l'éventail est large entre des églises à caractère archéologique ou régionalistes, aux structures modernes en béton cachées par des façades en moellons ou celles couvertes de briques rouges : Saint-Albert à Schaerbeek (1929-1935), Sainte-Agathe à Berchem-Sainte-Agathe (1936-1938), le Divin Sauveur à Schaerbeek (1935), Sainte-Thérèse à Schaerbeek, par Jules Coomans (1932), Sainte-Alix à Woluwe-Saint-Pierre (1936-1941), Saint-Lambert à Woluwe-Saint-Lambert qui intègre l'ancienne église romane (1938-XXX), Saint-Joseph à Veeweyde, Anderlecht (1938-1939), Saint-Paul à Woluwe-Saint-Pierre (1939-1941), la Sainte-Famille à Woluwe-Saint-Lambert (1939, avec les vitraux d'Albert Servaes provenant de l'Exposition universelle de Paris 1937), Notre-Dame du Rosaire à Uccle, par Raymond Lemaire et Frans Vandendael (1939-1945), le Sacré-Cœur, avenue Langeveld à Uccle (date), Saint-Gérard à Neerpede, Anderlecht (dates). Les communautés presbytérienne écossaise et orthodoxe russe adoptèrent également des références historicistes nationales pour leurs paroisses de la chaussée de Vleurgat à Ixelles (1925) et l'avenue De Fré à Uccle (1936-1938). Par rapport à l'audace des églises en béton autour de 1930, ces églises étaient plus conservatrices et sans doute plus en accord avec les aspirations conservatrices d'une société en crise profonde.

Les villages périurbains devenant des communes, plusieurs anciennes églises villageoises furent remplacées par des grandes églises et perdirent leur fonction. Ainsi la chapelle de Boondael, l'église de Berchem Sainte-Agathe et les églises Saint-Nicolas et Saint-Pierre à Neder-Over-Heembeek furent désaffectées. Les anciennes églises Saint-Pierre et Saint-Lambert dans les deux Woluwe furent partiellement détruites et intégrées dans les nouvelles églises.

Sans aucun doute la métamorphose la plus révélatrice fut celle que subit l'église Sainte-Croix à Ixelles dans les années 1938-1942. Depuis la construction du bâtiment de l'INR à la place Flagey en 1933-1939, l'église néogothique voisine paraissait tout à fait obsolète. Avec ses grandes bandes horizontales vitrées et sa tour d'angle cylindrique, le bâtiment de Joseph Diongre était tellement moderne à côté de l'église en briques rouges avec sa flèche effilée, ses pinacles et ses formes historicistes. La voix des ondes radiophoniques concurrençait la voix du Seigneur... Aussi le diocèse chargea-t-il Paul Rome de redessiner la façade et la flèche, et de parementer en pierre jaune toutes les faces extérieures de l'église. Ce « façadisme » avant la lettre et la belle silhouette de la flèche atténuèrent les tensions visuelles entre les deux bâtiments antagonistes, sans toutefois les supprimer.

⁸⁰ Patrice GAUTIER, & Jean-Sébastien MISSON, « L'église et les résidences du Gesù à Saint-Josse-ten-Noode », in : Alain DENEFF & Xavier ROUSSEAU (dir.), *Vier eeuwen jezuïeten te Brussel / Quatre siècles de présence jésuite à Bruxelles*, Louvain, 2012, p. 641-662.

Enfin, les deux chapelles de l'Exposition universelle de 1935 méritent d'être mentionnées, malgré leur caractère éphémère⁸¹. Le pavillon de la Vie catholique, dû au talent de Henri Lacoste, dressait au sommet du plateau du Heysel quatre coupes et six obélisques couverts de cuivre doré⁸². Son volume éclatant et triomphal, contrastant avec l'ensemble des palais voisins, exprimait la puissance de l'Église dans la société belge. Une des coupes abritait la chapelle Saint-Paul dont le mobilier moderne était l'œuvre de Jules Ghobert. Plus petite et dépouillée, la chapelle Saint-Léopold ou « chapelle royale », par Marcel Schmitz, servait de lieu d'exposition d'art religieux issu de l'atelier de Maredsous et du mouvement louvaniste « La Croix latine ». Le contraste avec le néo-gothique de Saint-Luc ne pouvait être plus total ; il exprimait l'évolution architecturale et artistique de l'Église en une génération.

9. Autour de Vatican II, 1945-ca. 1975 (cartes 11 et 12)

Le prestige de l'Église catholique sortit renforcé de la guerre et elle conserva une grande influence jusqu'à la mort, en 1961, du cardinal Joseph-Ernest Van Roey, archevêque de Malines⁸³. La société « pilarisée » se polarisa à nouveau lors de la Deuxième guerre scolaire (1950-1959). D'un point de vue architectural, cette période s'inscrit dans le prolongement des années 1930 et bénéficia à partir de 1952 du financement du fonds diocésain *Domus Dei*. Le chantier de la basilique de Koekelberg, engloutit une bonne partie des finances et cela explique sans doute pourquoi, contrairement à d'autres diocèses belges et étrangers, l'architecture religieuse catholique de la seconde moitié du XXe siècle, à quelques exceptions près, demeura modeste à Bruxelles. La basilique de Koekelberg fut officiellement inaugurée en 1951, mais les parachèvements, la mise en place des vitraux et surtout son financement s'étendirent encore sur plusieurs décennies.

Les églises de l'immédiat après-guerre expriment le conservatisme de Malines, peu sensible à l'architecture moderne contemporaine : Saint-Joseph à Uccle (1942-1949), Notre-Dame du Chant d'Oiseau, à Woluwe-Saint-Pierre (1947-1949), Notre-Dame de Lourdes à Jette (1948-1949), le Précieux-Sang à Uccle (1950), Sainte-Alice à Schaerbeek (1952-1954), Notre-Dame de l'Assomption Kapelleveld, Woluwe-Saint-Lambert (1953), le Sacré-Cœur à Uccle (1954), Sainte-Croix à Watermael-Boisfort (dates). Les années 1950 furent également celles de l'achèvement du mobilier et des vitraux des églises de l'entre-deux-guerres, dont l'ensemble le plus remarquable est celui de Sainte-Suzanne à Schaerbeek (1950-1956). C'est aussi dans les années 1945-1951 que fut achevée et décorée l'église Sainte-Alène, des architectes Roger Bastin et Jacques Dupuis. Il y eut parfois un peu plus d'audace dans certains quartiers périphériques, comme à Heiligenborre à Watermael-Boisfort, où l'on érigea en quelques mois la petite église Notre-Dame-Reine du Ciel, en structure préfabriquée par De Coene à Courtrai (1956). L'église la plus intéressante de cette période de transition vers les grands bouleversements au sein de l'Église dans les années 1960 fut incontestablement l'éphémère pavillon du Vatican, *Civitas Dei*, à l'Exposition universelle de 1958⁸⁴. D'après les plans de Roger Bastin, l'église avait la forme dynamique d'une tente et était un clin-d'œil à l'église construite par Le Corbusier à Ronchamps en 1950-1955.

Après la mort du cardinal Van Roey en 1961, Rome décida de scinder l'archidiocèse de Malines en deux entités autonomes : d'une part Anvers redevint un diocèse ; d'autre part Malines prit le nom d'archidiocèse de Malines-Bruxelles au sein duquel Bruxelles devint une zone pastorale à part entière⁸⁵. L'église Saint-Gudule à Bruxelles fut par la

⁸¹ *Le Livre d'or de l'Exposition universelle et internationale, Bruxelles 1935*, Bruxelles, 1935, p. 338-341.

⁸² Eric HENNAUT, *Henry Lacoste architecte 1885-1968*, Bruxelles, 2008, p. 46-49.

⁸³ Lieve GEVERS, « Hoogtepunt en einde ven een tijdperk. Het aartsbisdom onder kardinaal Van Roey (1926)1961 », in : *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis. Deel 2 : De volkskerk in het aartsbisdom, een 'vrije' kerk in een moderne samenleving, 1802-2009*, Leuven, 2009, p. 173-253.

⁸⁴ Roel HERMANS, *Civitas Dei. De Kerk op Expo 58*, Louvain, 2008 (KADOC Expo, 1).

⁸⁵ Leo KENIS, « Kerk als minderheid in een pluralistische samenleving. Het aartsbisdom onder Leo-Jozef Suenens en Godfried Daneels (1961-2009) », in : *Deel 2 : De volkskerk in het aartsbisdom, een 'vrije' kerk in een moderne samenleving, 1802-2009*, Leuven, 2009, p. 255-317.

même occasion élevée au rang de cathédrale en 1962. Mais les années 1960 marquent le début de la crise en Europe occidentale de toutes les Églises établies. Avec le deuxième Concile du Vatican (1962-1965), l'Église catholique se lança dans un processus de renouvellement qui témoignait d'une réelle vitalité. Les réformes liturgiques profondes ratifiées dès 1963 visaient à faciliter la participation des fidèles en autorisant l'usage des langues vernaculaires et en modifiant l'organisation spatiale des églises, en particulier le rapport entre l'assemblée et le célébrant. Les conséquences ne se firent pas attendre. D'une part, les églises furent adaptées : déplacement du maître-autel, suppression de certains meubles (chaire, banc de communion), simplification de la décoration intérieure, etc. D'autre part, des nouvelles églises furent conçues et construites en fonction de la nouvelle liturgie. Il arriva même que des anciennes églises furent détruites et remplacées par des modernes.

À Bruxelles, les adaptations liturgiques des églises paroissiales dans les années 1960 furent peu radicales et n'entraînèrent pas de grandes pertes patrimoniales. Les interventions les plus fortes, et sans doute aussi les plus intéressantes, eurent lieu dans les communautés religieuses les plus progressistes. Ainsi, les Carmes de l'avenue de la Toison d'Or, guidés par le père Marie-Joseph Pudor dès 1960, vidèrent complètement leur église au profit d'une disposition moderne pour l'assemblée liturgique et allèrent jusqu'à remplacer les vitraux figuratifs par des vitraux abstraits. Les jésuites du collège Sint-Jan-Berchmans, guidés par Geert Bekaert, chargèrent l'architecte Marc Dessauvage de transformer l'intérieur de leur église⁸⁶, et les jésuites du collège Saint-Michel chargèrent Robert Devroye d'en faire autant en 1967⁸⁷.

Une vague de construction d'églises paroissiales « postconciliaires » marqua les années 1960. Une dizaine d'entre elles explorèrent des nouvelles voies et donnèrent lieu à une architecture d'une grande liberté et de réelle valeur patrimoniale⁸⁸. Les deux églises les plus monumentales, combinant des locaux paroissiaux au niveau inférieur et un grand espace liturgique à l'étage, éclairés l'une par des pans de verre latéraux, l'autre par le toit, sont Notre-Dame de Stockel à Woluwe-Saint-Pierre, par René Aerts et Paul Ramon en remplacement d'une ancienne chapelle rurale (plans dessinés dès 1957-1958, construit en 1962-1967), et Saint-Marc, avenue Defré à Uccle, par André Millis (1968-1970). À Auderghem, Simon Brigode conçut l'église Saint-Julien en béton brut de décoffrage, sur le type de l'auditoire en éventail (1963-1965). Toujours à Auderghem, l'église Notre-Dame de Blankedelle, par Albert Debaeke et Pierre Pinsard, également en béton, présente un espace carré avec un autel surmonté d'un canon de lumière, ainsi qu'un beau campanile en béton (1968-1970). À Forest, pour l'église Saint-Pie X, les frères Paul et Marcel Mignot optèrent pour des fermes triangulaires en lamellé-collé et un toit fortement incliné (1965-1967). L'église de la Résurrection à Molenbeek, par Richard Pirlot, présente un espace couvert par un plafond en bois et un puits de lumière au-dessus de l'autel (1966). Enfin, Saint-Martin à Ganshoren, par Jean Gilson (1970), remplace une église du 19e siècle, affiche une façade écran atypique décorée d'une grande céramique représentant le Charité.

Parallèlement à ces églises qui ont encore une certaine monumentalité et une présence urbaine, se développa le type de l'« église-maison », promu par le père bénédictin Frédéric Debuyst. Modestes et discrètes dans l'espace public, les églises-maisons présentent des espaces dépouillés et à échelle humaine pour la célébration. La région bruxelloise en compte un certain nombre : Sainte-Cécile à Ganshoren (1963-1965), Sainte-Claire à Jette (1965-1967), le Perpétuel Secours à Watermael-Boitsfort, par Marc Dessauvage (1967-1968), l'Épiphanie à Schaerbeek, par Marcel Reyman (1974-1981), Notre-Dame de la Consolation à Uccle (1975), Saint-Joseph à Jette (dates), le Curé d'Ars à Forest (dates), le Saint-Esprit à Anderlecht (dates), etc.

⁸⁶ Geert BEKAERT, *In een of ander huis, kerkbouw op een keerpunt*, Tielt, 1967.

⁸⁷ Thomas COOMANS, « L'église Saint-Jean-Berchmans du Collège Saint-Michel (1908-1912), au cœur d'un projet pédagogique et identitaire jésuite », in Bernard STENUIT (ed.), *Les collèges jésuites de Bruxelles: histoire et pédagogie (1604-1835-1905-2005)*, Bruxelles: Lessius, 2005, p. 427-428

⁸⁸ Caroline BERCKMANS & Pierre BERNARD, *Bruxelles '50 '60. Architecture moderne au temps de l'Expo 58*, Bruxelles, 2007, p. 146-155. La journée du patrimoine de 2008, consacrée au patrimoine d'après la Seconde Guerre mondiale, avait d'ailleurs inclus ces églises.

Peu de lieux de culte d'autres dénominations religieuses furent construits à Bruxelles avant les années 1980. La Synagogue séfarade de Schaerbeek (1962), la *Protestantse Kerk Brussel*, au Nouveau Marché aux Grains (1968-1970), la *Deutschsprachige Evangelische Gemeinde*, avenue Salomé à Woluwe-Saint-Pierre (1972-1975) et la Grande Mosquée du parc du Cinquantenaire (1978) amorçaient un lent mouvement de visibilité de la diversité religieuse dans l'espace public.

La crise des vocations apparut dans les ordres religieux dès avant 1960 et s'accéléra à partir de 1968. Se mit alors en place un processus de repli consistant, notamment, en la démolition de bâtiments anciens devenus peu attrayants, et leur remplacement par des chapelles petites et plus confortables pour des communautés vieillissantes. Certains parcs urbains de couvents furent lotis avec grand profit. L'exemple le plus spectaculaire est sans aucun doute celui de la Congrégation de l'Immaculé Cœur de Marie, ou pères missionnaires de Scheut, qui démolirent en 1974 leur grande église néogothique et leur maison-mère le long de la chaussée de Ninove et y substituèrent un bâtiment fonctionnel et une église sans cachet⁸⁹. Les Franciscaines de l'avenue de Tervuren en firent autant.

10. Repli, nouveaux enjeux et défis patrimoniaux, depuis ca 1975 (cartes 11 et 12)

La combinaison de la crise économique et de la diminution de la pratique religieuse mit un terme au programme de construction de nouvelles églises à partir du milieu des années 1970. Dans le contexte de crise structurelle de l'Église apparurent deux nouveaux phénomènes, le repli et la destruction, l'un pouvant d'ailleurs aller de paire avec l'autre. Dans de nombreuses églises paroissiales, devenues beaucoup trop grandes pour leur usage réel, mais également impossibles à chauffer, furent aménagées des petites chapelles, confortables et à l'échelle de l'assemblée. Ces « chapelles d'hiver » ou « chapelles de semaine », initialement conçues comme espaces secondaires, devinrent progressivement l'espace principal de l'église, puis le seul espace encore utilisé dans l'église. Ce processus de repli eut inévitablement des conséquences patrimoniales. Les parties abandonnées se dégradèrent et menèrent, trente ans plus tard, à des situations très problématiques comme à Saint-François-Xavier à Cureghem ou Saint-Antoine de Padoue à Forest.

Quelques églises paroissiales furent démolies et remplacées par des « églises-maisons » par (ou dans le style de) l'architecte Jean Cosse : Saint-Roch au quartier nord (1972), Sainte-Anne à Koekelberg (1985), et Sainte-Gertrude à Etterbeek (1993). D'autres démolitions, pourtant envisagées, ont pu être évitées grâce à une prise de conscience patrimoniale, notamment la Trinité, à cheval sur les communes d'Ixelles et de Saint-Gilles, et Saint-François-Xavier à Cureghem. Les classements d'églises s'accéléchèrent à partir des années 1990 et prirent également en considération des églises du XIXe siècle et quelques unes du XXe siècle, sans toutefois de vision d'ensemble⁹⁰.

L'internationalisation de Bruxelles et la multiplication de nouvelles communautés chrétiennes et non chrétiennes ont réorienté le besoin en lieux de cultes. L'Église catholique en décroissance a largement ouvert ses portes aux communautés catholiques étrangères (congolaises, polonaises, italiennes, portugaises, espagnoles, croates, etc.) et a, dans quelques cas, partagé une église avec des communautés orthodoxes (Saint-Jean-et-Nicolas à Schaerbeek, et Sainte-Catherine à Bruxelles, avant sa fermeture en 2012). Des nouveaux mouvements internationaux au sein de l'Église catholique

⁸⁹ Thomas COOMANS & Wei LUO, « Mimesis, Nostalgia and Ideology: Scheut Fathers and home-country-based church design in China », in : Tsung-Ming CHEN (dir.), *History of the Church in China, from its beginning to the Scheut Fathers and 20th Century* (Leuven Chinese Studies), Leuven: Ferdinand Verbiest Institute, 2014 [en cours d'édition].

⁹⁰ Thomas COOMANS, « Quelle protection pour les églises à Bruxelles? Vers une approche patrimoniale concertée », *Bruxelles Patrimoines*, 2, juin 2012, p. 52-77 / Thomas COOMANS, « Brusselse kerken beschermd? Naar een geïntegreerde erfgoedbenadering », *Erfgoed Brussel*, 2, juni 2012, p. 52-77.

romaine se sont récemment investis dans d'autres églises ⁹¹. Enfin, quelques églises conventuelles catholiques ont été vendues à des communautés orthodoxes ⁹², et chrétiennes ⁹³. Enfin, certaines communautés ont construit des nouvelles églises, comme l'église arménienne Sainte-Marie-Madeleine à Ixelles (1986-1990), la *Katholische Gemeinde deutscher Sprache Brüssel*, St Paulus, avenue de Tervuren à Woluwe-Saint-Pierre (2001), l'église syriaque orthodoxe Saint-Izozoël à Schaerbeek (2003).

Il est certain que le paysage religieux à Bruxelles s'est considérablement diversifié et complexifié depuis les années 1990 sous l'effet, d'une part, de la force d'attraction internationale de Bruxelles et, d'autre part, de l'émigration et de la globalisation. Il ne fait aucun doute que des nouvelles églises, des mosquées et des temples de toutes dénominations religieuses seront bâtis à Bruxelles dans les décennies à venir et viendront enrichir la diversité cultu(r)elle et le patrimoine de la région. Cette nouvelle situation implique un débat de société beaucoup plus large sur les rapports entre l'Église et l'État, eu égard la spécificité et la complexité sociologique, juridique et économique du fait religieux à Bruxelles ⁹⁴. Par ailleurs, la question de l'usage des églises anciennes dont la richesse historique et la signification architecturale ont été esquissées dans cet article, est un des plus grands défis patrimoniaux auxquels la région sera confrontée dans les années à venir ⁹⁵.

⁹¹ Notamment les Fraternité monastique de Jérusalem à l'église de Saint-Gilles (2001), la Communion de La Viale dans l'église des pères du Saint-Sacrement (2009), l'*Institute of Christ the King* dans le couvent des sœurs de l'Adoration perpétuelle, à Watermael (2011), la Communauté de Sant'Egidio aux Riches-Clares à Bruxelles (2012), la Communauté des Frères de Saint-Jean dans le Couvent des Rédemptoristes à Jette (2013).

⁹² Notamment l'église Saint-François à Schaerbeek, désormais église orthodoxe roumaine Saint-Nicolas, ou l'église du boulevard de Stalingrad devenue cathédrale orthodoxe grecque. La chapelle néo-gothique Sainte-Julienne a été également acquise par une communauté orthodoxe.

⁹³ L'église Saint-Joseph au Quartier Léopold, jadis desservie par les Rédemptoristes, a été reprise par la Fraternité sacerdotale Saint Pie X en 2001.

⁹⁴ D'autant plus que l'État transféra la tutelle sur les fabriques d'églises aux trois régions en 2001. Caroline SÄGESSER & Jean-Philippe SCHREIBER (dir.), *Le financement public des religions et de la laïcité en Belgique*, Bruxelles, 2010. La Région de Bruxelles-Capitale a adapté sa législation en la matière : *Ordonnance du ministère de la Région de Bruxelles-Capitale portant modification du décret impérial du 30 décembre 1809 concernant les fabriques d'église*, 19 février 2004 (*Moniteur belge*, 18 mars 2004). Conscient qu'une réforme plus profonde est nécessaire, le ministre-président Charles Picqué a initié en 2008 une réflexion d'experts pour prendre en compte la spécificité et la complexité du fait religieux dans la région capitale, en vue d'adapter la législation à la situation réelle. Le colloque *Les enjeux d'une réforme du régime des cultes en Région de Bruxelles-capitale* (31 mai 2010), n'a pas donné lieu à la publication annoncée.

⁹⁵ Cette question n'étant pas le sujet du présent article, elle sera développée ailleurs, dans le prolongement de la Journée d'études du 17 décembre 2013.

Hoofdstuk 2:

KAARTEN EN INVENTARIS

KAARTEN EN INVENTARIS

Aan het opstellen van de kaarten ging een uitgebreid onderzoek vooraf. In de eerste plaats werden historische kaarten geraadpleegd bij het Stadsarchief Brussel. Kaarten van zowel de stad als het volledige gewest werden vergeleken voor verschillende tijdsperiodes, om de locatie en aanwezigheid van de verschillende religieuze gebouwen te achterhalen. Dit cartografisch onderzoek werd aangevuld met opzoekwerk in publicaties,¹ atlassen van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel,² en websites,³ ten einde een database aan te leggen van alle gevonden gebouwen, met aanvullende informatie zoals bouwjaar, architect, bescherming...

Deze informatie werd weergegeven op historische kaarten, gebaseerd op de kaarten van de dienst archeologie van de Directie Monumenten & Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.⁴

Op de kaarten werden enkel de hoofdwegen en waterwegen aangeduid. De kaarten zijn een grafische weergave van zowel de vijfhoek van de stad Brussel (kaarten 1, 3, 5, 7, 9 en 11) als van het territorium van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (kaarten 2, 4, 6, 8, 10 en 12), in zes belangrijke periodes: op het einde van de middeleeuwen, ca 1500 (kaarten 1 en 2); voor de Franse Revolutie, 1790 (kaarten 3 en 4); bij het ontstaan van België, 1830 (kaarten 5 en 6); voor de Eerste Wereldoorlog, 1914 (kaarten 7 en 8); voor de Tweede Wereldoorlog, 1940 (kaarten 9 en 10); heden (2013):

De kaarten zijn momentopnames die de invloed van belangrijke historische gebeurtenissen op het religieuze gebouwenbestand van Brussel illustreren, alsook de groei van het gewest en de daarmee gepaard gaande bouwevolutie.

¹ DANCKAERT Lisette, *Brussel. Vijf eeuwen cartografie*, Tielt-Knokke: Lannoo-Mappamundi, 1989; HENNE Alexandre & WAUTERS Alphonse, *Histoire de la Ville de Bruxelles*, nieuwe uitg., 4 vol., Brussel, 1968-1969..

² In het bijzonder de reeks: Brussel, 24 delen: CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Sint-Agatha-Berchem* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 1), Brussel, 1992; CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Sint-Lambrechts-Woluwe* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 2), Brussel, 1992; CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Ukkel* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 3), Brussel, 1992; CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Vorst* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 4), Brussel, 1992; CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Jette* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 5), Brussel, 1994; CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Sint-Joost-ten-Node* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 6), Brussel, 1994; CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Etterbeek* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 7), Brussel, 1994; CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Anderlecht* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 8), Brussel, 1994; CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Watermaal-Bosvoorde* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 9), Brussel, 1994; CABUY Yves & DEMETER Stéphane, *Brussel vijfhoek: archeologisch potentieel* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 10), Brussel, 1995; CABUY Yves & DEMETER Stéphane, *Koekelberg* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 11), Brussel, 1995; CABUY Yves & DEMETER Stéphane, *Brussel: Noord-oostwijk* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 12), Brussel, 1997; GUILLAUME Alain & MEGANCK Marc, *Sint-Gillis* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 13), Brussel, 2004; GUILLAUME Alain & MEGANCK Marc, *Sint-Pieters-Woluwe* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 14), Brussel, 2004; GUILLAUME Alain & MEGANCK Marc, *Elsene* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 15), Brussel, 2005; GUILLAUME Alain, MEGANCK Marc & DUMORTIER Claire, *Schaarbeek* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 16), Brussel, 2006; GUILLAUME Alain, MEGANCK Marc & CHARRUADAS Paulo, *Sint-Jans-Molenbeek* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 17), Bruxelles, 2007; GUILLAUME Alain & MEGANCK Marc, *Evere* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 18), Brussel, 2009; GUILLAUME Alain, MEGANCK Marc & DEGRAEVE Ann, *Brussel: Louizawijk* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 19), Brussel, 2009; MEGANCK Marc & GUILLAUME Alain, *Ganshoren* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 20), Brussel, 2009; MEGANCK Marc, GUILLAUME Alain, MODRIE Sylvianne & VAN BELLINGEN Stephan, *Oudergem* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 21), Brussel, 2010; MEGANCK Marc & GUILLAUME Alain, *Haren* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 22), Brussel, 2010; MEGANCK Marc, GUILLAUME Alain, VAN BELLINGEN Stephan & BLANCHART Hans, *Brussel. Neder-Over-Heembeek* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 23), Brussel, 2011; MEGANCK Marc, GUILLAUME Alain & DEGRAEVE Ann, *Laken* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 24), Brussel, 2012.

³ In het bijzonder: — Inventaris van het bouwkundig erfgoed, Brussels Hoofdstedelijk Gewest (www.irismonument.be/index.php); Register van het beschermd onroerend erfgoed van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (www.monument.irisnet.be/nl/patrimoine/intro.htm); Kerknet (www.kerknet.be).

⁴ Bij gebruik van de documenten in publicaties, gelieve de volgende referentie te gebruiken: GODB, DML, tekening C. ORTIGOSA (NL); SPRB, DMS, dessin C. ORTIGOSA (FR).

Op deze kaarten werden de gebouwen weergegeven aan de hand van een symbool, volgens periode en typologie. De kleur van elk symbool maakt duidelijk in welke periode het gebouw verscheen. De naar het type gebouw. Verder wordt elk symbool van een code voorzien: twee letters verwijzen naar de deelgemeente, vervolgens krijgt het gebouw chronologisch en per gemeente een nummer. Via deze code kan de overeenkomstige informatie over elk gebouw worden geraadpleegd in een legende, maar ook in de uitgebreidere database.

Legende historische kaarten

De kaarten werden getekend door Valerie Vermandel.

kaart 1: Brussel aan het einde van de middeleeuwen, ca 1500

kaart 2: territorium Brussels gewest aan het einde van de middeleeuwen, ca 1500

kaart 3: Brussel voor de Franse Revolutie, 1790

kaart 4: territorium Brussels gewest voor de Franse Revolutie, 1790

kaart 5: Brussel bij het ontstaan van België, 1830

kaart 6: territorium Brussels gewest bij het ontstaan van België, 1830

kaart 7: Brussel voor de Eerste Wereldoorlog, 1914

kaart 8: territorium Brussels gewest voor de Eerste Wereldoorlog, 1914

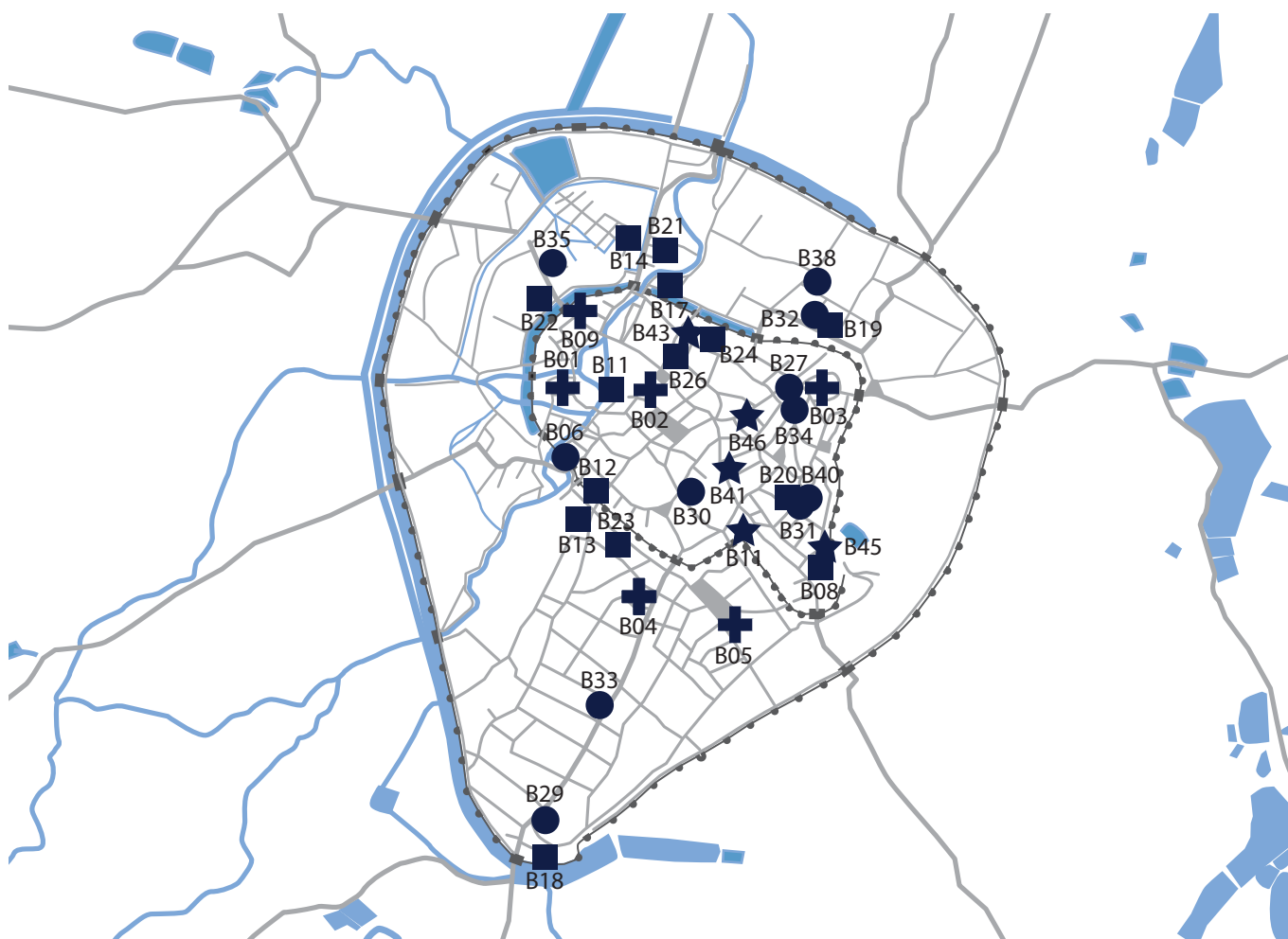
kaart 9: Brussel voor de Tweede Wereldoorlog, 1940

kaart 10: territorium Brussels gewest voor de Tweede Wereldoorlog, 1940

kaart 11: Brussel heden, 2013

kaart 12: territorium Brussel gewest heden, 2013

Kaart 1: Brussel aan het einde van de middeleeuwen, ca 1500

PAROCHIEKERKEN

- B01 Sint-Gorik | Saint-Géry
- B02 Sint-Niklaas | Saint-Nicolas
- B03 Sint-Michiel en Sint-Goedele | Saints-Michel-et-Gudule
- B04 Onze-Lieve-Vrouw ter kapellen
Notre-Dame de la chapelle
- B05 Onze-Lieve-Vrouw | Notre-Dame
- B05 Onze-Lieve-vrouw ten Zavel I Notre-Dame du Sablon
- B08 Sint-Jacob op Coudenberg II
Saint-Jacques sur Coudenberg II
- B09 Sint-Katelijne I | Sainte-Catherine I

KLOOSTERS & ABDIEN

- B11 Minderbroeders (Recoletten) | Frères Mineurs (Récollets)
- B12 Geschoeide Karmelieten II | Carmes Chaussés II
- B13 Bogaarden I & Gasthuis van de Wevers
Bogards I et Hospice des Tisserands
- B14 Groot Begijnhof en Sint-Jan-de-doper I
Saint-Jean-Baptiste du Beguinage I
- B15 Zwarte Zusters (Swerte Susters) | Religieuses Noires
- B17 Frères du Fossé
- B18 Rijke-Klaren I | Riches Claires I
- B19 Sint-Elisabeth | Sainte Elisabeth au Mont-Sion
- B20 Salazar | Salazar
- B21 Arme Klaren I | Pauvres Claires I
- B22 Roos van Jericho | Dames Blanches, dit de Jericho
- B23 Cellebroeders (Alexianen) | Alexiens
- B24 Predikheren (Dominicanen) | Pères Dominicains
- B25 Broeders van het Gemene Leven
Frères de la vie commune
- B26 Magdalenazusters | Madelonnettes

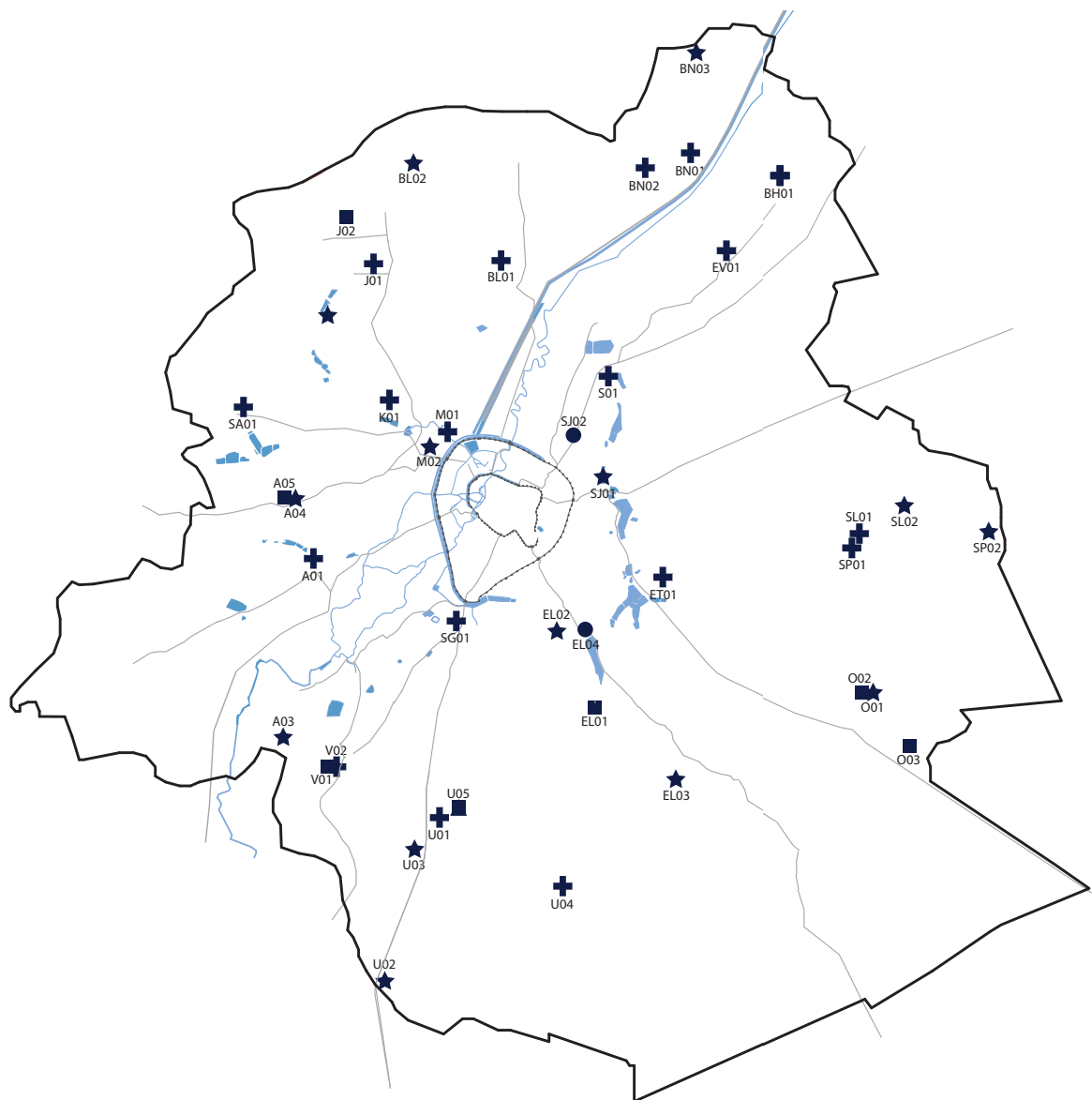
ZIEKENKAPEL

- B06 Sint-Jacob van de Goede Bijstand | Bon Secours
- B27 Sint-Geertrui | Hospice Sainte-Gertrude
- B28 Sint-Niklaas of Saccites | Saint-Nicolas ou Saccites
- B29 Sint-Pieters Leprosierij | Léproserie Saint-Pierre
- B30 Sint-Janshospitaal | L'hôpital Saint-Jean
- B31 Godshuis Ter Arcken | Hospice Terarken
- B32 Sint-Laurens | Saint-Laurent
- B33 Sint-Gillijns Gasthuis | Hospice Saint-Ghislain
- B34 Drievuldigheid | Sainte-Trinité
- B35 Sint-Cornelis Gasthuis | Hospice Saint-Corneille
- B36 Hospice des Petits Chanoines ou Petits frères
- B37 Sint-Kristoffel Hospitaal | Hospice de Saint-Christophe
- B38 Sint-Elisabeth van Hongarijen
Sainte Elisabeth de Hongrie
- B39 Saint-Sauveur ou Merciers
- B40 Godshuis van de Twaalf Apostelen
Hospice des Douze Apôtres

KAPEL

- B07 Venstersterre Maria | Marie
- B11 Nassau I (Sint-Joris) | Nassau (Saint-Georges)**
- B41 Sint-Magdalena | Marie Madeleine
- B42 Sint-Clarisse | Sainte-Clairisse
- B43 Sint-Eloy I | Saint-Eloy
- B44 Onze-Lieve-Vrouw ten Rood Notre-Dame au Rouge
- B45 Hofkapel van het hertogelijk paleis
- B46 Sint-Anna I | Sainte-Anne I
- B47 Refugehuis van de abdij van het Park
Refuge de l'abbaye du Parc
- B48 Sint-Loo | Saint-Loo

Kaart 2: Territorium Brussels gewest aan het einde van de middeleeuwen, ca 1500

PAROCHIEKERKEN

A01	Collegiale Sint-Pieter-en-Sint-Guido III Collégiale des Saints Pierre-et-Guidon III
BH01	Sint-Elisabeth Sainte-Elisabeth
BL01	Onze-Lieve-Vrouw van Laken I Notre-Dame de Laken I
BN01	Sint-Pieter I Saint-Pierre I
BN02	Sint-Niklaas Saint-Nicolas
ET01	Sint-Gertrudis I Sainte-Gertrude I
EV01	Sint-Vincentius I Saint-Vincent I
G01	Sint-Martinus I Saint-Martin I
J01	Sint-Pieter I Saint-Pierre I
K01	Sint-Anna I Sainte-Anne I
O01	Sint-Anna Sainte-Anne
S01	Sint-Servaas II Saint-Servais II
SA01	Sint-Agatha I Sainte-Agathe I
SG01	Sint-Gillis I Saint-Gilles I
M01	Sint-Jan-de-Doper I Saint-Jean-Baptiste I
SL01	Sint-Lambertus Saint-Lambert
SP01	Sint-Pieters I Saint-Pierre I
SP02	Onze-Lieve-Vrouw van Stockel I Notre-Dame de Stockel I
U01	Sint-Pieter II Saint-Pierre II
V02	Sint-Denijs II Saint-Denis II
WB01	Sint-Clemens Saint-Clement

KLOOSTERS & ABDIEN

A05	Kartuizers Chartreux
EL01	Onze-Lieve-Vrouw ter Kameren II Notre-Dame de la Cambre II
J02	Abdij van Dielegem I Abbaye de Dieleghem I
O02	Hertoginnedal (Dominicanessen) II
O03	Sint-Paulus van het Rood III
U05	Boetendael
V01	Onze-Lieve-Vrouw Notre-Dame

ZIEKENKAPEL

EL04	Gasthuis van het Heilige Kruis I Hospice Sainte-Croix I
SJ02	Leprozen I Leproserie I

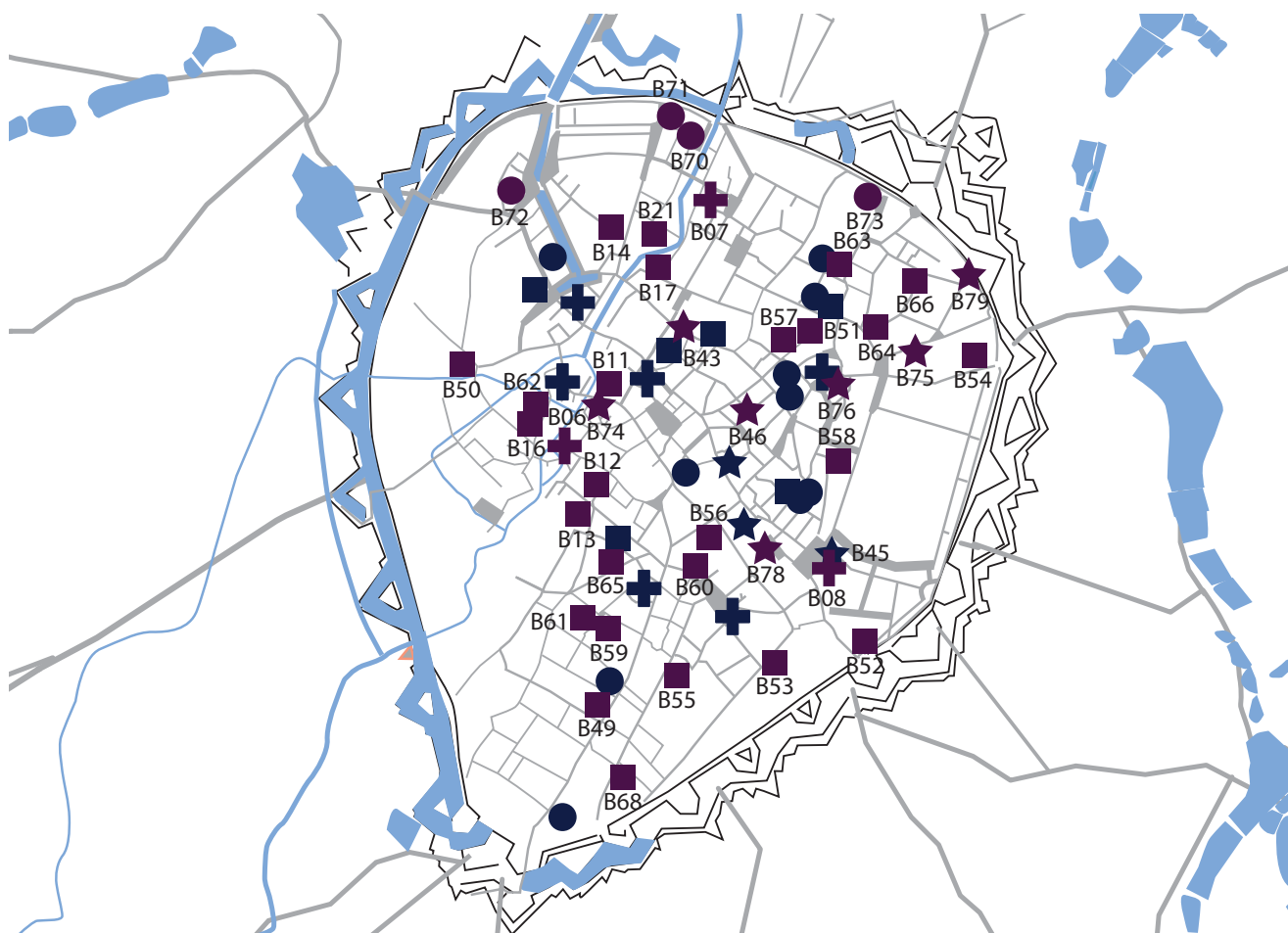
SCHOOЛKAPEL

A02	Kapittelschool (vermoedelijke kapel)
-----	--------------------------------------

KAPEL

A03	Sint-Martinus van AA Saint-Martin d'Aa
A04	Onze-Lieve-Vrouw van Gratie Notre-Dame deGrâce
BL02	Ossegem Osseghem
BN03	Sint-Lendrik I Saint-Landry I
EL02	Gewijde-Boom Arbre-Bénil
EL03	Sint-Adrianus en Onze-Lieve-Vrouw I Saint-Adrien et Notre-Dame I
M02	Sint-Jan Saint-Jean
SJ01	Sint-Joost I & Heilige Maagd Saint-Josse I
SL02	Lenneke Mare Marie-la-Miserable
U02	Onze-Lieve-Vrouw van Troost II Notre-Dame de la Consolation II
U03	Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand II Notre-Dame de Bon-Secours II
U04	Sint-Job (Carloo) I Saint-Job (Carloo) I
WB02	Sint-Hubertus I Saint-Hubert I

Kaart 3: Brussel voor de Franse Revolutie, 1790

PAROCHIEKERKEN

- B06 Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand
Notre-Dame de Bon Secours
- B07 Onze-Lieve-Vrouw van de Finisterrae
Notre-Dame du Finistère
- B08 Sint-Jacob op Coudenberg III
Saint-Jacques sur Coudenberg
- B09 Sint-Katelijne II | Sainte-Catherine II

KLOOSTERS & ABDIEN

- B11 Minderbroeders (Recoletten) II
Frères Mineurs (Récollets) II
- B12 Geschoeide Karmelieten III | Carmes Chaussés III
- B13 Bogaarden II & Gasthuis van de Wevers II
Bogards II et Hospice des Tisserands II
- B16 Zwarte Zusters (Swerte Susters) | Religieuses Noires
- B17 Augustijnen | Augustins
- B21 Arme Klaren II | Pauvres Claires II
- B49 Kapucijnen II | Capucins II
- B50 Kartuizers (kerk) II | Chartreux II
- B51 Engelse Benedictinnen
Abbaye de l'Assomption Notre-Dame
- B52 Karmelitessen | Carmélites (Les Thérésiennes)
- B53 Ongeschoeide Karmelieten | Carmes Déchaussés
- B54 Annunciaten | Annonciades
- B55 Miniminen en Sint-Jan en Stefaan ter Miniminen
Saint-Jean-et-Etienne aux Minimines
- B56 Jezuiten | Jesuites
- B57 Berlaymont I | Berlaymont | (Reine de tous le saints)
- B58 Klein Begijnhof II | Petit Beguinage II
- B59 Visitantinen (Onze-Lieve-Vrouw-Bezoeking)

Soeurs de Notre-Dame de la Visitation | Visitandines

- B60 Lorrainisten II Dames de Lorraine II
- B61 Brigittinen | Brigittines
- B62 Rijke Klaren II (Onze-Lieve-Vrouw ter Rijke Klaren)
Riches Claires (Notre-Dame aux Riches Claires)
- B63 Kapucinessen | Capucines
- B64 Oratoriërs | Oratoriens
- B65 Zusters Ursulinen Ursulines
- B66 Engelse Dominicanessen (Engelse Predikerinnen)
Dominicaines Anglaises
- B67 Onze-Lieve-Vrouw van Montserrat
Notre-Dame de Montserrat
- B69 Apostolinen | Les Soeurs Apostolines II

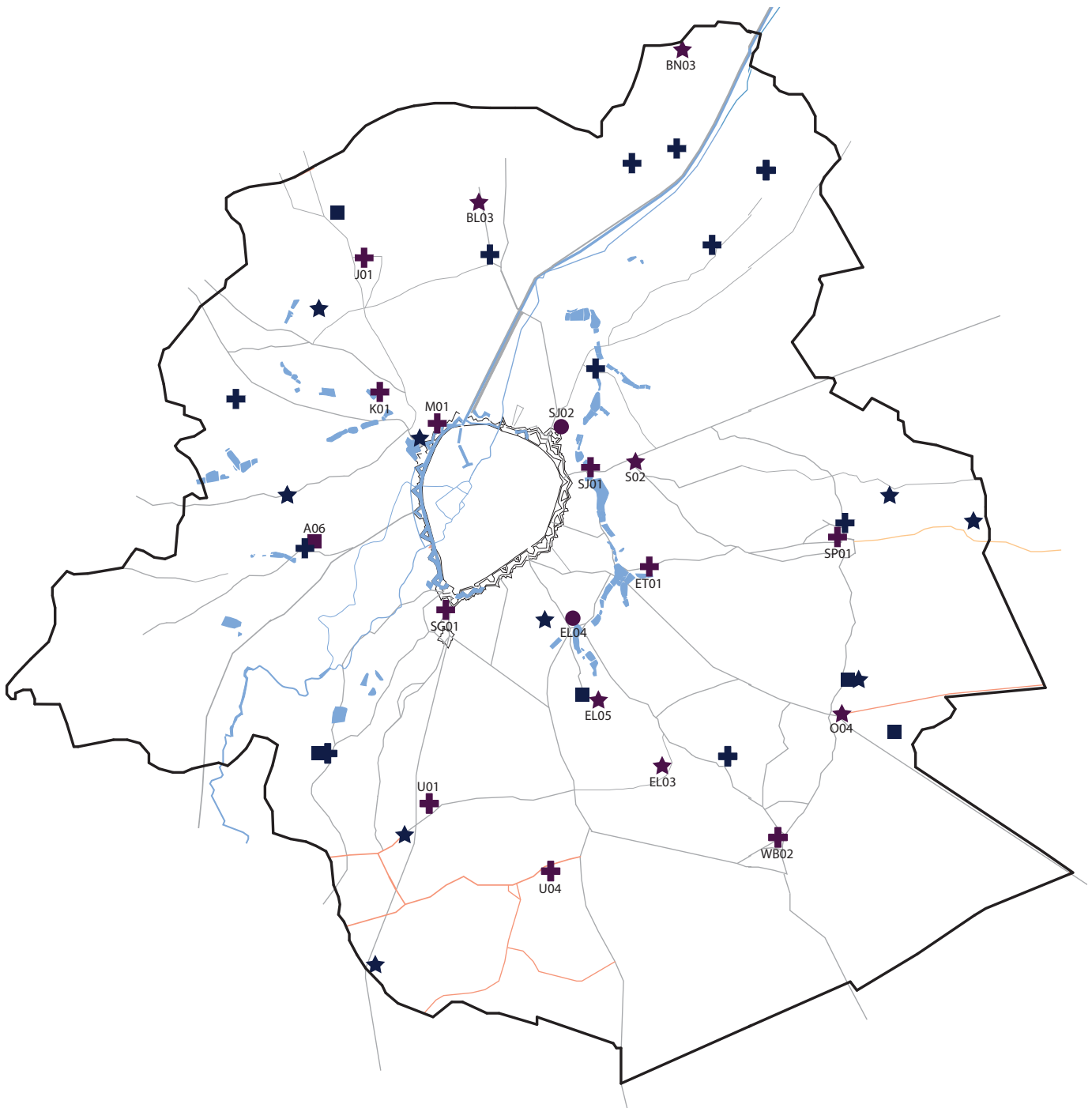
ZIEKENKAPEL

- B70 Sint Rochus & het Deughthuys | Saint-Roch
- B71 Het Simpelhuys of Dulhuys
- B72 Heilige-Kruis ziekenhuis
Hospice de la Sainte-Croix
- B73 Pacheco of Sint-Job Gasthuis | Hospice Pacheco

KAPEL

- B43 Sint-Eloy II | Saint-Eloy
- B46 Sint-Anna II | Sainte-Anne II
- B47 Refugehuis van de abdij van het Park
Refuge de l'abbaye du Parc
- B74 Meersch
- B75 Sint-Antonius
- B76 Sint-Michiels
- B78 Protestantse Koninklijke kapel (Karel van Lotharingen)
- B79 Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuw

Kaart 4: Territorium Brussels gewest voor de Franse Revolutie, 1790

PAROCHIEKERKEN

ET01	Sint-Gertrudis III Sainte-Gertrude III
EV01	Sint-Vincentius II Saint-Vincent II
J01	Sint-Pieter II Saint-Pierre II
K01	Sint-Anna II Sainte-Anne II
SG01	Sint-Gillis II Saint-Gilles II
M01	Sint-Jan-de-Doper II Saint-Jean-Baptiste II
SJ01	Sint-Joost III Saint-Josse III
SP01	Sint-Pieters II Saint-Pierre II
U01	Sint-Pieter III Saint-Pierre III
WB02	Sint-Hubertus III Saint-Hubert III

KLOOSTERS & ABDIEN

A06	Miniemen (Sint-Fransiscus a Paulo) Minimes (Saint-François de Paule)
J02	Abdij van Dielegem III Abbaye de Dielegem III

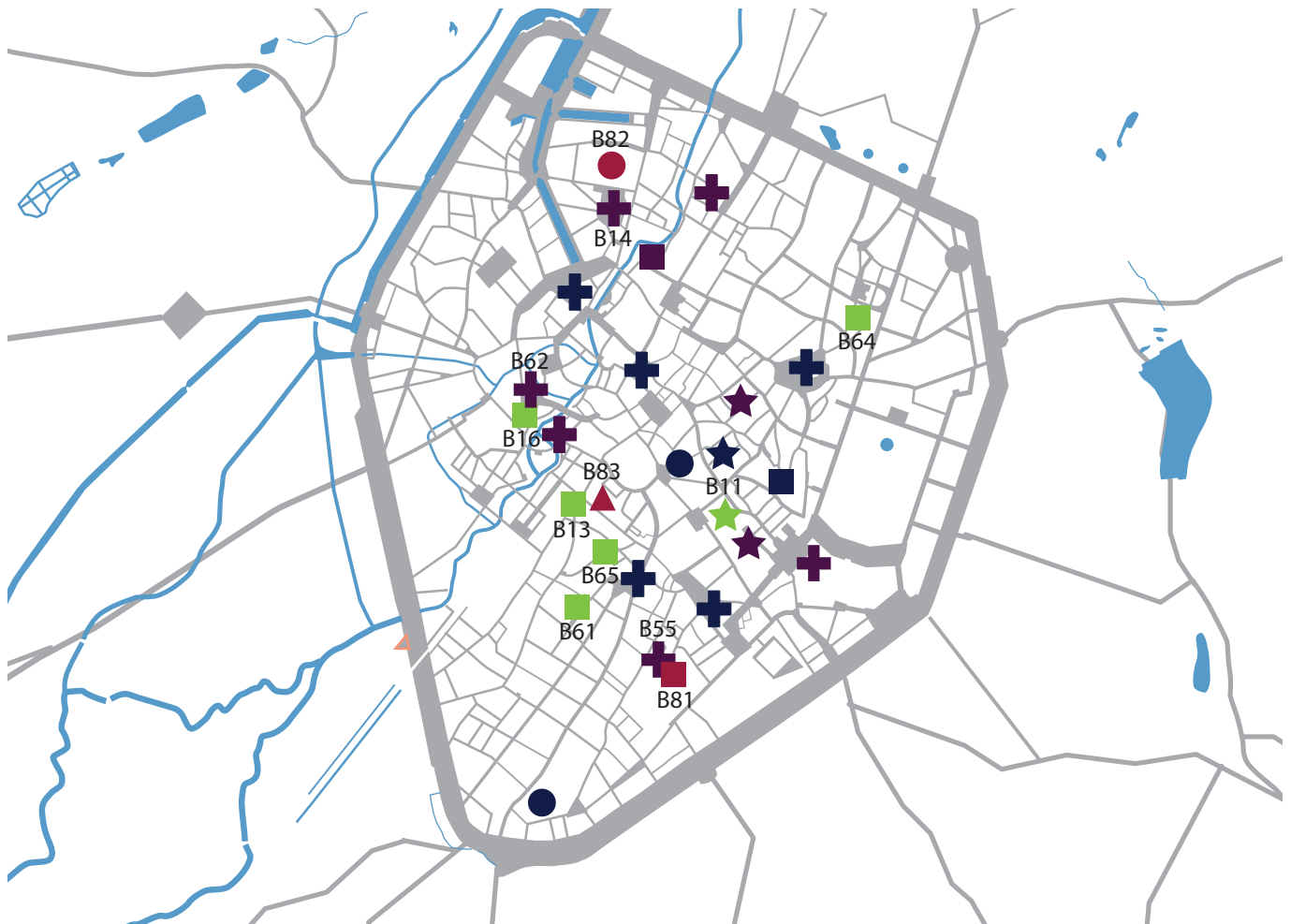
ZIEKENKAPEL

EL04	Gasthuis van het Heilige Kruis II Sainte-Croix II (Hospice)
SJ02	Leprozen II Leproserie II

KAPEL

BL03	Sint-Anna Sainte-Annekapel
BN03	Sint-Lendrik II Saint-Landry II
EL03	Sint-Adrianus en Onze-Lieve-Vrouw III Saint-Adrien et Notre-Dame III
EL05	Onze-Lieve-Vrouw van Montaigu Notre-Dame de Montaigu
O04	Onze-Lieve-Vrouw 't Salvelken
S02	Onze-Lieve-Vrouw ter Twee Linden
U04	Sint-Job (Carlo) II Saint-Job (Carlo) II

Kaart 5: Brussel bij het ontstaan van België, 1830

PAROCHIEKERKEN

- B14 Groot Begijnhof en Sint-Jan-de-doper I
Saint-Jean-Baptiste du Beguinage I
- B55 Minimien en Sint-Jan en Stefaan ter Minimien
Saint-Jean-et-Etienne aux Minimies
- B62 Rijke Klaren II (Onze-Lieve-Vrouw ter Rijke Klaren)
Riches Claires (Notre-Dame aux Riches Claires)

KLOOSTERS & ABDIEN

- B13 Koninklijk Academie voor Schone Kunsten
Académie royale des Beaux-Arts
- B16 Zwarte Zusters (Swerte Susters) | Religieuses Noires
- B17 Augustijnen | Augustins
- B61 Brigittinen | Brigittines

B64 Oratoriërs | Oratoriens

B65 Zusters Ursulinen | Ursulines

B81 Berlaymont II

ZIEKENKAPEL

B82 Groot Godshuis of Pacheco Tehuis
Institut Pacheco ou Grand Hospice

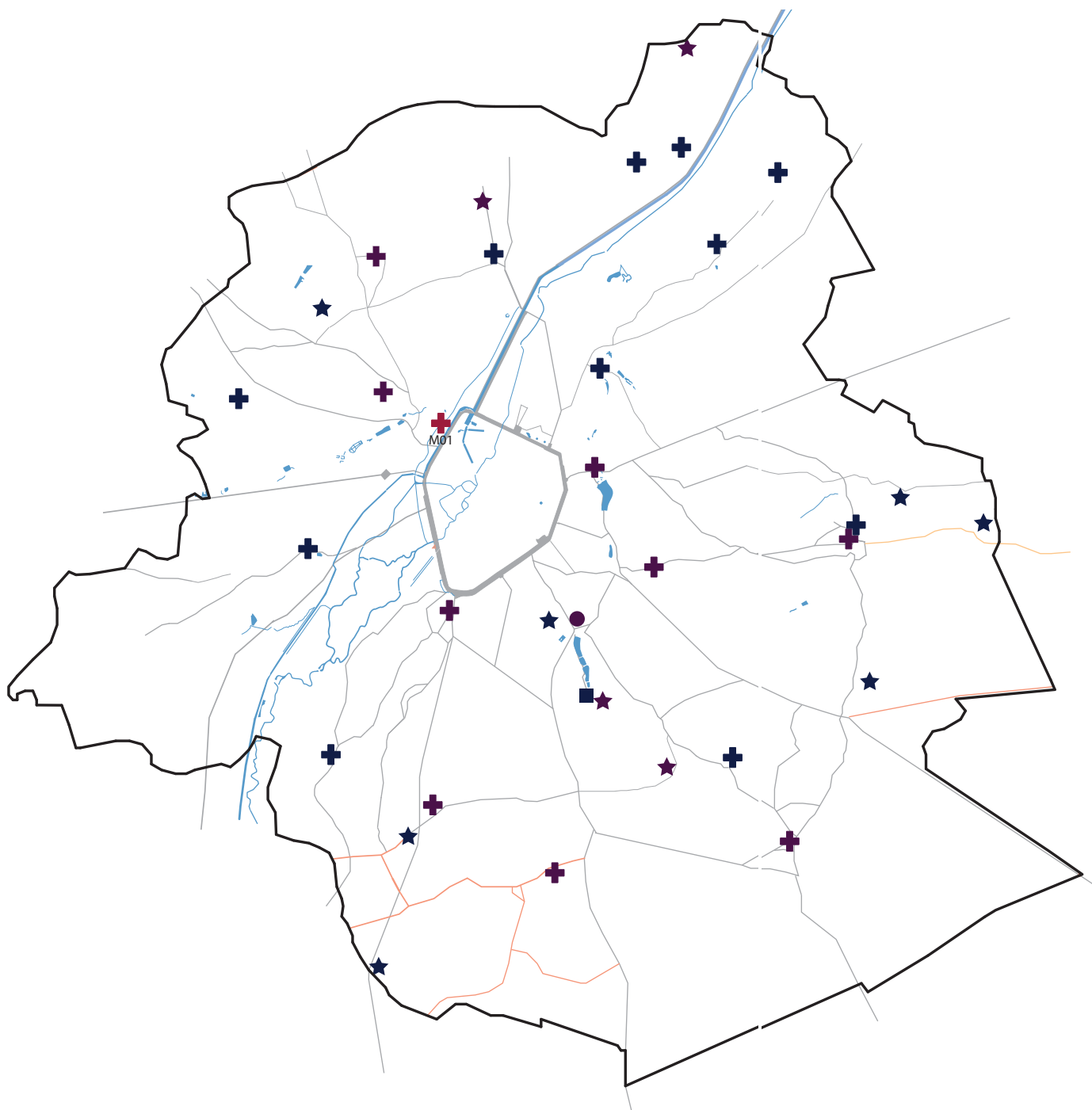
SCHOOLKAPEL

B83 Sint-Jorisschool van de Broeders
van de Christelijke Scholen (Vermoedelijke kapel)

KAPEL

B11 Nassau I (Sint-Joris) | Nassau (Saint-Georges)

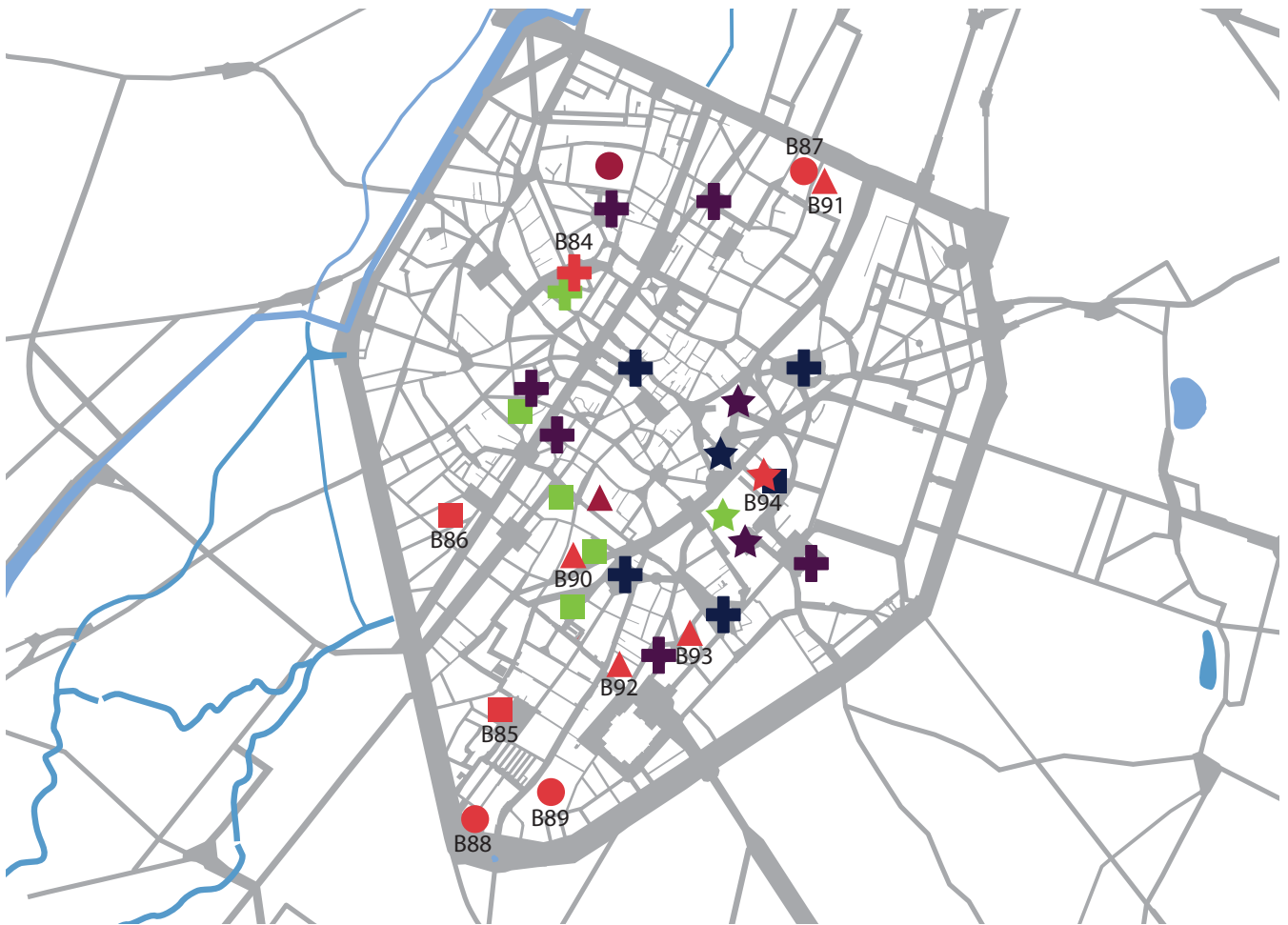
Kaart 6: Territorium Brussels gewest bij het ontstaan van België, 1830

PAROCHIEKERKEN

M01 Sint-Jan-de-Doper III | Saint-Jean-Baptiste III

Kaart 7: Brussel voor de Eerste Wereldoorlog, 1914

PAROCHIEKERKEN

- B09 Sint-Katelijne II | Sainte-Catherine II
- B84 Sint-Katelijne III | Sainte-Catherine III

KLOOSTERS & ABDIJEN

- B85 Kapucijnen & kerk IV (Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt)
Capucins IV (Notre-Dame Immaculée)
- B86 Minderbroeders en Sint-Antonius van Padua
Frères Mineurs Saint-Antoine de Padoue

ZIEKENKAPEL

- B87 Kliniek Sint-Jan | Clinique Saint-Jean
- B88 Blindeninstituut | Hospice des Aveugles

- B89 Sint-Pieter | Saint-Pierre

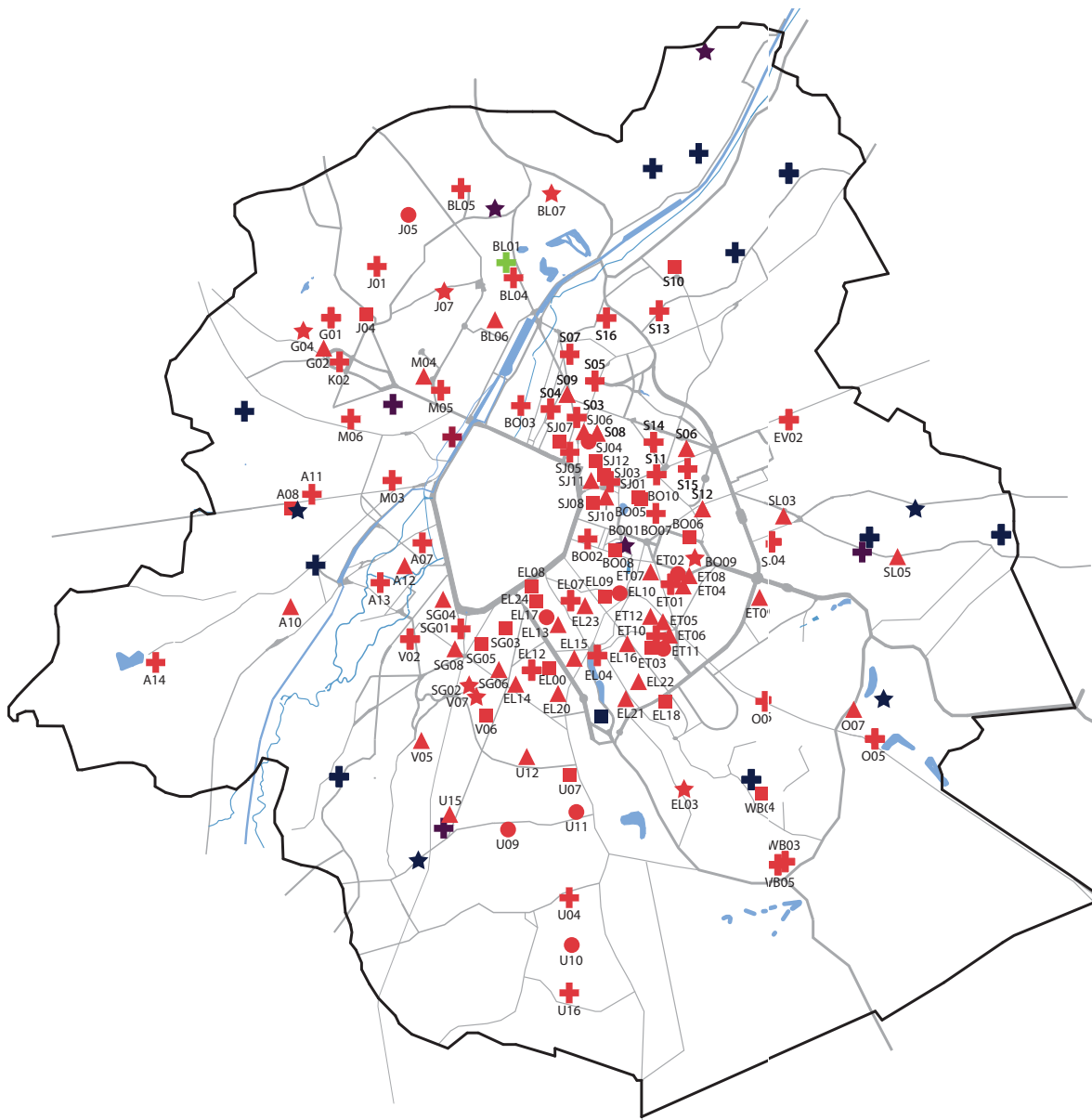
SCHOOLKAPEL

- B90 Sint-Michiel (Sint-Jan Berchmanscollege)
Saint-Michel du College Saint Jean Berchmans
- B91 Institut Saint-Louis
- B92 Filles de la Charité de Saint-Vincent de Paul
- B93 Institut Notre-Dame de Joie
(ancienne institution des Soeurs de Notre-Dame)

KAPEL

- B94 Heilig Sacrament | Très Saint Sacrement

Kaart 8: Territorium Brussels gewest voor de Eerste Wereldoorlog, 1914

PAROCHIEKERKEN

- A07 Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen
Notre-Dame Immaculée
- A11 Sint-Vincentius a Paulo | Saint-Vincent de Paul
- A13 Sint-Fransiscus-Xaverius | Saint-François-Xavier
- A14 Sint-Gerardus | Saint-Gerard
- BL04 Onze-Lieve-Vrouw van Laken II | Notre-Dame de Laken II
- BL05 Sint-Lambertus | Saint-Lambert
- BN01 Sint-Pieter II | Saint-Pierre II
- BO02 Sint-Jozef | Saint-Joseph
- BO03 Sint-Rochus I | Saint-Roch II
- BO07 Heilig-Hart I | Sacré-Cœur I
- EL04 Heilige Kruis III | Sainte-Croix III
- EL07 Sint-Bonifatius | Saint-Boniface
- EL12 Heilige-Drievuldigheid | Sainte-Trinité
- ET01 Sint-Gertrudis IV | Sainte-Gertrude IV
- ET10 Sint-Antonius van Padua | Saint-Antoine de Padoue
- EV02 Sint-Jozef | Saint-Joseph
- G01 Sint-Martinus II | Saint-Martin II
- J01 Sint Pieter III | Saint-Pierre III
- K02 Basiliek van het Heilig Hart I
Basilique Nationale du Sacré-Cœur II
- O05 Sint-Anna | Sainte-Anne
- O06 Sint-Juliaan I | Saint-Julien I
- S05 Sint-Servaas III | Saint-Servais III
- S03 Koninklijke Sint-Maria | Royale Sainte-Marie
- S04 Sint-Jan-en-Niklaas | Saints-Jean-et-Nicolas
- S07 Sint-Fransiscus van Assisi | Saint François d'Assise
- S11 Heilig Hart | Sacré-Cœur
- S13 Helmet Heilige Familie | Sainte-Famille
- S14 Sint-Aleydis I | Sainte-Alice I
- S15 Sint-Albertus I | Saint-Albert I
- S16 Sint-Elisabeth | Sainte-Elisabeth

- SG01 Sint-Gillis III | Saint-Gilles III
- M03 Sint-Barbara | Sainte-Barbara
- M05 Sint-Remigius | Saint-Remi
- M06 Sint-Karolus-Borromeus | Saint-Charles-Borromeus
- SJ05 Gesu
- SJ01 Sint-Joost IV | Saint-Josse IV
- SL01 Sint-Lambertus of Sint-Lambrechts | Saint-Lambert
- SL04 Sint-Hendriks | Saint-Henri
- U04 Sint-Job IV | Saint-Job IV
- U16 Sint-Anna | Sainte-Anne
- WB03 Sint-Hubertus IV (Sainte-Philomène)
Saint-Hubert IV (Sainte-Philomène)
- WB05 Sint-Hubertus V | Saint-Hubert V

KLOOSTERS & ABDIEN

- A08 Missiehuis van de Scheutisten
- BO04 Zusters van Notre-Dame de la Compassion
- BO05 Sœurs gardiennes de l'Eucharistie
- BO06 Dominicanen & Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans
Dominicains
- BO08 Dames de l'Adoration Perpétuelle
- BO010 Sœurs franciscaines de la Sainte-Famille
- EL08 Karmelieten | des Carmes
- EL09 Paters van het Heilig Sacrament
Pères dus Tres Saint Sacrament
- EL13 Klooster van de Washingtonstraat (Jesuiten?)
- EL18 Priesters van het Heilig Hart | Pères du Sacre-Coeur
- ET03 Pères du Sacré Cœur | Pères du Sacré Cœur
Redemptoristen (Sint-Magdalena)
- J04 Rédemptoristes (Sainte-Madeleine)
- S10 Heilige Familie | Sainte-Famille

SG03 Karmelieten (Sint-Bernardus) | Carmelites (Saint-Ber-
 SG05 nard)
 Religieuzen van het Cenakel
 SJ03 l'établissement religieux du Cénacle
 SJ07 Dames de la Persévérance
 SJ08 Soeurs du Bon Secours
 SJ12 Heilige Juliana | Sainte-Julienne
 U07 Filles de Saint-François de Salle
 V06 Zusters van Onze Lieve vrouw | Sœurs de Notre-Dame
 WB04 Barnabieten | Barnabites
 Zusters van de Eucharistie of Wiener
 Religieuses de l'Eucharistie

ZIEKENKAPEL

EL10 L'Oeuvre du Calvaire | L'Oeuvre du Calvaire
 EL11 Militair Hospitaal van Elsene (voormalig)
 Hôpital Militaire d'Ixelles
 EL17 Rusthuis des Heren der Broeders Alexianen
 Rusthuis des Heren der Broeders Alexianen
 EL19 Institut de la Charité maternelle
 ET02 Casa Rosa
 ET11 Voormalig Ziekenhuis
 S06 Maison de Santé Maeck
 Centre Hospitalier Jean Titeca
 Cliniques Saint-Etienne I
 SJ04 Clinique les Deux Alices
 U09 Clinique La Ramée -- Clinique Fond'Roy
 U10 Gasthuis Sint-Elisabeth | Institut Sainte-Elisabeth
 U11 Nationaal Instituut voor Oorlogsinvaliden
 U17 Institut National des Invalides
 Verpleegschool Sint-Elisabeth
 U19 l'Ecole d'infirmières Ste Elisabeth

SCHOOLKAPEL

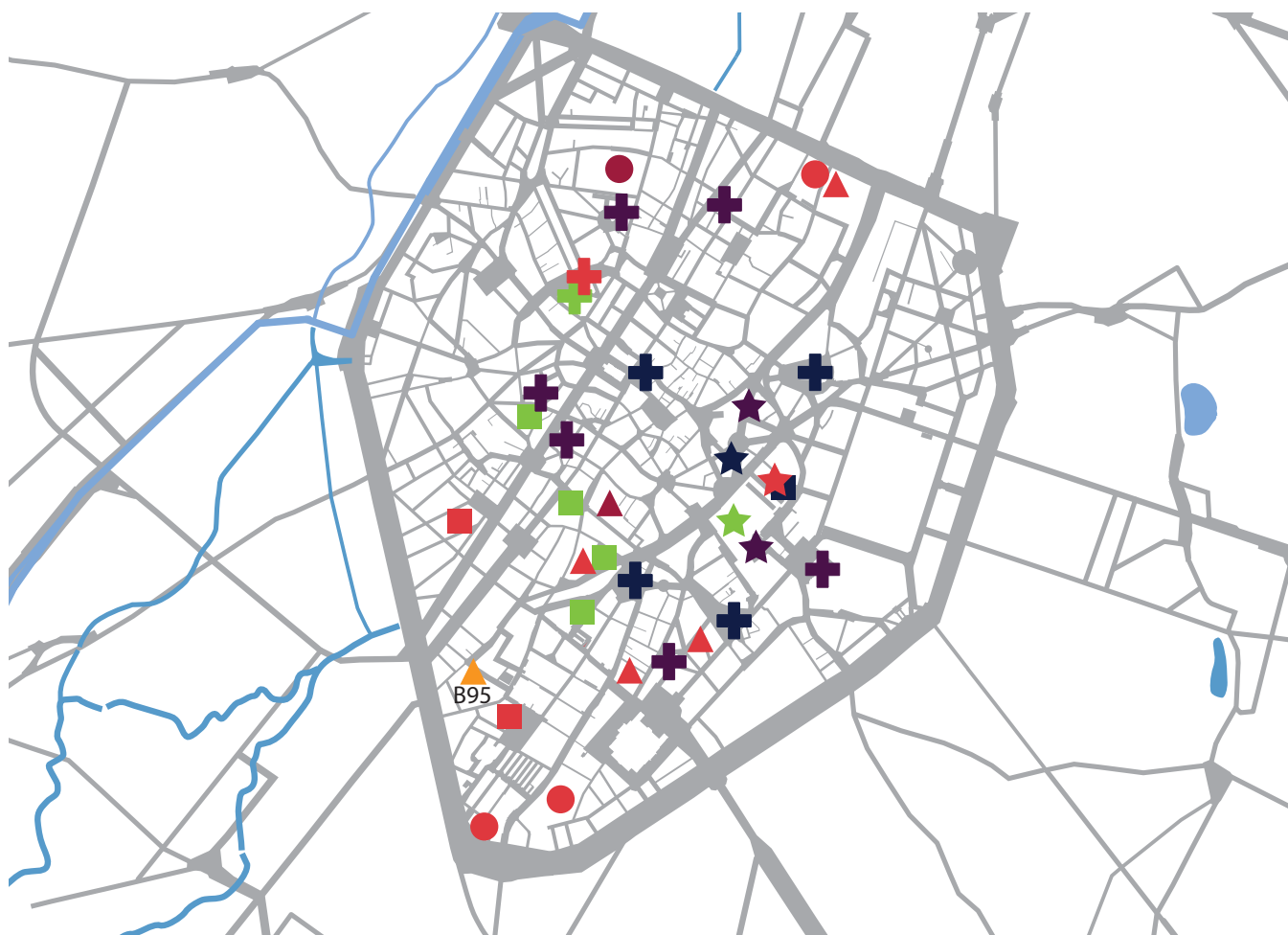
A09 Institut Marie Immaculée-Montjoie
 A10 Onze-Lieve-Vrouwe zusters | Soeurs de Notre Dame
 A12 Institut Notre-Dame
 BL06 Institut des Religieuses Ursulines
 EL13 Institut Soeurs de Notre-Dame de l'Arbre-Béni
 EL14 Maison du Sacré-Coeur
 EL15 Ecole Saint Vincent de Paul
 EL16 Institut Saint-Trinité
 EL20 Ecole des Sœurs Zélatrices de la Sainte-Eucharistie
 EL21 Institut Saint-André
 EL22 Institut Saint-Philippe Néri
 EL23 Institut Saint-Boniface
 ET04 Insitut Saint-Joseph
 ET05 Institut Sainte-Geneviève
 ET06 Ecole des Frères de Saint Gabriel
 ET07 Institut des Soeurs de l'Enfant Jésus
 ET08 Institut Saint-Stanislas
 ET09 Saint-Jean Berckmans du collège Saint-Michel
 ET12 Institut médicochirurgical Saint-Joseph
 G02 Collège du Sacré-Coeur
 J03 Instituut van de Zusters van het Heilig Hart
 O07 Heilig-Hartinstituut (Lutgardiscollege)
 Institut du Sacré-Coeur
 S08 Institut Notre-Dame (école paroissiale Sainte-Marie)
 S09 Sint-Lucasschool van de Broeders van de Christelijke
 S12 Scholen
 SG04 Institut de la Vierge Fidèle
 SG06 Institut des Filles de Marie
 Sint-Lucasschool (Broeders van de Christelijke Scholen)
 M04 Institut Saint-Luc en Institut Saint-Jean-Baptiste de la

Salle
 SJ06 Sint-Albertschool
 SJ10 Institut des Dames de Marie
 SJ11 Complexe Saint-Louis
 School van de Sint-Julianazusters
 SL03 Ecole des sœurs de Sainte-Julienne
 Heilige Vincentius a Paulo van het Koninklijk Instituut
 voor doven en blinden | Saint-Vincent de Paul
 SL05
 U12 Institut de la Providence
 U13 Pensionnat des Dames de Marie
 U14 Sint-Jozefschool
 U15 Sint-Paulusschool
 Sint-Pieters college | Collège Saint-Pierre

KAPEL

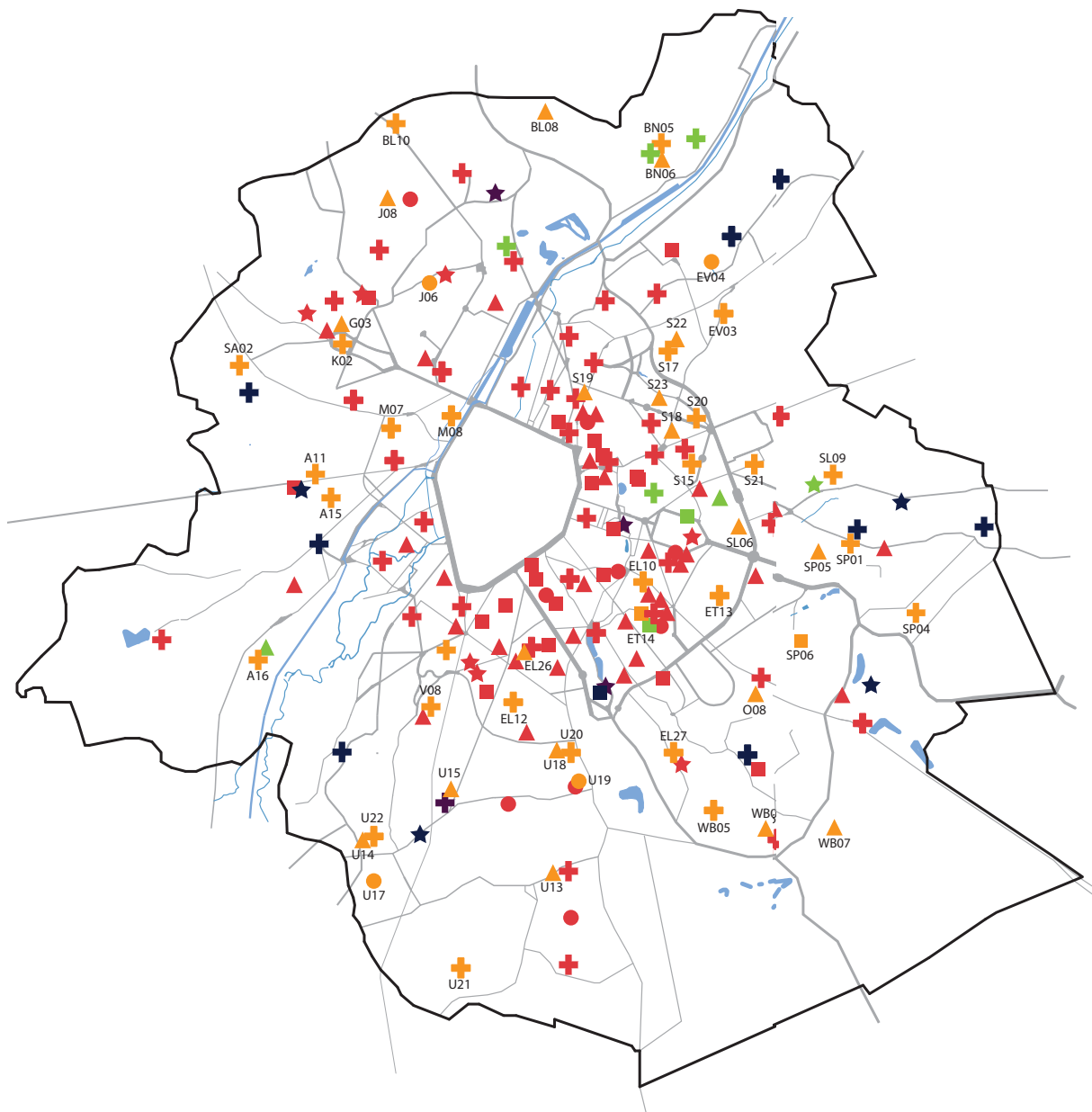
BL07 Serres van Laeken | Serres de Laeken
 BO09 Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
 Les Musées royaux d'Art et d'Histoire
 BO01 Maerlant (Verrijzenis) | Résurrection
 SG02 Gevangenis van Sint-Gillis | Prison de Saint-Gilles
 SJ09 Gesu (Residentie) | Gesu (Residence)
 V07 Gevangenis van Vorst Prison de Forest

Kaart 9: Brussel voor de Tweede Wereldoorlog, 1940

SCHOOLKAPEL
B95 Sint-Thomasinstituut

Kaart 10: Territorium Brussels gewest voor de Tweede Wereldoorlog, 1940

PAROCHIEKERKEN

- A11 Sint-Vincentius a Paulo | Saint-Vincent de Paul
- A15 Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart
Notre-Dame du Sacre-Coeur
- BL10 Goddelijk Kind Jezus | Divin Enfant Jesus
- BN04 Sint-Petrus-en-Paulus | Saint-Pierre-et-Paul
- EL25 Onze-Lieve-Vrouw Boodschap
Notre-Dame de l'Annonciation
- EL27 Sint-Adrianus | Saint-Adrien
- ET13 Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart
Notre-Dame du Sacré-Coeur
- EV03 Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen
Notre-Dame Immaculée
- K02 Basiliek van het Heilig Hart II
Basilique Nationale du Sacré-Coeur II
- S15 Sint-Albertus II | Saint-Albert II
- S17 Sint-Suzanna | Sainte-Suzanne
- S20 Sint-Theresia van Avila | Sainte-Therese d'Avila
- S21 Goddelijke-Zaligmaker | Divin-Sauveur
- SA02 Sint-Agatha II | Sainte-Agathe II
- SG07 Sint-Alena | Sainte-Alene
- M07 Onze-Lieve-Vrouw Middelaars | Notre-Dame Médiatrice
- SL09 Heilige Familie | Sainte-Famille
- SP04 Sint-Paulus | Saint-Paul
- U20 Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans
Notre-Dame du Rosaire
- V04 Sint-Antonius van Padua | Saint-Antoine-de-Padoue
- V08 Sint-Augustinus | Saint-Augustin
- WB06 Heilige Kruis | Saint-Croix de la Futaie

KLOOSTERS & ABDIEN

- EL09 Paters van het Heilig Sacrament | Sint-Eymard
Pères du Tres Saint Sacrament | Saint-Eymard
- EL24 Congregatie van het Heilig Sacrament
Congregation du Saint-Sacrament
- ET14 Soeurs servantes des Pauvres | Soeurs servantes des Pauvres
- SP03 Zusters Fransiscanessen | Soeurs Franciscaines
- SP06 Fransiscanen (Onze-Lieve-Vrouw der Genaden (vogelzang))
Notre-Dame des Graces & le des Franciscains
- U08 Soeurs Auxiliatrices du Purgatoire | ou religieuses

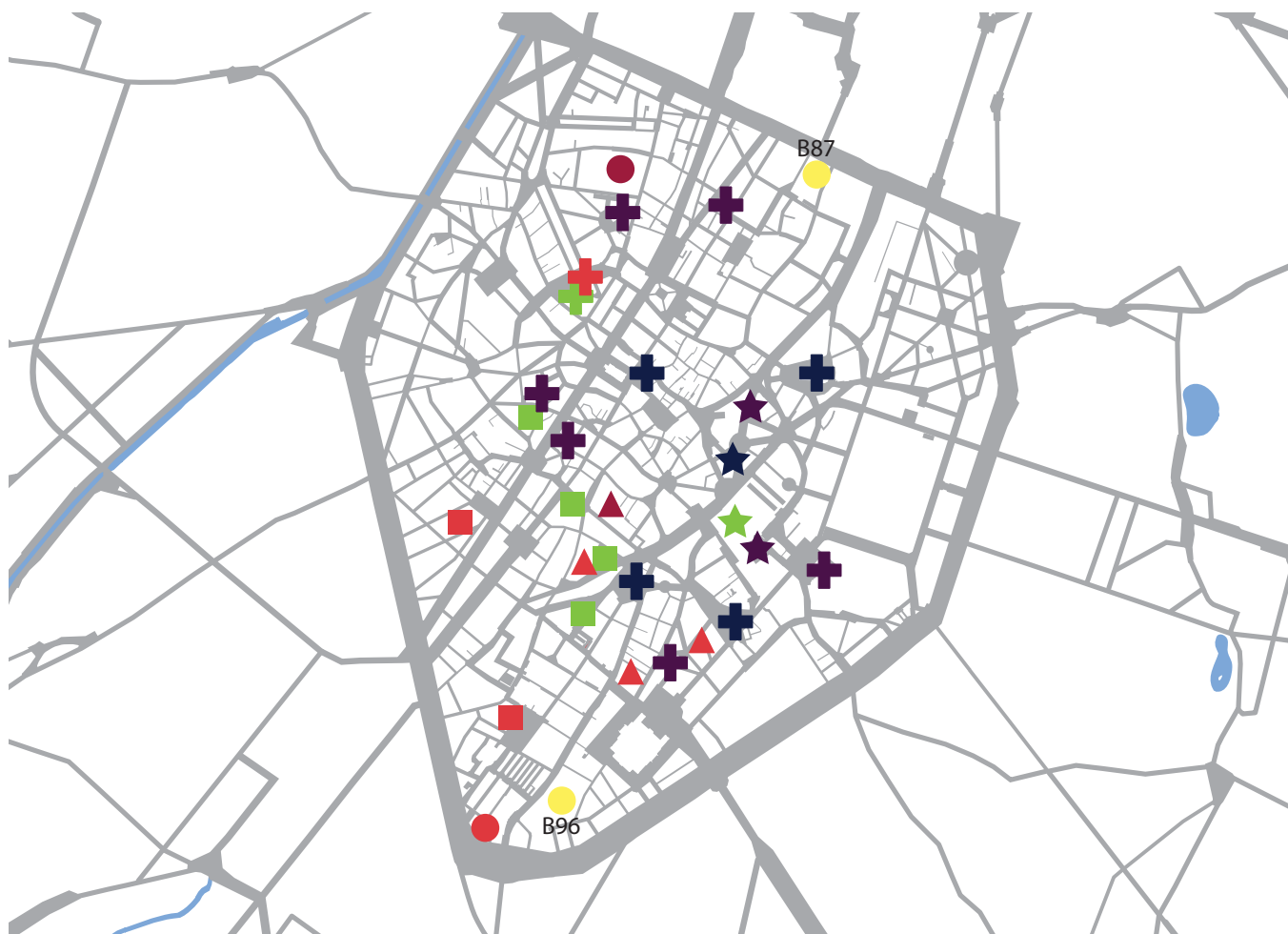
ZIEKENKAPEL

- EV04 Woon- en Zorgcentrum Sint-Joseph

SCHOOLKAPEL

- BL08 Maria Assumptilyceum (Zusters der Christelijke Scholen)
- A12 Deuxième chapelle de l'Institut Notre-Dame
Sint-Niklaas instituut
- A12 Sint-Niklaas instituut
- EL26 Ecole du Sacré-Coeur
- G03 Centre scolaire de Notre-Dame de la Sagesse
- J08 Zijkapel van het instituut van de Zusters van het Heilig Hart
- O08 Institut Saint-Julien-Parnasse
- S18 Koning Boudewijncollege | Collège Roi Baudouin
- S19 Centre scolaire Sainte-Marie La Sagesse
- S22 Institut Saint-Dominique
- S23 Boodschap Instituut
- SG08 Institut des Filles de Marie
- SL06 Heilig-Hart van het scholencentrum Heilig-Hart Lindthout
Sacré-Coeur de l'Institut du Sacré-Coeur Lindthout
- SL07 Institut des Dames de Marie
- U15 Sint-Pieters college | Petite chapelle du collège Saint-Pierre
- U18 Institut Montjoie
- WB06 Institut de l'Assomption (nu Sint-Jozefsschool)
- WB07 Sint-Hubertus college | Collège Saint-Hubert

Kaart 11: Brussel heden, 2013

ZIEKENKAPEL

B87 Kliniek Sint-Jan | Clinique Saint-Jean

B96 CHU Saint-Pierre | UMC Sint-Pieter

Kaart 12: Territorium Brussel gewest heden, 2013

PAROCHIEKERKEN

- A16 Sint-Jozef | Saint Joseph
- A17 Heilige-Geest | Saint-Esprit
- A21 Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart | Notre-Dame de l'assomption
- A22 Onze-Lieve-Vrouw van Vreugde | Notre-Dame de la Joie
- A23 Sint-Bernadette | Sainte-Bernadette
- A24 Sint-Lukas | Saint-Luc
- BL13 Heilige Engelen | Saints-Anges
- BL14 Christus Koning | Christ-Roi
- BO11 Heilig-Hart II | Sacré-Cœur I
- BO12 Sint-Rochus II | Saint-Roch II
- ET16 Sint-Gertrudis | Sainte-Gertrude
- ET15 Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen
Notre-Dame Immaculée
- G01 Sint-Martinus III | Saint-Martin III
- G05 Sint Cecilia | Sainte-Cecile
- J09 Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes | Notre-Dame de Lourdes
- J10 Sint-Clara | Sainte-Claire
- J11 Sint-Jozef | Saint-Joseph
- K03 Sint-Anna | Sainte-Anne
- O06 Sint-Juliaan II | Saint-Julien II
- O09 Onze Lieve Vrouw te Blankedelle
Notre-Dame du Blankedelle
- S14 Sint-Aleydis II | Sainte-Alice II
- S24 Epifanie | Epiphanie
- SG09 Jezus Arbeider | Jesus-Travailleur
- M09 Heilige Verrijzenis | Résurrection
- SL10 Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart
Notre-Dame de l'Assomption
- SP02 Onze-Lieve-Vrouw van Stokkel II | Notre-Dame de Stockel II
- SP08 Sint-Aleydis | Sainte-Alix
- U21 Sint-Jozef | Saint-Joseph
- U22 Sint-Paulus | Saint-Paul

KLIEKEN

- U23 Kostbare bloed | Précieux-sang
- U24 Heilig Hart (le Chat) | Sacré-Cœur
- U26 Sint-Marcus | Saint-Marc
- U27 Onze-Lieve-Vrouw van Troost III
Notre-Dame de la Consolation III
- V09 Heilige Maria Moeder Gods | Sainte-Marie-Mère-de-Dieu
- V10 Heilige Pius X | Saint-Pie X
- V11 Heilige Pastoor van Ars | Saint-Curé d'Ars
- WB08 Onze-Lieve-Vrouw Koningin der Hemelen
Notre-Dame-Reine des Cieux
- WB09 Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand II
Notre-Dame du Perpétuel Secours II

KLOOSTERS & ABDIEN

- SP03 Zusters Franciscanessen | Sœurs Franciscaines

ZIEKENKAPEL

- A18 Sint-Anna Tehuis | La Maison Sainte-Anne
- A19 Erasmus Ziekenhuis | Hôpital Erasme
- A20 Kliniek Sint-Anna Sint-Remi
Clinique Sainte-Anne & Saint-Remi
- SJ04 Cliniques Saint-Etienne II
- SL12 Centre Geriatrique la Charrette
- SL13 Cliniques Universitaires Saint-Luc | UCL Bruxelles
- U11 Europa Ziekenhuizen Sint-Elisabeth
Clinique de l'Europe Sainte-Elisabeth
- U19 Rust- en Verzorgingstehuis Nazareth
Maison de Repos et de Soins Nazareth

SCHOOLKAPEL

- BL12 Jan-Van-Ruusbroeckcollege
- ET08 Deuxième chapelle de l'Institut Saint-Stanislas
- SL06 Scholencentrum Heilig-Hart Lindthout
Institut du Sacré Cœur Lindthout
- SL11 Mater-Dei-Instituut
- SP05 Don Bosco Instituut | Institut Don Bosco
- SP07 Soeurs du Bon-Pasteur
- SP09 Don Bosco College | Collège Don Bosco
- U25 Zusters de Sint-Vincentius a Paulo
Soeurs de Saint-Vincent de Paul

KAPEL

- SP10 Nuntius - Ambassade Vaticaan | Ambassade du Saint-Siège

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties	
		<p>van de residentie van Karel van Frankrijk (Castrale Kapel)</p> <p>Eerst een kapel pas in 1622 een parochiekerk 1800 Parochiekerk 1961 Kathedraal</p> <p>Grondige restauratie [veranderingen in de 19de eeuw (Hospices pour pèlerins)</p>	<p>http://fr.wikipedia.org/wiki/Halles_Saint-G%C3%A9ry http://fr.wikipedia.org/wiki/Halles_Saint-G%C3%A9ry http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/26/Eglise-Saint-Nicolas-Bourse.rvb</p> <p><small>Le patrimoine monumental de la Belgique, Bruxelles, volume 1, tome A. Fontagnone A-D. Collectif, Pierre Maréchal éditeur, 1989 (ISBN 2-8021-0092-0), p. 244. Aperçu disponible [archive] sous Google Livres.</small></p> <p>http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/20/Eglise-Notre-Dame-de-Bon-Secours.rvb</p> <p>http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/21/Eglise-Notre-Dame-du-Finistere.rvb http://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Jacob-op-Koudenberg</p>
1838-1874 (klooster)	Militaire School	<p>Abdij vanaf 1731 daarvoor "prévoté"</p> <p>Aangeduid als Sainte Clarise op kaart ME</p> <p>van de orde van Sint-Fransiscus (Recolettenklooster genoemd vanaf 1502) van de orde van Sint-Fransiscus (Recolettenklooster genoemd vanaf 1502) De Lieve Vrouwen Broeders - Aan eerste stadswalling (binnen) - Frères de la Bienheureuse Vierge Marie du Mont-Carmel De Lieve Vrouwen Broeders - Aan eerste stadswalling (binnen) De Lieve Vrouwen Broeders - Aan eerste stadswalling (binnen) - Overblijfselen op hoek mussenstraat en stooftstraat</p>	<p>http://nl.wikipedia.org/wiki/Sint-Jacob-op-Koudenberg http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/28/Eglise-Sainte-Catherine.rvb http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/28/Eglise-Sainte-Catherine.rvb http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/28/Eglise-Sainte-Catherine.rvb</p> <p>http://www.carmelite.be/pages_en/history.php http://search.arch.be/nl/zoeken-naar-archiefovormers/zoekresultaat?view=ea&localDescription_term_ABS_Category=T14&inLanguageCode=FR&start=149</p>
1857	Académie Royale des Beaux-Arts	<p>Pas klooster in 1359 Koor van de kerk bestaat nog 1252 ontstaan van het begijnhof -- Kerk van de Jacobianen Pacheco Tehuis erop gebouwd (gedeeltelijk) Tegen eerste stadswalling gebouwd Kapel is gedeeltelijk bewaard en geïntegreerd in de Bibliothèque Principale de la Ville de Bruxelles</p> <p>Kerk nog gebruikt tot afbraak (Lutheranen vervolgens Calvinisten, facade naar Drievaldigheidskerk Elseme Zie Deventer Hallepoort - Verhuisd naar de locatie van de Broeders van het Gemene Leven Opgenomen in Sint Laurens? In 1802 zatten Berlaimont & Visitandines hier</p>	<p>Kaarten http://bruxellesanecdotique.skynetblogs.be/archive/2011/03/25/chapelle-salazar.html</p>
Rusthuis		<p>Sinds 1235 zijn er kloosterordes op deze site, geen informatie over een kapel Ze waren er al vroeger maar vanaf dan pas eigen klooster en kapel gebouwd Theatre de la Monnaie vandaag Rijke Klaren komen zich hier vestigen in 1595 Magdaleene Susters</p>	<p>http://nl.wikipedia.org/wiki/Regularissenklooster_Jericho http://adore.ugent.be/view?qs=Brusse%20Klooster&sort=-score&sort_dir=asc&language=nl&search_type=fq&start=1 http://www.ebru.be/Streets/bruxelles-1000-rue-des-dominicans.html</p>
1783-1820	Arsenaal	<p>Verhuisd van Scheut na Godsdienstoorlog</p>	<p>http://www.rpaw.be/chantiers/BXL_rue_des_fabriques.html</p>
	Caserne de Cavalerie en Gevangenis (maar met of zonder kerk ?)	<p>van de orde van Sint-Fransiscus a Paulo van de orde van Sint-Fransiscus a Paulo</p>	<p>http://www.carmelite.be/pages_en/history.php http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89glise_Saints-Jean-et-%C3%89tienne-aux-Minimes</p>
1816	Justitiepaleis	<p>van de orde van Sint-Fransiscus a Paulo Locatie eerste justitiepaleis: Voorkant van kerk wordt inkomportiek afzonderlijke kapel Onze-Lieve-Vrouw</p>	<p>http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89glise_Saints-Jean-et-%C3%89tienne-aux-Minimes http://www.ebru.be/Streets/brusseel-1000-gerechtsplein.html http://www.berlaimont.be/p-o/historique/le-monastere/ http://www.ebru.be/Streets/bruxelles-1000-rue-des-visitandines.html</p>
1804-1830 2007 1794-1805	School Theatre Boucherie	<p>Nadien werd het een infanterie Afgeschaft door Joseph II - Kloostercomplex werd nog als boucherie en gevangenis gebruikt Kerk werd parochiekerk in 1806: Onze-Lieve-Vrouw Ter Rijke Klaren Wauters, deel 4 - Hieropent in 1790 en afgeschaft door FR 1796</p>	<p>http://www.brigittines.be/fr/ies-brigittines/historique http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89glise_Notre-Dame_aux_Riches_Clares_%28Bruxelles%29</p>
1790s - 1845	Weeshuis		<p>http://books.google.be/books?id=uGPiByp57kOC&pg=PA286&lpg=PA286&dq=ursulinen+brussel+1673&source=bl&ots=DpHGJWL-NK&sig=19x9av3nPGBa3dxQMS175KlZneo&hl=nl&sa=X&ei=7WnmUfrHsWa1AXk4AI&ved=0CDAQ6AEwAA#v=onepage&q=ursulinen%20brussel%201673&f=false</p>
1798	Rusthuis "Guinguette" voor een aantal jaren	<p>Na afschaffing gebruikt door Zusters van Voorzienigheid van Champion Wauters, deel 4 -- Verwezen in boek over klooster als kapel naast de apostolinen</p> <p>Verhuisd naar Wetstraat (tot 1962)</p>	<p>http://www.lesmarolles.be/quartier/historique-des-marolles http://www.saintantoine.info/attachments/article/45/De%20Sint-Antonius%20van%20Paduakerk.pdf http://www.saintantoine.info/attachments/article/45/De%20Sint-Antonius%20van%20Paduakerk.pdf</p>
		<p>(Hospices) (Hospices) Werd hospitaal, nu UMC Sint Pieter i dalen aantal leprozen - wordt meer een klooster (Hôpitaux) (Hospices) (Hospices pour pèlerins) (Hospices pour pèlerins) (Hospices) (Hospices pour pèlerins) (Hospices) (Hospices) (Hospices) (Hospices) (Hospices de métiers) Wauters, deel 3 (Hospices)</p>	<p>http://www.stpieper-bru.be/fr/hopital/histoire.html http://www.nieuwsbronnen.com/tenbunderen/brusset.html</p> <p>Kaarten</p>
		<p>(Maison de Correction) (Hospices d'alliés) Nu een restaurant (Jaloo) (Hospices) (Hospices)</p>	<p>http://www.restaurantjaloo.com/index.php/fr/accueil/ http://fr.wikipedia.org/wiki/Hospice_Pach%C3%A9ry</p>
		<p>1957 Rushuis</p> <p>Zie iconographie Ook een aparte kerk van het Jezuitenklooster - Op 14 juli 1604 wordt het Brusselse jezüitencollege, gewijd aan de aartsengel Michiel, plechtig geopend. Opgenomen in lijst kerken en klooster, 1628: l'hôtel des Comtes de Berlaimont a été transformé pour accueillir le monastère. Un "quartier des enfants" destiné aux "escollières" y a été aménagé Les religieuses dispersées parviennent même à se regrouper dans la maison d'à côté. Les élèves deviennent de plus en plus nombreuses. Opgenomen in lijst kerken en klooster</p>	
	Gebruik voor religieuze vieringen en secundair voor concerten	<p>BruCiel Verbouwd in 1908-1909 / renovatie in 1963 / ongeschikt verklaard omstreeks 1995 / restauratie afgerond in 2012</p> <p>Eerste schoolgebouwen van 1858 (architect F. Carleer)</p> <p>School gebouw van 1868 en nu afgebroken</p> <p>Renovatie van gebouwen in 1990 door architecten G.U.S.</p> <p>Foto uit 1938 toont schoolkapel, maar op luchtfoto van 1953 is kapel niet meer zichtbaar. Er waren verbouwingen in de school na WW2 (Kwam er een nieuwe kapel?) Gebouwd voor Dames de la Retraite du Sacré-Cœur</p>	

B41	Sint-Magdalena	Marie Madeleine	XV	1	1	1	1	1	1	1942
B42	Sint-Clarisse	Sainte-Clairisse		1	?	?	?	?	?	?
B43	Sint-Eloy I	Saint-Eloy	1476	1	0	0	0	0	0	0
B43	Sint-Eloy II	Saint-Eloy	Begin XVIII	0	1	0	0	0	0	0
B44	Onze-Lieve-Vrouw ten Rood	Notre-Dame au Rouge		1	1	0	0	0	0	0
B45	Hofkapel van het hertogelijk paleis		1522-1553	1	1	0	0	0	0	0
B46	Sint-Anna I	Sainte-Anne I	1519	1	0	0	0	0	0	0
B46	Sint-Anna II	Sainte-Anne II	1655-1661	0	1	1	1	1	1	2001
B47	Refugehuis van de abdij van het Park	Refuge de l'abbaye du Parc	1566	0	1	0	0	0	0	0
Bxx	Nassau I (Sint-Joris)	Nassau (Saint-Georges)	XIV eeuw	0	1	?	?	?	?	?
B48	Sint-Loo	Saint-Loo		1	?	?	?	?	?	?
B74	Meersch			?	1	?	?	?	?	?
B75	Sint-Antonius			?	1	?	?	?	?	?
B76	Sint-Michiels			?	1	?	?	?	?	?
B78	Protestantse Koninklijke kapel Paleis van Karel van Lotharingen		1760	0	1	1	1	1	1	2001
B79	Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuw		1621	0	1	1	0	0	0	0
B94	Heilig Sacrament	Très Saint Sacrement	1854-1856	0	0	0	1	1	1	0
B97	Rijksadministratief Centrum (Financietoren)	Cité Administrative de l'État (Tour des Finances)	1968-1983	0	0	0	0	0	0	0

Geen B90
 B11 FOUT (kpaie ipv parochie)

Brussel (Laken)

Naam	Nom	Bouw	1550	1777	1836	1912	1938	2012	Beschermd
BL01	Onze-Lieve-Vrouw van Laken I	Notre-Dame de Laken I	XII	1	1	1	1	1	1936 (kerkhof)
BL04	Onze-Lieve-Vrouw van Laken II	Notre-Dame de Laken II	1854 - 1872	0	0	0	1	1	1
BL05	Sint-Lambertus	Saint-Lambert		0	0	0	1	1	1
BL10	Godelijck Kind Jezus	Divin Enfant Jesus	1942	0	0	0	0	1	1
BL13	Heilige Engelen	Saints-Anges	1985-1986	0	0	0	0	0	1
BL14	Christus Koning (Ecole primaire - Libre Institut - Christ-Roi)	Christ-Roi (Ecole primaire - Libre Institut - Christ-Roi)		0	0	0	0	?	1
BL06		Institut des Religieuses Ursulines (Collège la Fraternité - Site Sainte-Ursule)	1887				1	1	1
BL08	Maria Assumptiecoym (Zusters der Christelijke Scholen)		1926					1	
BL12	Jan-Van-Ruusbroeckcollege		1968						1
BL02	Ossegem	Ossegem	XII	1	0	0	0	0	0
BL03	Sint-Anna	Sainte-Annekapel	Eind XVI	0	1	1	1	1	1
BL07	Sint-Jan van Laeken	Seres de Laeken	1893	0	0	0	1	1	0
BL09	Sint-Paulus Paviljoen van de Katholieke Missies Expo 1935	Saint-Paul Pavillon des Missions Catholiques Expo 1935	tegen 1935	0	0	0	0	1	0
BL11	Civitas Dei Paviljoen van het Vaticaan Expo 1958	Civitas Dei Pavillon du Vatican Expo 1958	tegen 1958	0	0	0	0	0	0

Brussel (Haren)

Naam	Nom	Bouw	1550	1777	1836	1912	1938	2012	Beschermd
BH01	Sint-Elisabeth	Sainte-Elisabeth	XII - XVII	1	1	1	1	1	1944

Brussel (Neder-Over-Heembeek)

Naam	Nom	Bouw	1550	1777	1836	1912	1938	2012	Beschermd
BN01	Sint-Pieter I	Saint-Pierre I	XI - XII	1	1	1	1	1	1
BN01	Sint-Pieter II	Saint-Pierre II	1860	0	0	0	1	0	0
BN02	Sint-Niklaas	Saint-Nicolas	XII	1	1	1	1	1	1940
BN05	Sint-Petrus-en-Paulus	Saint-Pierre-et-Paul	1935	0	0	0	0	1	1
BN06		Institut Saint-Nicolas (vermoedelijke kapel)	?				1?	1	1
BN03	Sint-Lendrik I	Saint-Landry I	XII	1	0	0	0	0	0
BN04	Sint-Lendrik II	Saint-Landry II	1667-1669	0	1	1	1	0	0

Brussel (Uitbreiding Oost)

Naam	Nom	Bouw	1550	1777	1836	1912	1938	2012	Beschermd
BO02	Sint-Jozef	Saint-Joseph	1842-1874	0	0	0	1	1	1974 (square) 1981 Kerk
BO03	Sint-Rochus I	Saint-Roch I	1862	0	0	0	1	1	0
BO07 x	Heilig-Hart I	Sacré-Coeur I	1907-1909	0	0	0	1	1	2004
BO11 x	Heilig-Hart II	Sacré-Coeur I	1954-1956	0	0	0	0	0	2004
BO12 x	Sint-Rochus II	Saint-Roch II	1993						
BO04	Voormalig Institut chirurgical de Bruxelles (Dok voor Zusters van Notre-Dame de la Compassion) & Kraamkliniek aan de overkant		1892	0	0	0	1	1	2007
BO05	Soeurs gardiennes de l'Eucharistie	Soeurs gardiennes de l'Eucharistie	1900	0	0	0	1	1	0
BO06	Dominicanen & Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans	Dominicains	1904-1906	0	0	0	1	1	2005
	Dames de l'Adoration Perpétuelle	Dames de l'Adoration Perpétuelle	1908	0	0	0	1	1	1
	Soeurs franciscaines de la Sainte-Famille	Soeurs franciscaines de la Sainte-Famille	1910	0	0	0	1	1	0
BO01	Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis	Les Musées royaux d'Art et d'Histoire	1908	0	0	0	1	1	1
	Maerlant Verrijzenis	Résurrection	XVIII	1	1	1	1	1	1
	Grote Moskee	Grande Mosquée	1879	0	0	0	1	1	1

Anderlecht

Naam	Nom	Bouw	1550	1777	1836	1912	1938	2012	Beschermd
A01	Collegiale Sint-Pieter-en-Sint-Guido I	Collégiale des Saints Pierre-et-Guidon I	XI	0	0	0	0	0	0
A01	Collegiale Sint-Pieter-en-Sint-Guido II	Collégiale des Saints Pierre-et-Guidon II	XII	0	0	0	0	0	0
A07	Onze-Lieve-Vrouw Onbevleed Ontvangen	Notre-Dame Immaculée	XIV-XV	1	1	1	1	1	1938
A11	Sint-Vincentius I	Saint-Vincent	1894	0	0	0	1	0	0
A11	Sint-Vincentius a Paulo	Saint-Vincent de Paul	1936-1937	0	0	0	0	1	1
A13	Sint-Fransiscus-Xaverius	Saint-François-Xavier	1915	0	0	0	1	1	2008
A14	Sint-Gerardus	Saint-Gerard	1917	0	0	0	1	1	1
A15	Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart	Notre-Dame du Sacre-Coeur	1935	0	0	0	0	1	1
A16	Sint-Jozef	Saint Joseph	1938-1939	0	0	0	0	0	1
A17	Heilige-Geest	Saint-Esprit	1960s	0	0	0	0	0	1
A21	Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart	Notre-Dame de l'Assomption		0	0	0	0	0	1
A22	Onze-Lieve-Vrouw van Vreugde	Notre-Dame de la Joie		0	0	0	0	0	1
A23	Sint-Bernadette	Sainte-Bernadette		0	0	0	0	0	1
A24	Sint-Lukas	Saint-Luc		0	0	0	0	0	1
A04	Onze-Lieve-Vrouw van Gratie	Notre-Dame de Grâce	1450	1	1	1	1	1	0
A05	Kartuizers	Chartreux	1531 (ingewijd)	1	0	0	0	0	0
A08	Missiehuus van de Scheutisten	Mission huus van de Scheutisten	1870s	0	0	0	1	1	0
A06	Minieren (Sint-Fransiscus a Paulo)	Minimes (Saint-François de Paule)	1618	0	1	?	?	?	?
A02	Kapittelschool (vermoedelijke kapel)		XIII (?) - XIX	1	?	?	0?	0	0
A09	van het Instituut van de Onze-Lieve-Vrouwe zusters	Institut Marie Immaculée-Montjoie	?	?	0	0	0	?	?
A10		Institut de Soeurs de Notre Dame	1882	0	0	0	1	1	1
A12		Institut Notre-Dame	1906	0	0	0	1	1	0
A12		Deuxième chapelle de l'Institut Notre-Dame	1922 - 1923	0	0	0	0	1	0
A12	Sint-Niklaas instituut		1930	0	0	0	0	1	0
A18	Sint-Anna Tehuis	La Maison Sainte-Anne	1961	0	0	0	0	0	1
A19	Ereasmus Ziekenhuis	Hopital Erasme	1971-1977	0	0	0	0	0	1
A20	Kliniek Sint-Anna Sint-Remi	Clinique Sainte-Anne & Saint-Remi	1994-1996	0	0	0	0	0	1
xxx	St-Remiguskliniek	Clinique Saint-Remi Clos Saint-Remi	1908	0	0	0	1	1	1
A03	Sint-Martinus van AA	Saint-Martin d'Aa	XIV	1	0	0	0	0	0

Elsene

Naam	Nom	Bouw	1550	1777	1836	1912	1938	2012	Beschermd
EL07	Sint-Bonifatius	Saint-Boniface	1846-1849 & 1985	0	0	0	1	1	1999
EL12	Heilige-Drievaldigheid	Sainte-Trinité	(1620: gevel) 1895	0	0	0	1	1	1955
EL25	Onze-Lieve-Vrouw Boodschap	Notre-Dame de l'Annonciation	1932-1934	0	0	0	0	1	1
EL27	Sint-Adrianus	Saint-Adrien	1938-1941	0	0	0	0	1	1
EL01	Onze-Lieve-Vrouw ter Kameren I	Notre-Dame de la Cambre I	XIII	0	0	0	0	0	0
EL01	Onze-Lieve-Vrouw ter Kameren II	Notre-Dame de la Cambre II	XIV	1	1	1	1	1	1953
EL08	Karmelieten	des Carmes	1861	0	0	0	1	1	1
EL09	Paters van het Heilig Sacrament	Pères dus Tres Saint Sacrament	1869 - 1874	0	0	0	1	1	1
EL09	Paters van het Heilig Sacrament Sint-Eymard	Pères dus Tres Saint Sacrament I Saint-Eymard	1925	0	0	0	0	1	1
EL13	Kapel van de Washingtonstraat	Rue Washington		0	0	0	0	1	0
EL13	Klooster van de Washingtonstraat (Jesuiten?)	Rue Washington	1896	0	0	0	1	0	0
EL13	Klooster van de Washingtonstraat Jesuiten	Rue Washington	1989	0	0	0	0	0	1
EL18	Priesters van het Heilig Hart	Pères du Sacre-Coeur	1900	0	0	0	1	1	1
EL24	Congregatie van het Heilig Sacrament	Congregation du Saint-Sacrament	1929	0	0	0	0	1	1
EL04	Gasthuis van het Heilige Kruis I	Sainte-Croix I (Hospice)	XIII - XVI	1	0	0	0	0	0
EL04	Gasthuis van het Heilige Kruis II	Sainte-Croix II (Hospice)	1596	0	1	1	1	1	1

		Chapelle Sainte Anne aan toegevoegd 1957 - 1271 Frères du Sac	http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/15/Eglise-de-la-Madeleine-et-Chapelle-Sainte-Anne.rvb
		Wauters, deel 3 Wauters, deel 3 Wauters, deel 4	Kaarten
Cinéma Colonial		Gevel en eerste travé verplaatst Wauters, deel 3	http://fr.wikipedia.org/wiki/Chapelle_Sainte-Anne_de_Bruxelles
Vanaf XIX eeuw	Opslagplaats, Laboratorium, Cataloguszaal, Leeszaal		Kaarten
			http://bruxellesanecdote.skyneblogs.be/archive/2011/03/25/chapelle-salazar.html

Herbestemd	Herbestemming Crypte	Opmerkingen & Referenties Er was hoogstwaarschijnlijk een primitieve OLV kerk voor deze - L. De Curte nieuwe "gevel" in	http://fr.wikipedia.org/wiki/Paroisse_des_Saints_Anges_%28Laeken%29
	Nog kapel aanwezig in de school	BruCiel Geen afzonderlijk volume, geïntegreerd in het gebouw Gebruikt door de Russisch Orthodoxen (en met een bron)	

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties	
------------	---------------	--------------------------------------	--

Herbestemd 1997	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties	
1960	Cultuurcentrum	BruCiel	

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties	
1956 2003	Parochiezaal Oud-Syrische orthodoxe kerk		
1982	Kinderdagverblijf		
1996 (start werken) 1982	Commission europeene : Bibliotheque centrale Kinderdagverblijf		
		Grondig Gerestaureerd 1978 - Vanaf dan Moskee	

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties	
------------	---------------	--------------------------------------	--

			http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/8/agg.rvb http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/2/Eglise-Notre-Dame-Immaculee.rvb http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/7/Eglise-Saint-Vincent-de-Paul-Scheut.rvb http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/3/Eglise-Saint-Francois-Xavier.rvb http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/4/Eglise-Saint-Gerard.rvb http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/5/Eglise-Saint-Joseph.rvb http://www.dbnl.org/tekst/beka003verz01_01/beka003verz01_01_0041.php
	Blanchisserie	OLV Gratie kapel was het Koor van deze Kerk geworden	
1980 / 2007	Heringericht als projectiezaal in 1980 -	BruCiel - kapel aanwezig volgens bachelor-paper, maar onduidelijk welk volume de kapel bevat Toren beschadigd in de tweede wereldoorlog en achteraf afgebroken BruCiel: voor 1971 worden de oorspronkelijke gebouwen vervangen BruCiel: voor 1971 worden de oorspronkelijke gebouwen vervangen	Tehuis zelf is van 1885 - over de jaren gegroeid
		Ook een gebedsplaats voor andere godsdiensten	

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties	
		Boondael	http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/55/Eglise-de-la-Sainte-Trinite.rvb http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/66/Eglise-Notre-Dame-de-l'Annonciation.rvb http://nl.wikipedia.org/wiki/Elsene#Kloosters_2C_kerken_en_kapellen
	Klooster is een School	Abdij Franse Jesuiten Com. Van Lavalle (?) ZOEK	http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/67/Eglise-Notre-Dame-de-La-Cambre.rvb
	Deel van een Winkel en nu Discotheek		http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/61/Couvent-des-Peres-du-Sacre-Cour.rvb

EL04	Heilige Kruis III	Sainte-Croix III	1859-1865 en 1942-1943	0	0	0	1	1	1	
EL10	L'Oeuvre du Calvaire	L'Oeuvre du Calvaire	1890	0	0	0	1	1	1	1999
EL11	Militair Hospitaal van Elsene (voormalig)	Hôpital Militaire d'Elxelles	1862-1888	0	0	0	1	1	0	
EL17	Rusthuis des Heren der Broeders Alexianen	Rusthuis des Heren der Broeders Alexianen	1899	0	0	0	1	1	1	
EL19	Institut de la Charité maternelle	Institut de la Charité maternelle	1903	0	0	0	1	1	0	
EL13		Institut Soeurs de Notre-Dame de l'Arbre-Béniit (Pensionnat de l'Arbre-Béniit)	Vermoedelijk tweede helft XIXde eeuw	0	0	0	1	1	0	
EL14		Maison du Sacré-Coeur	1892	0	0	0	1	1	0	
EL15		Ecole Saint-Vincent de Paul	1897	0	0	0	1	1	1	
EL16		Institut Saint-Trinité	1896 / 1909 (schoolgebouw)	0	0	0	1	1	0	
EL20		Ecole des Sœurs Zélatrices de la Sainte-Eucharistie	1910	0	0	0	1	1	0	
EL21		Institut Saint-André	1911	0	0	0	1	1	1	
EL22		Institut Saint-Philippe Néri	1911	0	0	0	1	1	1	
EL23		Institut Saint-Boniface	1911 - 1920	0	0	0	1	1	1	
EL26		Ecole du Sacré-Coeur	1936	0	0	0	0	1	1	
EL02	Gewijde-Boom	Arbre-Béniit	XV	1	1	1	0	0	0	
EL03	Sint-Adrianus en Onze-Lieve-Vrouw I	Saint-Adrien et Notre-Dame I	1458-1463	0	0	0	0	0	0	
EL03	Sint-Adrianus en Onze-Lieve-Vrouw II	Saint-Adrien et Notre-Dame II	1587	0	0	0	0	0	0	
EL03	Sint-Adrianus en Onze-Lieve-Vrouw III	Saint-Adrien et Notre-Dame III	1618-1658	0	0	1	0	0	0	
EL03	Sint-Adrianus en Onze-Lieve-Vrouw IV	Saint-Adrien et Notre-Dame IV	1842	0	0	0	1	1	1	
EL05	Onze-Lieve-Vrouw van Montaigu	Notre-Dame de Montaigu	XVII	0	1	1	0	0	0	
EL06	Sint-Bonifatius	Saint-Boniface	XVII	0	x	x	x	1	1	
	Church of the Resurrection	Church of the Resurrection	1873							
	Holy Trinity Church	Holy Trinity Church	1883	0	0	0	1	1	1	
	St. Andrew's Church	St. Andrew's Church	1925							
	Apostolische Armeense Sint-Maria-Magdalena	Eglise apostolique arménienne Sainte-Marie-Madeleine	1986-90	0	0	0	0	0	1	

Etterbeek										
	Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot 1789	1789 - 1830	1830 - 1914	1914 - 1950	1950 - 2012	Beschermd
ET01	Sint-Getrudis I	Sainte-Getrude I	X	1	0	0	0	0	0	
ET01	Sint-Getrudis II	Sainte-Getrude II	XVII	0	0	0	0	0	0	
ET01	Sint-Getrudis III	Sainte-Getrude III	1750	0	1	1	0	0	0	
ET01	Sint-Getrudis IV	Sainte-Getrude IV	1885	0	0	0	1	1	0	
ET16	Sint-Getrudis	Sainte-Getrude		0	0	0	0	0	1	
ET10	Sint-Antonius van Padua	Saint-Antoine de Padoue	1905-1935	0	0	0	1	1	1	2004
ET13	Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart	Notre-Dame du Sacré-Coeur	1926-1928	0	0	0	0	1	1	
ET15	Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen	Notre-Dame Immaculée								1
ET03	Pères du Sacré Cœur	Pères du Sacré Cœur	Eind XIX	0	0	0	1	1	1	
ET14	Soeurs servantes des Pauvres	Soeurs servantes des Pauvres	1906-1907 (huizen) 1928 (kapel)	0	0	0	0	1	1	
ET02	Casa Rosa	Casa Rosa	1897 (kerk) Huizen (1890)	0	0	0	1	1	1	
ET11	Voormalig Ziekenhuis	Voormalig Ziekenhuis	1910-1911	0	0	0	1	1	1	
ET04		Institut Saint-Joseph	Vermoedelijk einde XIX (school)	0	0	0	1	1	0	
ET05		Institut Sainte-Geneviève (chapelle intégré?) Ecole des Frères de Saint Gabriel (à côté de "Ecole Saints-Georges-et-Joseph" et "Institut Saint-Antoine")	rond 1900	0	0	0	1	1	1	
ET06		Institut des Soeurs de l'Enfant Jésus	rond 1900	0	0	0	1	1	0	
ET07		Institut des Soeurs de l'Enfant Jésus	na 1894 en voor 1905	0	0	0	1	1	1	1997
ET08		Institut Saint-Stanislas	1901	0	0	0	1	1	1	1998
ET08		Deuxième chapelle de l'Institut Saint-Stanislas	rond 1970	0	0	0	0	0	1	
ET09	Sint-Jan Berchmans van het Sint-Michiels college	Saint-Jean Berckmans du collège Saint-Michel	1905 (1908-1909)	0	0	0	1	1	1	
ET12		Institut médicochirurgical Saint-Joseph	1921	0	0	0	1	1	1	
ET02		Notre-Dame de la Chasse	XVI							0

Evere										
	Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot 1789	1789 - 1830	1830 - 1914	1914 - 1950	1950 - 2012	Beschermd
EV01	Sint-Vincentius I	Saint-Vincent I		1	1	1	0	0	0	
EV01	Sint-Vincentius II	Saint-Vincent II	1705-1742	0	1	1	1	1	1	1997
EV02	Sint-Jozef	Saint-Joseph	1904-1906	0	0	0	1	1	1	
EV03	Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen	Notre-Dame Immaculée	1932-1933	0	0	0	0	1	1	
EV04	Woon- en Zorgcentrum Sint-Joseph		Interbellum ?	0	0	0	?	1	1	

Ganshoren										
	Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot 1789	1789 - 1830	1830 - 1914	1914 - 1950	1950 - 2012	Beschermd
G01	Sint-Martinus I	Saint-Martin I		1	1	1	0	0	0	
G01	Sint-Martinus II	Saint-Martin II		0	0	0	1	1	0	
G01	Sint-Martinus III	Saint-Martin III	1970	0	0	0	0	0	1	
G05	Sint Cecilia	Sainte-Cecile	1963-1965	0	0	0	0	0	1	
G02		Collège du Sacré-Coeur	?	0	0	0	1?	1?	1	
G03		Centre scolaire de Notre-Dame de la Sagesse (collège Sacre-Coeur)	1929	0	0	0	0	1	1	
G04 (?)	Sint-Martinus	Saint-Martin		?	?	?	?	1	0	

Jette										
	Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot 1789	1789 - 1830	1830 - 1914	1914 - 1950	1950 - 2012	Beschermd
J01	Sint-Pieter I	Saint-Pierre I	XI	1	0	0	0	0	0	
J01	Sint-Pieter II	Saint-Pierre II	1776-1778	0	1	1	0	0	0	
J01	Sint-Pieter III	Saint-Pierre III	1878-1880	0	0	0	1	1	1	
J09	Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes	Notre-Dame de Lourdes	1949	0	0	0	0	0	1	
J10	Sint-Clara	Sainte-Claire	1905-1967	0	0	0	0	0	1	
J11	Sint-Jozef	Saint-Joseph	1968	0	0	0	0	0	1	
J02	Abdij van Dielegem I	Abbaye de Dielegem I	XI OF XII	1	1	0	0	0	0	
J02	Abdij van Dielegem II	Abbaye de Dielegem II	XVII (Eerste Helft)	0	1	0	0	0	0	
J02	Abdij van Dielegem III	Abbaye de Dielegem III	XVIII (Eerste Helft)	0	1	0	0	0	0	
J04	Redemptoristen (Sint-Magdalena)	Rédemptoristes (Sainte-Madeleine)	1903-1904	0	0	0	1	1	1	2000
	Dames van het Heilig Hart	Dames du Sacré-Coeur								
J05	Brugmannhospitaal	CHU Brugmann	1905	0	0	0	1	1	1	2005
J06	(voor - Klooster ?) Huidig rusthuis Magnolia		< 1930 (Bruciel)					1		
J03	Instituut van de Zusters van het Heilig Hart		1874-1878	0	0	0	1	1	0	
J08	Zijkapel van het instituut van de Zusters van het Heilig Hart		1933	0	0	0	0	1	1	procedure ?
J07	Grot van Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes	Grotte de Notre-Dame de Lourdes	1915							

Koekelberg										
	Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot 1789	1789 - 1830	1830 - 1914	1914 - 1950	1950 - 2012	Beschermd
K01	Sint-Anna I	Sainte-Anne I	XII	1	0	0	0	0	0	
K01	Sint-Anna II	Sainte-Anne II	1658	0	1	1	1	0?	0?	
K03	Sint-Anna	Sainte-Anne	1990	0	0	0	0	0	1	
K02	Basiliek van het Heilig Hart I	Basilique Nationale du Sacré-Coeur I		0	0	0	1	0	0	
K02	Basiliek van het Heilig Hart II	Basilique Nationale du Sacré-Coeur II	1905-1970	0	0	0	0	1	1	

Residence Elisabeth & Home Jourdan

Oudergem										
	Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot 1789	1789 - 1830	1830 - 1914	1914 - 1950	1950 - 2012	Beschermd
O01	Sint-Anna	Sainte-Anne	XI	1	1	1	1	1	1	2001
O05	Sint-Anna	Sainte-Anne	1843	0	0	0	1	1	1	orgel 2005
O06	Sint-Juliaan I	Saint-Julien I	1906	0	0	0	1	1	0	
O06	Sint-Juliaan II	Saint-Julien II	1965	0	0	0	0	0	1	
O09	Onze Lieve Vrouw te Blankedelle	Notre-Dame du Blanchedelle	1968-1970	0	0	0	0	0	1	
O02	Hertoginmedal (Dominicanessen) I		XIII (tweede helft)	0	0	0	0	0	0	
O02	Hertoginmedal (Dominicanessen) II		1564-1570	1	1	0	0	0	0	Overblijvende delen van ket klooster als landschap in 1997
O03	Sint-Paulus van het Rood I		1369 (ingewijd)	0	0	0	0	0	0	
O03	Sint-Paulus van het Rood II		1381- ...	0	0	0	0	0	0	
O03	Sint-Paulus van het Rood III		1512- ...	1	1	0	0	0	0	1965 resterende gebouwen van het klooster

Institut libre Marie Haps

Grondige versterfingswerken: exterieur werd Art Deco

http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89glise_Sainte-Croix_%28Ixelles%29

1968 Psychisch Centrum

		In 1997 werd de site volledig door het architectenbureau Pierre Accarain – Marc Bouillot & Associes herwerkt en bijkomend bebouwd met appartementen en (flat)hotel, terwijl de nieuwe school werd opgenomen binnen het 'Centre Scolaire Eperonniers-Mercelis'.
	Omstreeks 2005 in gebruik als refer	Het werd in 1994 en 2003 grondig gerenoveerd door de architecten van het Atelier d'Architecture Alta, P. Barras, M. Pizzuti et A. Vertomme. De kapel en de voormalige pastorie werden tijdens deze werken gesloopt.
		Kapel volgens bachelor-paper (geen afzonderlijk volume)
		(Centre Scolaire Ma Campagne)
1985	1985: turnzaal op de benedenverdieping	
	Ingericht als turnzaal	Afbraak van een vorige kapel bij aanpassingne hoofdgebouw

Cultureel Centrum

2008 Discotheek (Spirito Martini)

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
------------	---------------	---------------------------

1998

<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/48/Eglise-Saint-Antoine.rvb>
<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/47/Eglise-Notre-Dame-du-Sacre-Cour.rvb>

1938 Tentoonstellingsruimte & Bibliotheek

en als parochiekerk gebruikt voor dat padoua gebouwd werd Zusters (1912-1965) eerst 5 jaar als pastorie gediend
 Was vroeger 1/3 rusthuis voor vrouwen en 2/3 Klooster

Heden gedeeltelijk verbouwd
 Omgevormd tot sportzaal

Site: oorspronkelijke gebouwen zijn bewaard (BruCiel)
 Momenteel Delhaize supermarkt op site - Het is niet duidelijk waar de kapel op de oorspronkelijke site gelegen was
 Gerestueerd in 1980, gevels in 1985

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
------------	---------------	---------------------------

Grote Transformatie-

<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/52/Eglise-Saint-Vincent.rvb>
<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/51/Eglise-Saint-Joseph.rvb>
http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89glise_Notre-Dame_Immaculee%28Evere%29

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
------------	---------------	---------------------------

<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/58/Eglise-Saint-Martin.rvb>
<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/59/Eglise-Sainte-Cecile.rvb>

		Bruciel - Volgens bachelor-paper al een kapel in de XIXde eeuw
--	--	--

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
------------	---------------	---------------------------

Wel veel verbouwingen en damages tijdens oorlogen

Barok Gevel voor Romaans-Gotisch gebouw (Sanderus)

<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/84/Eglise-Saint-Pierre.rvb>
<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/82/Eglise-Notre-Dame-de-Lourdes.rvb>
<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/85/Eglise-Sainte-Claire.rvb>
<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/83/Eglise-Saint-Joseph-Dielegem.rvb>

Augustijnen
 Norbertijnen

Communauté Nouvelle Saint-Jean sinds kort

<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/81/Chapelle-Sainte-Madeleine-Couvent-des-Redemptoristes.rvb>

(Hospices)

Niet in gebruik

verving een voorgaande tijdelijke kapel

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
------------	---------------	---------------------------

<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/87/Eglise-Sainte-Anne.rvb>
<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/86/Basilique-du-Sacre-Cour.rvb>

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
------------	---------------	---------------------------

Parochiekerk tussen 1802-1843

http://fr.wikipedia.org/wiki/Chapelle_Sainte-Anne_%28Auderghem%29
<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/10/Eglise-Sainte-Anne.rvb>
<http://www.reflexcity.net/bruxelles/communes/auderghem/avenue-gabriel-emile-lebon/paroisse-saint-julien>
<http://www.reflexcity.net/bruxelles/communes/auderghem/avenue-gabriel-emile-lebon/paroisse-saint-julien>
<http://www.orgels.irisnet.be/nl/Edifice/9/Eglise-Notre-Dame-du-Blankedelle.rvb>

Dominicanessenklooster

Dominicanessenklooster

007	Heilig-Hartinstituut (later Champagnatcollege en nu Lutgardiscollege)	Institut du Sacré-Coeur	1912	0	0	0	1	1	1	
008		Institut Saint-Julien-Parnasse	1937	0	0	0	0	1	1	

004	Onze-Lieve-Vrouw 1 Salvelken		XVII (Midden)	0	1	0	0	0	0	
-----	------------------------------	--	---------------	---	---	---	---	---	---	--

Schaarbeek										
Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot 1789	1789 - 1830	1830 - 1914	1914 - 1950	1950 - 2012	Beschermd	
S01	Sint-Servaas I	Saint-Servais I	XI	0	0	0	0	0	0	
S01	Sint-Servaas II	Saint-Servais II	XIII	1	1	1	0	0	0	
S05	Sint-Servaas III	Saint-Servais III	1871-1876	0	0	0	1	1	1	2003
S03	Koninklijke Sint-Maria	Royale Sainte-Marie	1845-1885	0	0	0	1	1	1	1976
S04	Sint-Jan-en-Niklaas	Saint-Jean-et-Nicolas	1849	0	0	0	1	1	1	1984
S07	Sint-Franiscus van Assisi	Saint François d'Assise	1880-1900	0	0	0	1	1	1	
S11	Heilig Hart	Sacré-Coeur	1895	0	0	0	1	1	0	
S13	Heilige Familie	Sainte-Famille	1900-1937	0	0	0	1	1	1	
S14	Sint-Aleydis I	Sainte-Alice I	1905	0	0	0	1	1	0	
S14	Sint-Aleydis II	Sainte-Alice II	1953-1954	0	0	0	0	0	1	
S15	Sint-Albertus I	Saint-Albert I	1909	0	0	0	1	1	0	
S15	Sint-Albertus II	Saint-Albert II	1930-1931	0	0	0	0	1	1	
S16	Sint-Elisabeth	Sainte-Elisabeth	1913-1916	0	0	0	1	1	1	
S17	Sint-Suzanna	Sainte-Suzanne	1926-1928	0	0	0	0	1	1	2003
S20	Sint-Theresia van Avila	Sainte-Therese d'Avila	1932	0	0	0	0	1	1	
S21	Goddelijke-Zaligmaker	Divin-Sauveur	1935-1963	0	0	0	0	1	1	
S24	Epifanie	Epiphanie	1974-1984	0	0	0	0	0	1	
S10	Heilige Familie	Sainte-Famille	1890	0	0	0	1	1	1	
S06	Maison de Santé Maeck I Centre Hospitalier Jean Titeca	Maison de Santé Maeck I Centre Hospitalier Jean Titeca	1852	0	0	0	1	1	0	
S08		Institut Notre-Dame (école paroissiale Sainte-Marie)	?	0	0	0	1	1	1	
S09			1882	0	0	0	1	2	2	
S12	Sint-Lucasschool van de Broeders van de Christelijke Scholen (vermoedelijk ?)	Institut de la Vierge Fidèle	1897	0	0	0	1	1	1	
S18	Koning Boudewijncollege	Collège Roi Baudouin	na 1921 - voor 1931	0	0	0	0	1	1	
S19		Centre scolaire Sainte-Marie La Sagesse	1926	0	0	0	0	1	1	
S22		Institut Saint-Dominique	1938	0	0	0	0	1	1	
S23	Boodschap Instituut (voormalige "Retraite du Sacré-Coeur")		1947	0	0	0	0	1	?	
S02	Onze-Lieve-Vrouw ter Twee Linden		XVII	0	1	0	0	0	0	
	Synagoge Adat Israël	Synagogue Adat Israël								

Sint-Agatha-Berchem										
Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot 1789	1789 - 1830	1830 - 1914	1914 - 1950	1950 - 2012	Beschermd	
SA01	Sint-Agatha I	Sainte-Agathe I	1287-1311	1	1	1	1	1	1	1950
SA02	Sint-Agatha II	Sainte-Agathe II	1938	0	0	0	0	0	1	
SA00	Kruiskapel (?) (Kapel van Berchem) Vermeldingen van Ter Wilt, Kruis en Sint agatha kapel, Onbekende Ligging		XII							

Sint-Gillis										
Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot 1789	1789 - 1830	1830 - 1914	1914 - 1950	1950 - 2012	Beschermd	
SG01	Sint-Gillis I	Saint-Gilles I	XIII	1	0	0	0	0	0	
SG01	Sint-Gillis II	Saint-Gilles II	1595-1756	0	1	1	0	0	0	
SG01	Sint-Gillis III	Saint-Gilles III	1866-1876	0	0	0	1	1	1	1995
SG07	Sint-Alena	Sainte-Alene	1938-1972	0	0	0	0	1	1	
SG09	Jezus Arbeider	Jesus-Travailleur		0	0	0	0	0	1	
SG03	Karmelieten (Sint-Bernardus)	Carmelites (Saint-Bernard)	1891	0	0	0	1	1	1	
SG05	Religieuzen van het Cenakel Gezondheidscentrum Jacques Franck	l'établissement religieux du Cenacle	1899	0	0	0	1	1	1	
SG04		Institut des Filles de Marie	1891	0	0	0	1	1	1	
SG06	Sint-Lucasschool (Broeders van de Christelijke Scholen)	Institut Saint-Luc en Institut Saint-Jean-Baptiste de la Salle	1905 / 1952	0	0	0	1	1	1	
SG08		Institut des Filles de Marie	1965	0	0	0	0	1	1	
SG02	Gevangenis van Sint-Gillis	Prison de Saint-Gilles	1878-1884 (opgeleverd)	0	0	0	1	1	1	
	kasteelhoeve van Bethehem : 16-19de; betehemplein									

Sint-Jans-Molenbeek										
Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot 1789	1789 - 1830	1830 - 1914	1914 - 1950	1950 - 2012	Beschermd	
M01	Sint-Jan-de-Doper I	Saint-Jean-Baptiste I	XII	1	0	0	0	0	0	
M01	Sint-Jan-de-Doper II	Saint-Jean-Baptiste II	1593-1597	0	1	0	0	0	0	
M01	Sint-Jan-de-Doper III	Saint-Jean-Baptiste III	1834-1836	0	0	1	0	0	0	
M08	Sint-Jan-de-Doper IV	Saint-Jean-Baptiste IV	1831-1932	0	0	0	1	1	1	1984
M03	Sint-Barbara	Sainte-Barbara	1869	0	0	0	1	1	1	1998
M05	Sint-Remigius	Saint-Remi	1907	0	0	0	1	1	1	
M06	Sint-Karolus-Borromeus	Saint-Charles-Borromee	1907	0	0	0	1	1	1	
M07	Onze-Lieve-Vrouw Middelaars	Notre-Dame Médiatrice	1924	0	0	0	0	1	1	
M09	Heilige Verrijzenis	Résurrection	1966	0	0	0	0	0	1	
M04	Sint-Albertschool		Omstreeks 1900	0	0	0	1	1	1	
M02	Sint-Jan	Saint-Jean	XV	1	1	0	0	0	0	

Sint-Joost-Ten-Node										
Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot 1789	1789 - 1830	1830 - 1914	1914 - 1950	1950 - 2012	Beschermd	
SJ05	Gesu	Gesu	1860-65 - 1937-39	0	0	0	1	1	1	
SJ03		Dames de la Persévérance	1840 (?)	0	0	0	1	1	0	
SJ07		Soeurs du Bon Secours	1882	0	0	0	1	1	1	
SJ08	Heilige Juliana gemeenschap der apostolinen van het H. Sacrament	Sainte-Julienne et ancien des Soeurs-Apôtres du Saint Sacrement	1886 [Klooster 1884]	0	0	0	1	1	1	1989
SJ12	Filles de Saint-François de Salle	Filles de Saint-François de Salle	1913	0	0	0	1	1	1	
SJ02	Leprozen I	Léproserie I	XV	1	0	0	0	0	0	
SJ02	Leprozen II	Léproserie II	1810	0	1	0	0	0	0	
SJ04	Cliniques Saint-Etienne I	Saint-Henri	1851	0	0	0	1	1	0	
SJ04	Cliniques Saint-Etienne II		2004 (?)	0	0	0	0	0	2	
SJ06		Institut des Dames de Marie	1874	0	0	0	1	1	1	
SJ10		Complexe Saint-Louis	vierde kwart XIX / 1931	0	0	0	1	1	1	
SJ11	School van de Sint-Julianazusters	Ecole des soeurs de Sainte-Julienne	1901	0	0	0	1	1	1	
SJ01	Sint-Joost I & Heilige Maagd	Saint-Josse I	1361	1	0	0	0	0	0	
SJ01	Sint-Joost II	Saint-Josse II	1599	0	0	0	0	0	0	
SJ01	Sint-Joost III	Saint-Josse III	1777	0	1	0	0	0	0	
SJ01	Sint-Joost IV	Saint-Josse IV	1864-1891	0	0	0	1	1	1	2009
SJ09	Gesu (Residentie)	Gesu (Residence)	1890-1897	0	0	0	1	1	1	

Sint-Lambrechts-Woluwe										
Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot 1789	1789 - 1830	1830 - 1914	1914 - 1950	1950 - 2012	Beschermd	
SL01	Sint-Lambertus Sint-Lambrechts	Saint-Lambert	XI	1	1	1	1	1	1	1942
SL04	Sint-Hendriks	Saint-Henri	1908-1911	0	0	0	1	1	1	1998
SL09	Heilige Familie	Sainte-Famille	1937	0	0	0	0	1	1	1992 (glasramen)
SL10	Onze-Lieve-Vrouw Hemelvaart	Notre-Dame de l'Assomption	1954	0	0	0	0	0	1	
SL12		Centre Geriatrique la Charrette	Tussen 1953-1971 (Bruciel)	0	0	0	0	0	1	
SL13	Cliniques Universitaires Saint-Luc UCL Bruxelles	Cliniques Universitaires Saint-Luc UCL Bruxelles	1965-76	0	0	0	0	0	1	
SL03	Heilige Vincentus a Paulo van het Koninklijk Instituut voor doven en blinden	Saint-Vincent de Paul	1878	0	0	0	1	1	1	1998
SL05		Institut de la Providence	Omstreeks 1910	0	0	0	0	1	1	
SL06	Heilig-Hart van het scholencentrum Heilig-Hart Lindthout	Sacré-Coeur de l'Institut du Sacré-Coeur Lindthout		0	0	0	0	1	1	2002 (kerk)

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
		Een deel van de kapel opgenomen in de nieuwe kerk?
1912	Feestzaal Deels Gebruikt als concertzaal en tentoonstellingsruimte	Nu VZW Sint Lukas archief Ecole Fondamentale Libre Institut de la Sainte Famille D'Helmet Kerk op kelderverdieping

http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89glise_Saint-Servais_%28Schaerbeek%29
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/105/Eglise-Saint-Servais.rvb>
http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89glise_royale_Sainte-Marie
<http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/110/Eglise-Saints-Jean-et-Nicolas.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/112/ASBL-Sint-Lukasarchief-anc-eglise-Saint-Francois-d-Assise.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/108/Eglise-Sainte-Famille.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/106/Eglise-Sainte-Alice.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/104/Eglise-Saint-Albert.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/107/Eglise-Sainte-Elisabeth.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/109/Eglise-Sainte-Suzanne.rvb>
http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89glise_Sainte-Th%C3%A9r%C3%A8se_d%27Avila_%28Schaerbeek%29
<http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/102/Eglise-du-Divin-Sauveur.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/101/Eglise-de-l-Epiphanie.rvb>

		Bruciel
		Onduidelijk waar de kapel op de site gelegen kon/kan zijn
		Decor uit het einde van de 19e eeuw integraal bewaard
	Turnzaal	
		Onduidelijk waar de kapel zich bevindt

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
		Oorspronkelijke kapel van Sint Agatha Berchem (?)

<http://fr.wikipedia.org/wiki/Berchem-Sainte-Agathe>
<http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/12/Eglise-Sainte-Agathe.rvb>

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
	Omgebouwd tot cafetaria	Kapel voorzien door Marès-Joseph. Eerste bouwlaag van 1905, n.o.v. de architect, moest dienst doen als te verhuizen wijnopslagplaats. Tweede bouwlaag van 1908, n.o.v. arch. Georges Dhaeyer. Pas in 1952 toevoeging van derde bouwlaag en inrichting van de kapelverdieping, n.o.v. arch. Pierre M. Porto
	Omstreeks 2004 in gebruik als sporthal	Zichtbaar op straat view: klein wit volume met kruisvormig raam

http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89glise_Saint-Gilles_de_Bruxelles
http://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89glise_Saint-Gilles_de_Bruxelles
<http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/94/Eglise-Saint-Gilles.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/nl/Edifice/95/Eglise-Sainte-Alene.rvb>
http://www.irismonument.be/fr-1060.Rue_de_la_Source.83.html

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
		Afgebrand
	Verbouwd tot muzie ontmoetingsruimte (sinds maart 2012)	

<http://www.reflexcity.net/bruxelles/communes/molenbeek-saint-jean/parvis-saint-jean-baptiste/eglise-saint-jean-baptiste>
<http://www.reflexcity.net/bruxelles/communes/molenbeek-saint-jean/parvis-saint-jean-baptiste/eglise-saint-jean-baptiste>
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/145/Eglise-Saint-Jean-Baptiste.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/93/Eglise-Sainte-Barbe.rvb>
http://www.kerkeninvlaanderen.be/pages/kerk_01165.htm
<http://www.reflexcity.net/bruxelles/batiments/lieux-de-cultes/eglises-chapelles/eglise-de-la-resurrection>
<http://www.polyclinique-scheutbos.be/page.php?m=4&modid=68&lang=fr>

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
Institute of cultural affairs		
2009 (verkocht)	Spiritueel & Cultureel Roemeens Centrum	Communauté Béthel, dépendant de la Congrégation des Dominicaines missionnaires de Notre-Dame-de-Fichermon
		1851 (oud)
	Omstreeks 1995 niet in gebruik	Bijbouw waar de kapel zich bevindt verbouwd in 1931
		Aanvankelijk was de eerste verdieping van het gebouw aan de Scailquinstraat volledig in gebruik genomen door een kapel
		Grote herstellingswerken na verwoesting Kerk vanaf 1803

http://www.irismonument.be/fr-Saint-Josse-ten-Noode.Rue_Royale.165.html
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/98/Eglise-Saint-Josse.rvb>
http://www.irismonument.be/fr-Saint-Josse-ten-Noode.Rue_Brialmont.11.html

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
		Eerst vermeld in 1187 - Veel verbouwingen & additions
	Nog in gebruik voor misvieringen	Koninklijk Instituut voor doven, stommen en blinden Bruciel Voor de leerlingen van de lagere jaren

http://www.kerkeninvlaanderen.be/pages/kerk_01233.htm
<http://www.reflexcity.net/bruxelles/batiments/lieux-de-cultes/eglises-chapelles/eglise-saint-henri>
http://www.kerkeninvlaanderen.be/pages/kerk_01232.htm

SL06	Scholencentrum Heilig-Hart Lindthout	Institut du Sacré Coeur Lindthout	1959	0	0	0	0	0	0	1	2002 (domein)
SL07		Institut des Dames de Marie en Institut Supérieur de Pédagogie Gallée	1925	0	0	0	0	0	1	1	
SL11	Mater-Dei-Instituut		1957 (school)	0	0	0	0	0	0	1	
SL02	Lenneke Mare	Marie-la-Miserable	XIV	1	1	1	1	1	1	1	
SL08	Heilige Familie	Sainte-Famille	1930	0	0	0	0	0	1	1	
	Woluwe-Shopping-Center	Woluwe-Shopping-Center									

Sint-Pieters-Woluwe												
	Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot	1789	1830	1830	1914	1918	2012	Beschermd
SP01	Sint-Pieters I	Saint-Pierre I	XII (?)	0	0	0	0	0	0	0	0	
SP01	Sint-Pieters II	Saint-Pierre II	1755-1778	0	1	1	1	1	0	0	0	
SP01	Sint-Pieters III	Saint-Pierre III	1936	0	0	0	0	0	1	1	1	2004
SP02	Onze-Lieve-Vrouw van Stokkel I	Notre-Dame de Stockel I	XIV	1	1	1	1	1	1	1	1	
SP02	Onze-Lieve-Vrouw van Stokkel II	Notre-Dame de Stockel II	1962	0	0	0	0	0	0	1	1	
SP04	Sint-Paulus	Saint-Paul	1939-1941	0	0	0	0	0	0	1	1	
SP08	Sint-Aleidis	Sainte-Alix	1949	0	0	0	0	0	0	0	1	
SP03	Zusters Franciscanessen	Soeurs Franciscaines	1932	0	0	0	0	0	0	1	1	
SP03	Zusters Franciscanessen	Soeurs Franciscaines	1968	0	0	0	0	0	0	0	1	
SP06	Franciscanen (Onze-Lieve-Vrouw der Genaden (vogelzang))	Notre-Dame des Graces & le des Franciscains	1940-1949	0	0	0	0	0	0	1	1	
SP05	Don Bosco Instituut, voormalige Institut Saint-Georges	Institut Don Bosco (ancien Institut Saint-Georges)	Eerste schoolgebouw in het interbellum	0	0	0	0	0	0	0	1	
SP07		Soeurs du Bon-Pasteur	Omstreeks 1948 (gemeenschap)	0	0	0	0	0	0	0	1	
SP09	Don Bosco College	Collège Don Bosco	Na de jaren 1950	0	0	0	0	0	0	0	1	
SP10	Nuntius Ambassade Vatcaan	Ambassade du Saint-Siège										
xxx	Deutschsprachige Evangelische Gemeinde	Deutschsprachige Evangelische Gemeinde										
xxx	Katholische Gemeinde Deutscher Sprache Brüssel Sint-Paulus	Katholische Gemeinde Deutscher Sprache Brüssel Sint-Paulus										

Ukkel												
	Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot	1789	1830	1830	1914	1918	2012	Beschermd
U01	Sint-Pieter I	Saint-Pierre I	XII (?)	0	0	0	0	0	0	0	0	
U01	Sint-Pieter II	Saint-Pierre II	XIII	0	0	0	0	0	0	0	0	
U01	Sint-Pieter III	Saint-Pierre III	1778-1782	0	1	1	1	1	1	1	1	1938
U04	Sint-Job (Carlo) I	Saint-Job (Carlo) I	XV	0	0	0	0	0	0	0	0	
U04	Sint-Job (Carlo) II	Saint-Job (Carlo) II	1620-1630	0	1	0	0	0	0	0	0	
U04	Sint-Job III	Saint-Job III	1836	0	0	1	0	0	0	0	0	
U04	Sint-Job IV	Saint-Job IV	1911	0	0	0	0	1	1	1	1	
U16	Sint-Anna	Sainte-Anne	1912	0	0	0	0	1	1	1	1	
U20	Onze-Lieve-Vrouw van de Rozenkrans	Notre-Dame du Rosaire	1937-1938	0	0	0	0	0	1	1	1	
U21	Sint-Jozef	Saint-Joseph	1942-1949	0	0	0	0	0	0	0	1	
U22	Sint-Paulus	Saint-Paul	1943	0	0	0	0	0	0	0	1	
U23	Kostbare bloed	Précieux-sang	1950	0	0	0	0	0	0	0	1	
U24	Heilig Hart (le Chat)	Sacré-Coeur	1954	0	0	0	0	0	0	0	1	
U26	Sint-Marcus	Saint-Marc	1968-1970	0	0	0	0	0	0	0	1	
U27	Onze-Lieve-Vrouw van Troost III	Notre-Dame de la Consolation III	1975	0	0	0	0	0	0	0	1	
U09		Clinique les Deux Alices	1885	0	0	0	0	1	1	0	0	
U09		Clinique les Deux Alices	(?)	0	0	0	0	0	0	0	?	
U10		Clinique La Ramée -- Clinique FondRoy	1907	0	0	0	0	1	1	1	0	
U11	Gasthuis Sint-Elisabeth	Institut Sainte-Elisabeth	1908	0	0	0	0	0	0	0	0	
U11	Europa Ziekenhuizen Sint-Elisabeth	Clinique de l'Europe Sainte-Elisabeth	1980-1990 (?)	0	0	0	0	0	0	1	1	
U17	Nationaal Instituut voor Oorlogsinvaliden	Institut National des Invalides	Interbellum ?	0	0	0	0	0	0	1	1	
U19	Verpleegschool Sint-Elisabeth	l'Ecole d'infirmières Ste Elisabeth	1928	0	0	0	0	1	1	1	0	
U19	Rust- en Verzorgingstehuis Nazareth	Maison de Repos et de Soins Nazareth	1989 (rond)	0	0	0	0	0	0	0	1	
	Edith Cavell ziekenhuis	Institut Medical Edith Cavell	1914	0	0	0	0	1	1	1	0	
U12		Pensionnat des Dames de Marie	?	0	0	0	0	1	1	1	1	
U13	Vrije Vlaamse Basisschool	Sint-Jozefschool	?	0	0	0	0	?	?	?	0	
U13	Sint-Jozefschool	Sint-Jozefschool	?	0	0	0	0	?	?	?	0	
U14	Sint-Paulusschool	Sint-Paulusschool	?	0	0	0	0	2	2	2	1	
U15	Sint-Pieters college	Collège Saint-Pierre	1906	0	0	0	0	1	1	0	0	
U15	Internaat van het Sint-Pieters college	Internat du collège Saint-Pierre	1928	0	0	0	0	0	1	1	1	
U15	Grote kapel van het Sint-Pieters college	Grande chapelle du collège Saint-Pierre	1933 - 1934	0	0	0	0	0	1	1	1	
U15	Kleine kapel van het Sint-Pieters college	Petite chapelle du collège Saint-Pierre	1938	0	0	0	0	0	0	1	1	
U18		Institut Montjoie	1927-1928	0	0	0	0	0	1	1	1	1998
U25	Zusters van Sint-Vincentius a Paulo	Soeurs de Saint-Vincent de Paul	Na 1953 en voor 1971	0	0	0	0	0	0	0	1	
U05	Boelendaal	Boelendaal	1467 (opgericht)	1	x							0
U06	Karmelieten	Carmes	(22)	?	?			?	?	?	1	0
U07	Zusters van Onze Lieve vrouw	Soeurs de Notre-Dame	XIX								1	0
U08		Soeurs Auxiliatrices du Purgatoire ou religieuses Benedictines Adoratrice du Sacre-Coeur de Monmartre	Tussen 1932 & 1950	0	0	0	0	0	0	1	1	0
U02	Onze-Lieve-Vrouw van Troost I	Notre-Dame de la Consolation I	XIII	0	0	0	0	0	0	0	0	
U02	Onze-Lieve-Vrouw van Troost II	Notre-Dame de la Consolation II	XVI	1	1	1	1	1	1	1	0	
U03	Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand I	Notre-Dame de Bon-Secours I	XIV	0	0	0	0	0	0	0	0	
U03	Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstand II	Notre-Dame de Bon-Secours II	XV	1	1	1	1	1	1	1	1	1938
	Russisch Orthodoxe Sint-Job		1936-1938	0	0	0	0	0	0	1	1	1984

Vorst												
	Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot	1789	1830	1830	1914	1918	2012	Beschermd
V02	Sint-Denijs I	Saint-Denis I	1138-1152									
V02	Sint-Denijs II	Saint-Denis II	XIII	1	1	1	1	1	1	1	1	1936
V04	Sint-Antonius van Padua	Saint-Antoine-de-Padoue	begin XIX	0	0	0	0	0	1	1	1	1984
V08	Sint-Augustinus	Saint-Augustinus	1928-1935	0	0	0	0	0	0	1	1	1988
V09	Heilige Maria Moeder Gods	Sainte-Marie-Mère-de-Dieu	1949	0	0	0	0	0	0	0	1	
V10	Heilige Pius X	Saint-Pie X	1967	0	0	0	0	0	0	0	1	
V11	Heilige Pastoor van Ars	Saint-Curé d'Ars	1960	0	0	0	0	0	0	0	1	
V01	Heilige Maria en Sint-Denijs	Sainte-Marie et Saint-Denis	XI (?)	0	0	0	0	0	0	0	0	
V01	Onze-Lieve-Vrouw	Notre-Dame	XIV-1447	1	1			0	0	0	0	
V06	Barnabiëten	Barnabites	1905-1906	0	0	0	0	1	1	1	1	1996
V05		Institut Sainte-Ursule	1904 (bouw school)	0	0	0	0	1	1	1	0	
V03	Sint-Alena	Sainte Alène	XI (?)	0	0	0	0	0	0	0	0	
V07	Gevangenis van Vorst	Prison de Forest	1910	0	0	0	0	1	1	1	1	

Watermaal Bosvoorde												
	Naam	Nom	Bouw	Midd.	Tot	1789	1830	1830	1914	1918	2012	Beschermd
WB01	Sint-Clemens	Saint-Clement	X	1	1	1	1	1	1	1	1	1949
WB06	Heilige Kruis	Saint-Croix de la Futaie	Interbellum	0	0	0	0	0	1	1	1	
WB08	Onze-Lieve-Vrouw Koningin der Hemelen	Notre-Dame-Reine des Cieux	1956	0	0	0	0	0	0	0	1	
xxx	Onze-Lieve-Vrouw van Altijdurende Bijstand I	Notre-Dame du Perpétuel Secours I										
WB09	Onze-Lieve-Vrouw van Altijdurende Bijstand II	Notre-Dame du Perpétuel Secours II	1967-1969	0	0	0	0	0	0	0	1	
WB04	Zusters van de Eucharistie Wiener	Religieuses de l'Eucharistie	1870-1884	0	0	0	0	1	1	1	1	2007 Landschap
WB06		Institut de l'Assomption (nu Sint-Jozefschool)	?(1929)					0?	1	1	1	
WB07	Sint-Hubertus college	Collège Saint-Hubert	1953						1	1	1	
WB02	Sint-Hubertus I	Saint-Hubert I	XIII	1	0	0	0	0	0	0	0	
WB02	Sint-Hubertus II	Saint-Hubert II	XVII	0	0	0	0	0	0	0	0	
WB02	Sint-Hubertus III	Saint-Hubert III	1720 - 1723	0	1	1	1	1	1	1	1	
WB03	Sint-Hubertus IV (Sainte-Philomène)	Saint-Hubert IV (Sainte-Philomène)	1827-1833	0	0	0	0	1	1	1	1	
WB05	Sint-Hubertus V	Saint-Hubert V	1911-1939	0	0	0	0	1	1	1	1	

Naast de zusters zit een rusthuis met een kapel in de kelder... modern ?

1970 Sportzaal (1970) & Polyvalent (1990) Klein oratorium gebouwd in het koor in 1990
BruCiel - Kapel volgens bachelor-paper

? Garage (Citroën)

http://www.kerkeninvaanderen.be/pages/kerk_01234.htm

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
		Eerst vermeld in 1326
		Klooster Fransiscanen
	Kapel in gebruik voor misvieringen	Opvang van meisjes Onduidelijk waar de kapel zich bevindt op de site

<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/140/Eglise-Saint-Pierre.rvb>
http://www.irismonument.be/fr/Woluwe-Saint-Pierre.Rue_de_l_Eglise.A001.html
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/141/Eglise-Sainte-Alix.rvb>

<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/139/Eglise-Notre-Dame-des-Graces.rvb>

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
		Oude "Sanatorium Fort Jaco"
		Rusthuis - Kasteel en nadien huis voor oude strijders
	Centre Multimedia	BruCiel BruCiel BruCiel
	Turnzaal en later Auditorium (gedeeltelijk) Nog in gebruik als kapel (viering en optreden koor)	Transformatiewerken in 1981 - 1982: installatie van een betonnen vloer en opdeling van de kapel Opgericht door de Sœurs Fidèles Compagnes de Jésus BruCiel
	Irsa - Institut Royal Pour Sourds Et Aveugles	Klooster voor minderbroeders en ter ere van Sint Fransiscus & Sint Antonius van Padua Alleen de toren blijft over in de Heilig Hartkerk (erop gebouwd) Kapel van hun buitenhuis
		Kapel van Kalevoet
		Kapel van Stalle

<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/116/Eglise-decanale-Saint-Pierre.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/121/Eglise-Saint-Job-Carlo.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/123/app.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/119/Eglise-Notre-Dame-du-Rosaire.rvb>
<http://www.ebru.be/Other/Kerken/krk1180tpaul.html>
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/117/Eglise-du-Precieux-Sang.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/118/Eglise-du-Sacre-Cour-Le-Chat.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/122/Eglise-Saint-Marc.rvb>
<http://www.ebru.be/eglises/bruxelles-1180-eglise-notre-dame-de-la-consolation.html>

http://fr.wikipedia.org/wiki/Couvent_franciscain_de_Boetendael

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
		Gevolg van scheiding Heilige Maria en Sint Denijs _ Dit word de parochiekerk
		Eerste Parochiekerk van Vorst _ Gebruikt in 11de zowel als parochiekerk als kloosterkerk gewijd aan Sint Denijs en aan de Heilige Maria _ Hierop komt kerk van abdij van Vorst Abdij van Vorst
		Op positie kapel is er nu een sporthal (BruCiel)
		Eerste gebouw met parochiale functies _ Later geïntegreerd in de parochiekerk van Sint-Denijs

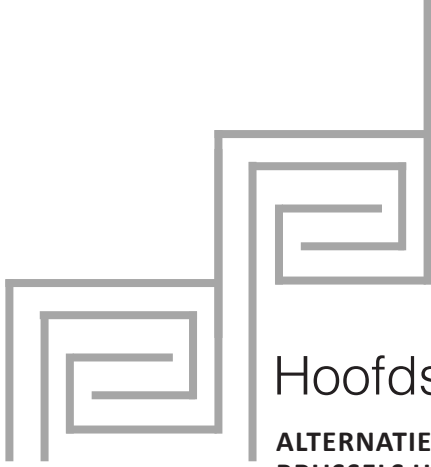
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/56/Eglise-Saint-Denis-Abbaye-de-Forest.rvb>
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/54/app.rvb>
<http://fr.yello.be/biz/eglise-sainte-marie-m%C3%A8re-de-dieu-forest-2>
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/57/Eglise-Saint-Pie-X.rvb>

<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/53/Couvent-des-Barnabites.rvb>

Herbestemd	Herbestemming	Opmerkingen & Referenties
		Irap - Kik véél iconografie
		Vroeger (914) vermelding van kerk nr Herbouwd wss in Xs
		Kapel genoemd maar gebruikt als parochiekerk
	Kapel blijft voor leerlingen maar het ander deel van de klooster wordt een rusthuis	
		BruCiel
		Kapel van de Hertogelijke Jagerij Deel van het kasteel Hypothese Archeo

<http://www.reflexcity.net/bruxelles/communes/watermael-boitsfort/heiligenborre/chapelle-notre-dame-reine-des-cieux>
<http://www.orgues.irisnet.be/fr/Edifice/126/Eglise-Notre-Dame-du-Perpetuel-Secours.rvb>
<http://www.reflexcity.net/bruxelles/communes/watermael-boitsfort/avenue-leopold-wiener/eglise-des-religieuses-de-l-eucharistie>

<http://arbres-inventaire.irisnet.be/sites.php?id=464>

Hoofdstuk 3:

**ALTERNATIEF GEBRUIK VAN PAROCHIEKERKEN IN HET
BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST:
EEN METHODOLOGIE VOOR WAARDEBEPALING EN
CONSERVATIE MANAGEMENT PLANNING**

ALTERNATIEF GEBRUIK VAN PAROCHIEKERKEN IN HET BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST: EEN METHODOLOGIE VOOR WAARDEBEPALING EN CONSERVATIE MANAGEMENT PLANNING

1. Inleiding

Als we de rijke historische evolutie van kerken en kapellen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in acht nemen en hun huidige problematische situatie van ondergebruik en leegstand bekijken, blijkt het noodzakelijk om een methodologie te ontwikkelen die gebruikt kan worden om dit erfgoed te begrijpen, te evalueren en te herbestemmen. In deze tekst wordt een methodologie voorgesteld die gebruikt kan worden om het alternatief gebruik van parochiekerken op een wetenschappelijke manier aan te pakken met respect voor hun erfgoedwaarde.

De voorgestelde methodologie is een synthese van bestaande methodes die gebruikt worden in het kader van erfgoedconservatie. Deze algemene methode werd hier verder toegespitst op het meer specifieke geval van het alternatief gebruik van (parochie)kerken in de stedelijke context van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

- de methodologie gebruikt voor de waardebeoordeling van historische gebouwen, de conservatie en de herbestemming van monumenten en landschappen door het Raymond Lemaire International Centre for Conservation (RLICC).¹
- de in Vlaanderen gebruikte methodologie voor de monumentenzorg en bescherming van 19de-eeuwse parochiekerken (2000-2002)² en thematisch-typologische inventarisaie van 20ste-eeuwse parochiekerken (2008).³ De vraag naar herbestemming maakte niet expliciet deel van deze twee opdrachten; in beide gevallen wou de Vlaamse monumentenzorg over een rationeel instrumentarium beschikken om waarden te bepalen met oog op bescherming of niet.

Deze bestaande methodologieën kunnen toegepast worden om het alternatief gebruik van parochiekerken in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest te benaderen.

¹ Koenraad VAN BALEN, "The Nara Grid: An Evaluation Scheme Based on the Nara Document on Authenticity", *APT Bulletin. The Journal of Preservation Technology*, 39/2-3, 2008, p. 39-45.

² Thomas COOMANS, *Kerken in neostijlen in Vlaanderen. Ontwikkeling en implementatie van een methodologie voor de bescherming en de monumentenzorg van het negentiende-eeuwse kerkelijke architecturaal patrimonium in Vlaanderen. Eindverslag*, KU Leuven-KADOC, augustus 2003, 190 p. (onuitgegeven verslag); Thomas COOMANS, "Op weg naar bescherming van 19de-eeuwse kerkgebouwen in Vlaanderen. Een status-quaestionis", *M&L, Monumenten en Landschappen*, 21/4, 2002, p. 38-61.

³ Annick TANSENS, Veronique BOONE & Zsuzsanna BÖRÖCZ, *Thematisch-typologische inventarisatie 20ste-eeuwse kerken*, KADOC, KU Leuven ASRO en Sint-Lucas, in opdracht van het toenmalige VIOE, 2008. (zie: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/portaal/bericht/5>).

De verschillende aspecten van de voorgestelde methodologie worden doorheen de tekst telkens geïllustreerd aan de hand van vier gevalstudies. Deze voorbeelden kunnen de werkbaarheid van de methode aantonen en de effectiviteit van de voorgestelde methode staven. Door voor de vier kerken de verschillende aspecten uit te leggen, willen we benadrukken dat de uiteindelijke conclusies het resultaat zijn van de beschreven analysemethodes en belangrijk zijn om de specifieke waarde van de betreffende kerk aan te tonen.

Als illustratie wordt er gebruik gemaakt van vier parochiekerken die door de kerkelijke overheid als probleemgevallen worden beschouwd en daarom door het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in onze opdracht expliciet werd vermeld. Deze kerken zijn de:

- Drievuldigheidskerk, Baljuwstraat, in Elsene en Sint-Gillis
- Sint-Hubertuskerk van Bosvoorde, in Watermaal-Bosvoorde,
- Sint-Fransiscus Xaveriuskerk van Kuregem, in Anderlecht,
- Sint-Vincentius a Paulo-kerk van Scheut, in Anderlecht.

Alle vier werden in het kader van groepswork door eerstejaarsstudenten van de masteropleiding in *Conservation of monuments and sites* aan de KU Leuven geanalyseerd. In deze tekst werden de belangrijkste conclusies van de analyses weergegeven, voor verder informatie verwijzen we naar de vier studies in bijlage.

Tenzij anders vermeld zijn de gebruikte afbeeldingen afkomstig uit de respectievelijke dossiers.

Drievuldigheidskerk

De kerk van de Heilige Drievuldigheid is gelegen op de grens tussen Elsene en Sint-Gillis, aan de Baljuwstraat. De barokke voorgevel van de kerk is afkomstig van de kloosterkerk van de Augustijnen die in de 17de eeuw in het centrum van Brussel werd gebouwd. Toen deze kerk in de 19de eeuw werd afgebroken schonken de autoriteiten de gevel aan de parochie van de Heilige Drievuldigheid. In 1893 begon men met de bouw van een nieuwe kerk ontworpen door architect Jules Jacques Van Ysendyck, die verschillende malen werd uitgebreid en gerestaureerd in de 20ste eeuw. In 1955 werd de barokke gevel beschermd als monument.

Wegens aanhoudende stabiliteitsproblemen gingen de restauratiecampagnes verder en in 1973 werd om veiligheidsredenen een vals plafond in het schip geplaatst. In 1992 werd een uitgebreide stabiliteitsstudie uitgevoerd, die aantoonde dat de kerk niet langer open kon worden gehouden. Vanaf 1996 werd de kerk gesloten voor de eredienst, tot er in 2005 een andere stabiliteitsstudie tot de conclusie kwam dat er geen gevaar was. Ondanks de heropening van de kerk en de aanwezigheid van een Afrikaanse gemeenschap in de kelderkapel, blijft het gebruik van het vollegig gebouw problematisch. Sindsdien is men op zoek naar een geschikte oplossing. Het feit dat de kerk op twee gemeenten staat en dat enkel de barokke gevel beschermd is, vergemakkelkt het beheer niet.

In 2004-2005 werd de kerk bestudeerd door een team van vier studenten van RLICC: Vasia KATSANOU, Céline PEETERSILLE, Thomas VAN DER LINDEN en Aurélie VERMIJLEN, *Église de la Sainte-Trinité, Ixelles & St-Gilles*, KU Leuven, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, juni 2005.

Toestand in 2012.

Sint-Hubertuskerk

De neogotische Sint-Hubertuskerk te Watermaal-Bosvoorde werd door architect Pierre Langerock ontworpen en tussen 1911 en 1939 gebouwd. Ze is gelegen aan de Delleurlaan, in nabijheid van het Zoniënwood en andere groene zones van Bosvoorde. De kerk heeft al enkele jaren te kampen met technische problemen, voornamelijk veroorzaakt door waterinfiltratie. Als gevolg is vooral de toren in erg slechte staat. Nadat enkele stenen waren losgekomen en naar beneden vielen werd in 2009 besloten dat de kerk te gevaarlijk was geworden. Ze werd gesloten voor het publiek en de eredienst werd verplaatst naar de crypte onder het koor. Sindsdien staat de kerk leeg en de gemeente is op zoek naar een oplossing. De kerk is niet beschermd maar haar toren en zuidgevels bevinden zich in de vrijwaringszone van het als landschap beschermde Jagersveldpark.

In 2012-2013 werd de kerk bestudeerd door een team van vier studenten van RLICC: Carla BIAGOLI, Maria SIGUENCIA AVILA, Nikolaos STAMOS & Steven VAN BOCXLAER, *Saint Hubert Church Watermaal-Bosvoorde*, KU Leuven, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, juni 2013.

Toestand in 2013.

Sint-Franciscus-Xaveriuskerk

De neogotische Sint-Franciscus-Xaveriuskerk in Kuregem (Anderlecht) werd tussen 1912 en 1917 gebouwd naar een ontwerp van architect Léopold Pepermans. Door de jaren heen werden er verschillende ingrepen doorgevoerd om de kerk te verbeteren, maar tegen de jaren 1980 was het aantal parochianen teruggelopen en werd het moeilijker om de kerk draaiende te houden. Om de verwarmingskosten te beperken werd in 1984 een box in hout en glas in de zijbeuk van de kerk gebouwd, waar de vieringen op zondag sindsdien gehouden worden. De rest van het gebouw staat leeg.

In 1997 vroeg de kerkfabriek toestemming om het gebouw te slopen, aangezien zij niet meer de middelen had om het gebouw, dat in slechte staat verkeert, te onderhouden. De Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen wees dit verzoek echter af en startte in 1998 de procedure om de kerk te beschermen. De eigenlijke bescherming trad in werking in 2008. Ondertussen werd het maaswerk van de grote lancetten van de koorapsis en enkele andere ramen gedemonteerd omwille van hun slechte staat en de ramen met planken gedicht. In 2011 heeft de kerkfabriek de absis met een houten tussenwand afgeschermd en het hoogaltaar onder de kruising verplaatst. Het aftakelende maaswerk stelt vandaag ernstige problemen. Zonder ontwerp voor de toekomst worden er geen (conservatie)werken ondernomen.

In 2011-2012 werd de kerk bestudeerd door een team van vier studenten van RLIIC: Xeni SIMOU, Aziliz VANDESANDE, Diederik VAN MEIRHAEGHE & Anke VANQUAETHOVEN, *Saint-Franciscus-Xavier Church, Rue Georges Moreau 102, Kuregem, KU Leuven, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, juni 2012.*

Toestand in 2011.

Sint-Vincentius-a-Paulokerk

De Sint-Vincentius a Paulokerk is gelegen in Anderlecht, in de wijk Scheut. Ze werd tussen 1936 en 1937 gebouwd door architect Jos Smolderen. Zij behoort tot de reeks betonkerken die tijdens het interbellum in Brussel werden opgetrokken. De kerk is gelegen aan de drukke Ninoofsesteenweg die het centrum van Brussel verbindt met de grote ring in een zeer multiculturele wijk. Sinds een aantal decennia is het aantal kerkgangers gedaald. In 1990 werd al besloten om een zondagskapel binnen de kerk te bouwen voor de kleinere gemeenschap. Deze kapel werd vernieuwd in 2000 en wordt vandaag nog steeds voor de eucharistieviering gebruikt. De rest van de kerk staat leeg, behalve de kelderverdieping waar die door een evangelistische gemeenschap wordt gebruikt. Daarom werd door beide gemeenschappen, de franstalige en de nederlandstalige, besloten om te fusioneren met andere parochies in de omgeving. Tegen september 2014 zou de nederlandstalige gemeenschap vertrekken, de franstalige heeft nog geen datum vastgelegd. De kerk zal dus in de nabije toekomst leeg komen te staan, en hiervoor moet een oplossing gevonden worden. De kerk is geen beschermd monument.

In 2012-2013 werd de kerk bestudeerd door een team van drie studenten van het RLICC: Martijn JASPERS, Panagiota LACHANA & Valerie VERMANDEL, *Sint-Vincentius a Paulo Anderlecht*, KU Leuven, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, juni 2013.

Toestand in 2012.

2. Een systematisch methodologie voor specifieke gevallen

Op basis van de ervaringen met de vier gevalstudies uitgewerkt door het RLICC wordt een methodologie voorgesteld die gebruikt kan worden in het kader van het alternatief gebruik van parochiekerken. In deze voorgestelde methode gaan we er van uit dat door op een systematisch manier te werk te gaan de kwaliteiten en de problemen van een specifieke kerk geïdentificeerd kunnen worden.

Deze methode heeft als doel het opstellen van een management planning om het alternatief gebruik van een kerk te coördineren op een zodanige manier dat de specifieke waarden van de kerk zo goed mogelijk bewaard worden en de knelpunten aangepakt worden. Deze management planning voor een specifieke kerk is dus het eindresultaat van het onderzoekproces besproken in deze methode.

De voorgestelde methode bespreekt niet hoe een mogelijke alternatief gebruik uiteindelijk gekozen of uitgewerkt moet worden, maar reikt wel de nodige informatie aan om een gefundeerde keuze te maken in verband met de problematiek.

In de uitwerking van de methode is er speciale aandacht voor het begrijpen van de erfgoedwaarde van kerken. Dit erfgoed onderscheidt zich door middel van zijn belangrijke historische, culturele en symbolische positie in de maatschappij, zijn stedenbouwkundige aanwezigheid in het stedelijke landschap, zijn specifieke architectuur met torens en overweldigende ruimtes, en het vakmanschap van hun constructies.

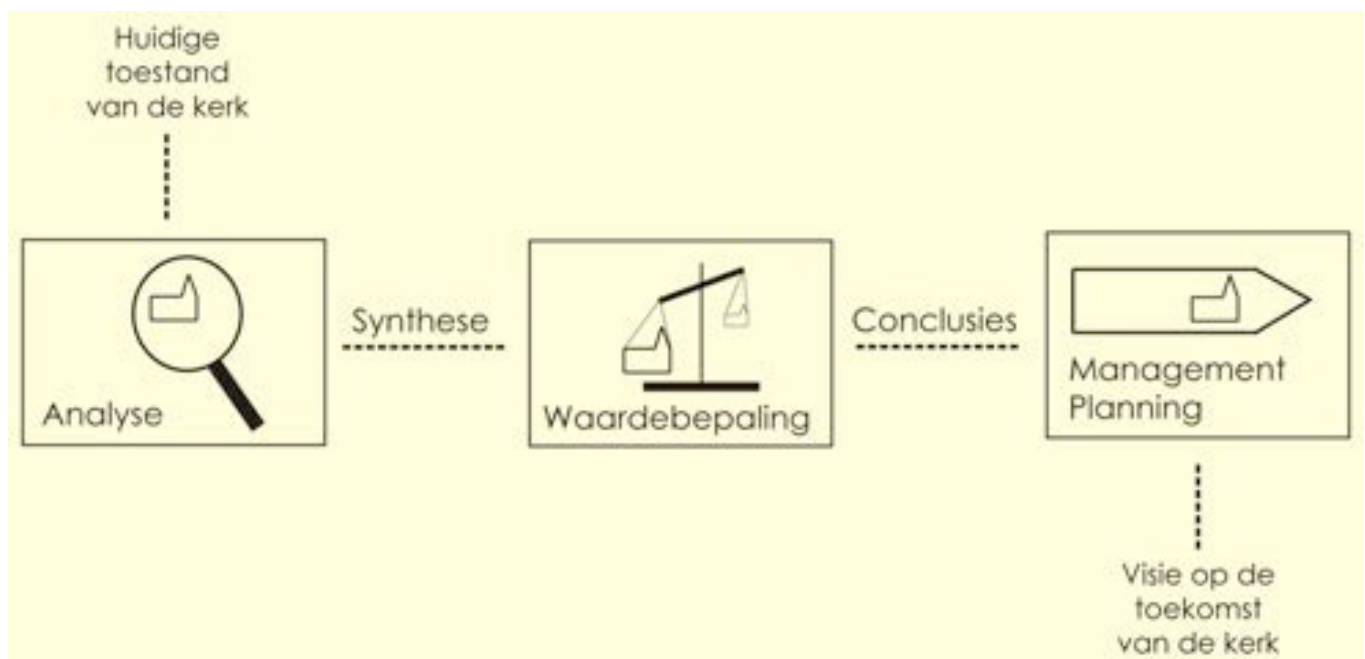
Anderzijds ook benadrukt worden dat de problematiek van het alternatief gebruik van parochiekerken erg divers is. De grote variatie aan kerken op het gebied van stedenbouwkundige inplanting, sociale context, historische evolutie, architecturale morfologie en technische toestand, maakt dat er geen algemene uitspraak gedaan kan worden over hun alternatief gebruik en dat de situatie steeds op een specifieke manier aangepakt moet worden. Deze diversiteit zal duidelijk blijken aan de hand van de vier gevalstudies. Verder zal de illustratie van de methodologie met de vier gevalstudies tonen dat dezelfde methode bij verschillende gevallen tot uiteenlopende resultaten kan leiden. Daarom is het nuttig om voor de verschillende aspecten illustraties over de vier kerken naast elkaar te zetten en te vergelijken.

Hoewel elke situatie verschillend is en uiteindelijk om een specifieke aanpak vraagt, wordt er in de tekst een enkele algemene methodologie voor de waardebeoordeling en conservatie management planning van kerken voorgesteld. Een algemene methodologie geeft namelijk de garantie dat alle relevante aspecten onderzocht en behandeld worden, en ondersteunt een systematische aanpak van de problematiek. Het toepassen van een systematische methode laat toe om alle gevallen op een gelijkaardige manier te benaderen en een zo objectief mogelijke te behandelen. Uiteindelijk kan een algemene methodologie wel verschillende opties voor conservatie en alternatief gebruik als resultaat hebben.

3. Uitwerking van een methodologie

De drie belangrijkste stappen van de voorgestelde methodologie zijn: 1. analyse, 2. synthese en waardebeoordeling, 3. management planning. De analyse wordt opgedeeld in verschillende thematische onderdelen: stedenbouwkundig, historisch, architecturaal, technisch, en interieur. Voor het opstellen van een synthese en een waardebeoordeling worden twee hulpmiddelen voorgesteld die kunnen worden toegepast: het 'evaluatiegrid' en 'evaluatieplannen en een evaluatiemodel'. Tenslotte omvat de management planning een 'globaal plan voor conservatie' en een 'risico- en interventieplan'.

Deze drie stappen worden gevolgd om op een systematische manier de nodige informatie in te winnen voor de opstelling van een management planning voor kerken. De uiteindelijke doelstelling is om te komen tot een geschikte bestemming voor parochiekerken in onbruik en een haalbare planning om de reconversie uit te voeren. Om hierover te beslissen en een uitspraak te doen over een mogelijk geschikt toekomstig gebruik van een kerk is het noodzakelijk om de huidige context van de kerk te begrijpen. Wat zijn de waarden, de mogelijkheden en de beperkingen van het gebouw en zijn buurt? Enkel binnen deze randvoorwaarden kan er een zinvol alternatief gebruik worden uitgewerkt. Om te komen tot een goed begrip van deze randvoorwaarden en in het algemeen van het gebouw in zijn stedenbouwkundige en maatschappelijke context is in eerste instantie een analyse van verschillende relevante aspecten nodig.

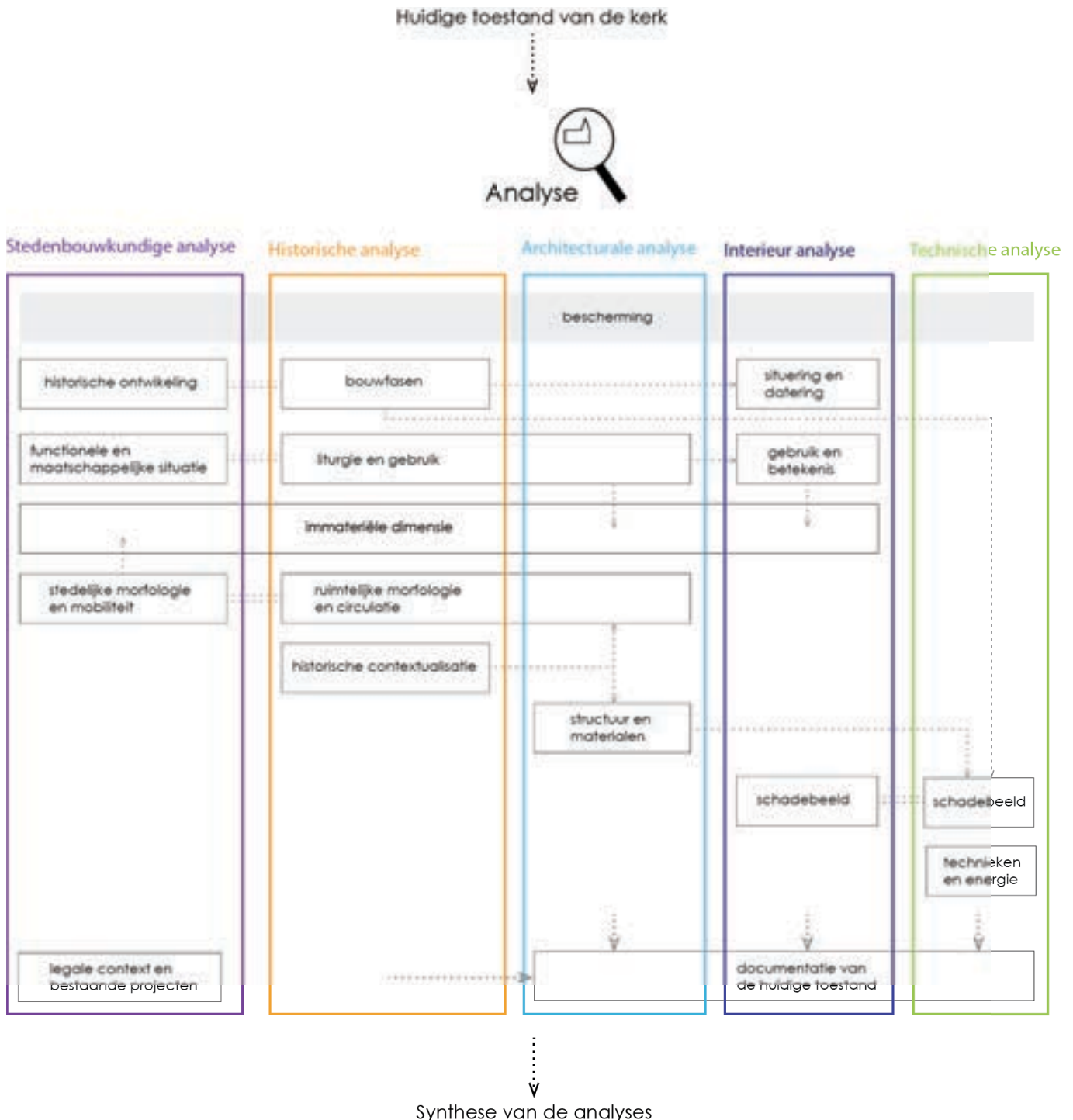

Schematische voorstelling van de methodologie. (Eva Weyns)

3.1. Analyse

Een eerste stap naar een alternatief gebruik van een parochiekerk, of van bouwkundig erfgoed in het algemeen, is een uitgebreide analyse die moet leiden naar een breed begrip van al de facetten van het gebouw en de nodige kennis kan geven om een evaluatie van het gebouw te maken. De huidige toestand van het kerkgebouw en zijn context vormen het uitgangspunt van de analyse.

Over het algemeen kan worden gesteld dat de analyse van de kerk een onderzoek omvat naar de geschiedenis van het gebouw, zijn huidige toestand en het potentieel voor zijn toekomst. Deze drie chronologische stappen – verleden, heden en toekomst – kunnen onderzocht worden op een thematische manier. Een onderzoek naar de stedenbouwkundige, de historische, de architecturale en de technische toestand alsook naar het interieur van het gebouw worden hier beschreven.

Analyses en hun subthema's. (Eva Weyns)

De verschillende thematische analyses worden als afzonderlijke onderdelen voorgesteld, maar zullen elkaar overlappen en kunnen gelijktijdig worden uitgevoerd. Voor elk onderdeel van de analyse wordt eerst aangegeven waarom het best wordt uitgevoerd en hoe het kan bijdragen tot een goede

management planning voor het alternatief gebruik van kerken. Daarna wordt verder toegelicht hoe het onderdeel kan worden uitgevoerd, en tot slot wordt het onderdeel geïllustreerd aan de hand van de vier gevalstudies. Een ideale analyse gaat uitgebreid in op al de onderstaande aspecten.

3.1.1. Stedenbouwkundige analyse

Motivering

Een kerk is geen opzichzelfstaand geïsoleerd object en de analyse voor haar alternatief gebruik zou daarom ook de analyse van haar stedenbouwkundige en ruimtelijke context moeten omvatten.

De stedenbouwkundige analyse heeft als doel het begrijpen van de stedenbouwkundige waarde van de locatie en de setting van de kerk. Een parochiekerk speelt meestal een bepalende rol in de organisatie van de omgeving. Het begrijpen van de stedenbouwkundige waarde van de omgeving kan bijdragen tot een meer geïntegreerde aanpak van het alternatief gebruik van de kerk. Het project van het alternatief gebruik van de kerk kan op deze manier een onderdeel of zelfs een generator worden in een meer algemene visie over de toekomst van een buurt.

De specifieke eigenschappen van de stedenbouwkundige omgeving zijn historisch gegroeid en beïnvloeden de mogelijkheden en beperkingen van een alternatief gebruik. Deze eigenschappen moeten begrepen worden om een zinvolle uitspraak te doen over een alternatief gebruik.

Een stedenbouwkundige analyse kan de noden van een buurt of gemeente alsook de mogelijkheden voor het gebouw blootleggen. Deze kennis kan gebruikt worden bij het opstellen van een plan voor het alternatief gebruik voor de kerk. Bepaalde functies kunnen in een buurt makkelijker ontwikkeld worden om dat er reeds een ondersteuning aanwezig is voor deze functies in de buurt.

Werkwijze

Om een stedenbouwkundige analyse op een systematische manier aan te pakken, kan er best een onderzoeksperimeter afgebakend worden en gewerkt worden op verschillende schalen waarbij de verschillende aspecten op de meest geschikte schaal onderzocht worden. De definitie van een relevante perimeter en schalen is afhankelijk van de situatie.

De verschillende zones die onderzocht worden kunnen bijvoorbeeld begrensd worden door natuurlijke grenzen, institutionele eenheden enz. Concreet kunnen de regio, de gemeente, de parochie en de buurt relevante zones zijn om te bestuderen. Op de kleinste schaal is het belangrijk om de relatie tussen de kerk en zijn bijgebouwen, zoals een pastorie of lokalen van parochiale werken, te onderzoeken. De eigenaar van deze bijgebouwen kan verschillen van de eigenaar van de kerk, maar ze kunnen hoe dan ook een interessant potentieel zijn om het alternatief gebruik van de kerk te ondersteunen.

Kloosterkerken, parochiekerken in een kloostercomplex, schoolkapellen of hospitaalkapellen zijn specifieke gevallen waarbij de relatie tussen de kerk of kapel en de andere gebouwen van het betreffende complex een belangrijke factor is in de waardebeoordeling en in rekening moet gebracht worden bij een visie op het gebruik.

Om de huidige stedenbouwkundige context te begrijpen en de stedenbouwkundige waarde te begrijpen is het onderzoeken van de historische stadsontwikkeling en evolutie van de omgeving aan de hand van historische kaarten, het kadaster, ander iconografisch materiaal, historische werken en archiefonderzoek een eerste belangrijke stap.

Kerken in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest bevinden zich in een uitzonderlijke stedenbouwkundige context. Het stedenbouwkundig landschap van de hoofdstad wordt gekarakteriseerd door de uitzonderlijke 19de- en 20ste-eeuwse urbanisatie die onder meer bepaald werd door de plannen van koning Leopold II, vier wereldtentoonstellingen, en herstructureringswerken met de aanleg van grote assen en monumenten (onder andere kerken) als bakens in het landschap. De historische evolutie van het stedelijk landschap in de hoofdstad heeft geleid tot de huidige context waarin de kerken zich bevinden. Door deze stedenbouwkundige evolutie te analyseren en te begrijpen kan in een volgende fase de specifieke stedenbouwkundige waarde van de kerk beter gekaderd worden.

In het geval van oude nederzettingen is het ook belangrijk om aandacht te besteden aan de archeologische bodem. Er kunnen bijvoorbeeld op of rond de site funderingen van oudere kerken aanwezig zijn. In middeleeuwse kerken kunnen graven aangetroffen worden alsook kerkhoven. Zowel binnen de stedenbouwkundige, historische als architecturale analyse moet er aandacht zijn voor de historische gelaagdheid van de bodem.⁴

De stedenbouwkundige analyse kan een onderzoek van de morfologie van het stedelijk landschap omvatten. De dichtheid, de elementen die de ruimte definiëren en organiseren, de natuurlijke structuren, de topografie en de zichten kunnen in kaart gebracht worden aan de hand van veldwerk en een analyse van bestaand kaartmateriaal. Het kan bijvoorbeeld gaan over kaarten met een aanduiding van de bebouwde omgeving, de publieke ruimte, de autowegen of de groene zones.

Bepaalde aspecten van de locatie van de kerk, zoals de topografie of zichten, kunnen deel uitmaken van een inscenering die bijvoorbeeld bedevaarten of devotie ondersteunden.

De mobiliteit in de omgeving van de kerk en haar bereikbaarheid zijn een belangrijk aspect in de stedenbouwkundige analyse. Dit betekent onder meer dat een analyse van de bestaande infrastructuur en het openbaar vervoer aan de hand van veldwerk en bestaande kaarten interessant is.

⁴ Hiervoor beschikt het Brussels Hoofdstedelijk Gewest over de reeks: *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel*, 24 delen, Brussel, DML en KMSK, 1992-2013.

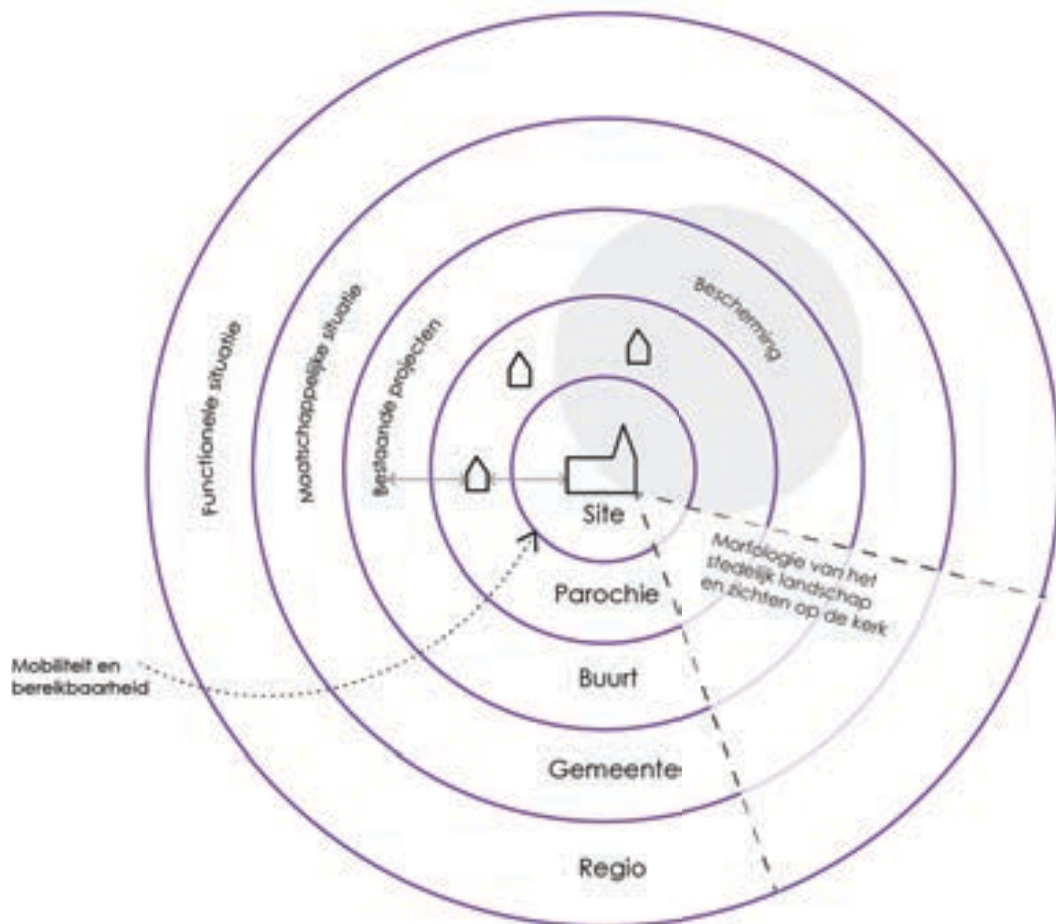
Een functionele analyse van de omgeving, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen residentiële, commerciële, culturele... panden, is nodig om de aard en het gebruik van de omgeving te begrijpen. Deze analyse kan bepaalde noden van de wijk, buurt of gemeente naar voren brengen. Bijkomend kan een maatschappelijk analyse van de omgeving toelaten om de sociale context waarin het gebouw zich heden situeert te begrijpen.

De stedenbouwkundige analyse zou er ook toe moeten bijdragen om een globaal beeld te verkrijgen op de erfgoedwaarde van de omgeving in het algemeen. Dit kan bijvoorbeeld door de beschermde gebouwen en landschappen in kaart te brengen, maar kan ook verder gaan door het vaststellen van eventuele toeristische activiteiten in de omgeving.

Inlichtingen verschaffen over de bodembestemming van de omliggende percelen is noodzakelijk om een project voor de kerk concreet te ontwikkelen. Hiervoor kunnen de *Ruimtelijk Structuur Plannen* en de *Ruimtelijk Uitvoeringsplannen* geraadpleegd worden.

Daarnaast is het relevant om informatie in te winnen over bestaande stedenbouwkundige projecten in de omgeving van de kerk die de toestand ervan kunnen beïnvloeden. De haalbaarheid van een herbestemmingsproject van een kerk kan positief beïnvloed worden als een aanknoping met een ander (stedenbouwkundig) project in de omgeving mogelijk is. Stadsontwikkeling kan een zekere druk uitoefenen op de ontwikkeling van een kerk en haar site, maar er kan ook steun gevonden worden bij lopende stedenbouwkundige projecten. In Brussel loont het zeker de moeite om zich te informeren over het bestaan van een *buurtcontract* voor de omgeving van de kerk.

Stedenbouwkundige analyse

Schema van de stedenbouwkundige analyse. (Eva Weyns)

Drievuldigheidskerk

Ontwikkeling

De Drievuldigheidskerk werd gebouwd in een wijk die vroeger bekend stond als *Ten Bosch*. De wijk ontstond door de verdichting van de landelijke zones tussen de groeiende gemeentes Elsene en Sint-Gillis. Toch was deze zone nog grotendeels onbebouwd ten tijde van de bouw van de kerk. Het stratenpatroon was echter wel bepaald en de stedenbouwkundige structuur wordt tegenwoordig als typisch 19de-eeuws aangeduid. De barokke gevel van de Drievuldigheidskerk beëindigde de in 1860 aangelegde Baljuwstraat (*rue du Bailli*), waardoor er een belangrijk perspectief op de kerk wordt gecreëerd als zijas van de prestigieuze Louisalaan. Ook de tramlijn maakt deel uit van deze opzet: de sporen splitsen zich op en “omarmen” de kerk langs twee kanten.

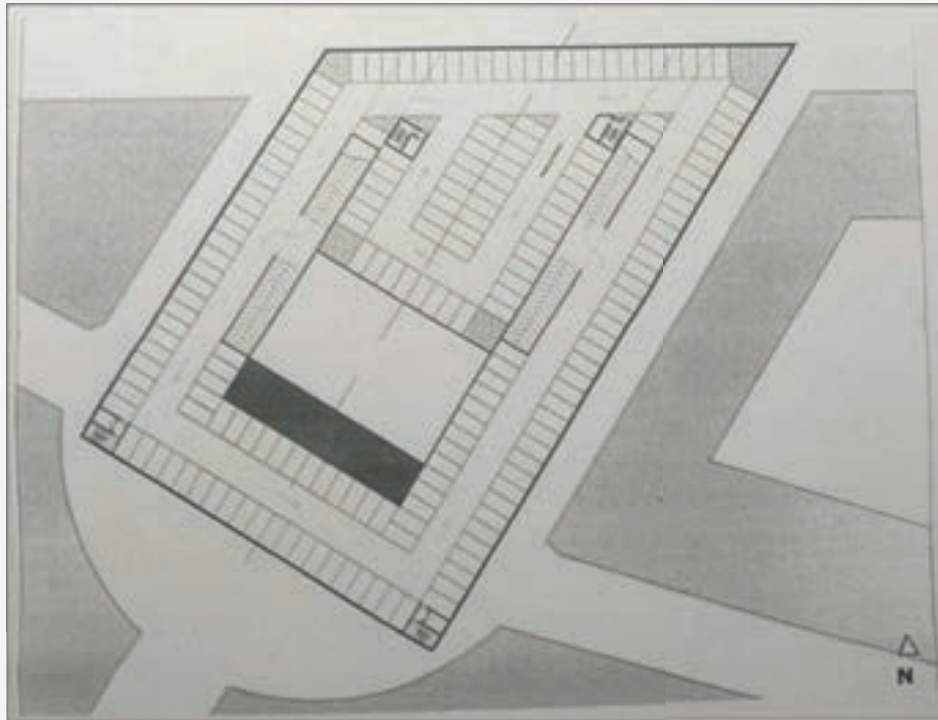

Zicht op de kerk vanuit de Baljuwstraat.

Buurt en mobiliteit

De buurt in de onmiddellijke omgeving van de kerk kent een grotere bevolkingsdichtheid dan de omliggende gebieden (200-250 inw./ha t.o.v. 100-150 inw./ha). Opvallend is ook dat het voornamelijk om vrijgezellen gaat, tussen de 22 en 42 jaar oud [cijfers 2005]. Qua gebruik vinden we belangrijke commerciële functies en horeca aan de Baljuwstraat, maar verder bestaat de buurt vooral uit woningen. Het is opvallend dat heel wat ruimte gebruikt wordt voor het parkeren van auto's, in feite is er een tekort aan parkeerruimte. Dit komt onder meer omdat slechts een klein aantal woningen over garages beschikken (12%). 's Nachts staan er zo'n 3000 auto's van inwoners illegaal geparkeerd, omdat er eenvoudig geen plaats is.

In 2001 werd daarom een project uitgewerkt door architecten Bloos en Delaet, waarin men voorstelde om de kerk af te breken, op de beschermde gevel na, en de vrijgekomen ruimte in te richten als park, met eronder een parkeergarage. Het project focuste op mobiliteit, maar hield nauwelijks rekening met de waarde van de kerk.

Project voor parking. (Bloos en Delaet)

De kerk is goed bereikbaar met het openbaar vervoer. Zoals gezegd loopt de tramlijn om het gebouw heen en er is een halte voor zowel de tram als de bus.

Ten slotte moet worden opgemerkt dat deze buurt deels op het grondgebied van Elsene en deels in Sint-Gillis ligt. De grens tussen de gemeentes loopt zelfs dwars door de kerk. Dat houdt in dat de beschermde gevel in Elsene staat, maar bijna de helft van de kerk tot Sint-Gillis behoort. Dit is een factor die elk project rond deze kerk beïnvloedt, omdat beide gemeentes hun akkoord moeten geven voor er een beslissing kan worden genomen.

Grens tussen de gemeentes. (Steven Van Bocxlaer)

Sint-Hubertuskerk

Evolutie van de gemeente

Bosvoorde ontstond als gevolg van de jachtactiviteit van de hertogen van Brabant in het Zoniënwoud. In de 13de eeuw werd hier een eerste jachtpaviljoen gebouwd door hertog Jan I. Dit complex, *La Venerie* genoemd, bevatte een kapel gewijd aan de heilige Hubertus, de patroonheilige van de jagers. In de volgende eeuwen ontstond rond het jachtcomplex het gehucht Bosvoorde dat samen met Oudergem afhankelijk was van Watermaal, ook als parochie.

In het begin van de 19de eeuw nam de bevolking sterk toe (de drie gemeentes samen telden meer dan 2000 inwoners) en in 1803 werd Bosvoorde een onafhankelijke parochie, gewijd aan de heilige Hubertus. Intussen werden de overgebleven gebouwen van *La Venerie* gebruikt voor de gemeentelijke administratie en de in 1723 herbouwde kapel was toen in privébezit geraakt. De eerste echte parochiekerk in Bosvoorde werd in 1827-1833 in neoclassicistisch stijl gebouwd naast de administratieve gebouwen.

Op het einde van de 19de eeuw werden er onder impuls van koning Leopold II verschillende nieuwe wegen aangelegd om Brussel met haar periferie te verbinden. In Bosvoorde werd de Vorstlaan aangelegd, die het gehucht verbond met de Tervurenlaan. De Delleurlaan, in 1906 geopend, zorgde voor de verbinding tussen de Vorstlaan en de Terhulpssteenweg, maar ook tussen de administratieve gebouwen en het station van Bosvoorde. Bovendien werden er een aantal parken aangelegd, zoals het Jagersveldpark aan de Delleurlaan. De huidige Sint-Hubertuskerk werd gebouwd als onderdeel van dezelfde stedenbouwkundige visie. Ze werd opgetrokken aan de overkant van het Jagersveldpark, geplaatst op een sokkel aan de bocht van de brede laan. Met haar overdreven afmetingen t.o.v. de behoefte van de parochie en haar hoge klokkentoren is ze dan ook zichtbaar vanop grote afstand. De Sint Hubertuskerk is meer dan een kerk; ze is een duidelijk monument, een gezicht voor de stad bij het binnenrijden van Brussel.

Bosvoorde ca. 1777.

Bosvoorde ca. 1836.

Bosvoorde ca. 1906.

Bosvoorde ca. 2013.

Diversiteit van de buurt

Bosvoorde vormt een gemeenschap met een zeer specifieke bevolkingssamenstelling. Vanwege de nabijheid van het Zoniënwoud en andere groene zones is Bosvoorde sinds lang het 'buitenverblijf' van Brussel. Als gevolg bevinden zich hier een groot aantal oudere villa's, waarvan de meeste langs de assen van Leopold II gebouwd zijn. Ook in de onmiddellijke omgeving van de Sint-Hubertuskerk is het opvallend dat zelfs de rijwoningen groot en duur zijn.

Een groot deel van de bevolking van Watermaal-Bosvoorde heeft dan ook een hoog inkomen, mede omdat hier veel internationale werknemers van de Europese Unie en de grote kantoren aan de Terhulpsesteenweg wonen. Maar hoewel Watermaal-Bosvoorde het hoogste gemiddelde inkomen van Brussel heeft, heeft de gemeente ook het grootste aantal sociale woningen. Interessant is dat ook deze op een bijzondere manier een plaats kregen in de groene omgeving. De tuinwijken *Le Logis* en *Floréal* zijn hier de beste voorbeelden van, hoewel sommige woningen van deze wijken ook privébezit geworden zijn van de al dan niet internationale bewoners. In Watermaal-Bosvoorde is dus een sterke sociale mix aanwezig.

Directe omgeving

De Sint-Hubertuskerk is dus gelegen in een zeer specifieke omgeving, op de grens tussen stad en groen. Ze ligt in de nabijheid van het gemeentelijk administratief centrum, het station van Bosvoorde en verschillende parken. Door haar positie heeft de kerk twee zeer verschillende 'zijdes'. De oost-, zuid- en westkant vormen de 'monumentale zijde' op een sokkel aan de grote laan. Deze ligt ook in de vrijwaringzone van het Jagersveldpark, dat beschermd is als landschap. Aan de noordkant is de kerk veel sterker verbonden met de bebouwing, vooral met de twee basisscholen die aan de overkant van de straat liggen. Dit is dus de 'gemeenschapszijde'.

Knooppunten en invloedssferen rond de kerk.

Sint-Franciscus-Xaveriuskerk

Evolutie van Anderlecht en Kuregem

Anderlecht is een van de oudste deelgemeentes van Brussel: de Romeinen en Franken trokken hier reeds bouwwerken op. In de 14de eeuw werd de gemeente opgenomen bij Brussel. Joanna van Brabant besliste dat Anderlecht deel werd van wat de 'cuype' van Brussel werd genoemd. Pas in 1795 zou Anderlecht weer een aparte gemeente worden. In de 19de eeuw ontstond een belangrijke bevolkingstoename dankzij de groei van Brussel.

Kuregem wordt reeds sinds de 12de eeuw vermeld in het oosten van Anderlecht. Dankzij de nabijheid van de Zenne was hier in de Middeleeuwen al een belangrijke industrie aanwezig, die nog sterk groeide in de 18de eeuw toen de textielindustrie zich hier vestigde. In de 19de eeuw groeide het kwartier nog meer dankzij de aanleg van het Brussel-Charleroikanaal en het eerste Zuidstation (gelegen aan het Rouppeplein). Kuregem werd een vooraanstaande buurt, met verschillende belangrijke administratieve en culturele gebouwen van Anderlecht.

Het centrum van Anderlecht bleef meer landelijk en Kuregem wilde zich afsplitsen van de gemeente, wat echter niet toegelaten werd. Het nieuwe gemeentehuis werd evenwel in Kuregem gebouwd, maar werd 'uit wraak' naar Brussel gericht in plaats van naar Anderlecht. De positie van de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk speelt ook mee in dit conflict. Ondanks de vraag van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen om de kerk een gebruikelijke oost-westoriëntatie te geven, werd de voorgevel van de kerk naar het nieuwe Zuidstation gericht, met het koor naar het noordwesten. De gevel en toren zijn zo van op grote afstand zichtbaar in de Eloystraat. Deze oriëntatie was een voorwaarde van de lokale gemeenschap om de kerk te helpen financieren.

Oriëntatie van de kerk en het gemeentehuis.

Sociale context

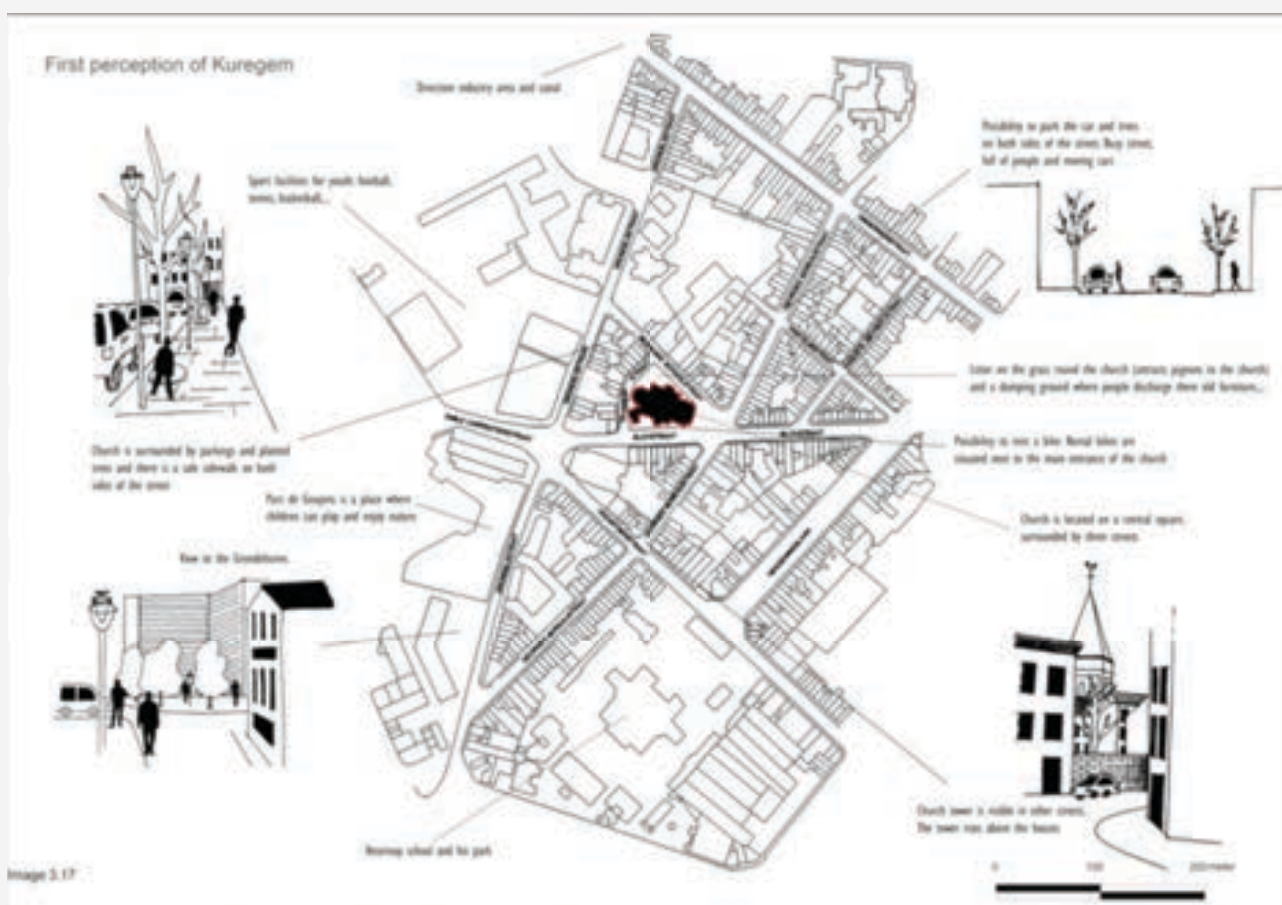
De bevolking van Kuregem bestaat voornamelijk uit jonge mensen. Ook opvallend is dat er een hoog aantal immigranten aanwezig is (twee derde van de bevolking). Deze mensen hebben originen in Marokko, Griekenland, Italië, Spanje, Turkije, Pakistan, Congo enz.

Bovendien is Kuregem tegenwoordig een van de armste buurten van het Brussels Gewest. De

industrie heeft haar belang verloren. Tot 40% van de jonge volwassenen (die het grootste deel van de bevolking vertegenwoordigen) zijn werkloos. Dit is 25% meer dan in de rest van het gewest [cijfers uit 2011]. Omdat veel families met financiële problemen kampen vindt men hier dan ook veel winkelmogelijkheden tegen beperkte prijzen, zoals de slachthuizen, markten en tweedehandszaken.

De sociale situatie heeft verschillende gevolgen. Ten eerste ligt het onderwijsniveau relatief laag. Daarnaast heerste er een hoge straatcriminaliteit, die haar piek bereikte in 2010. Toen besloot men maatregelen te treffen en werd onder andere de nultolerantie ingevoerd. Een jaar later was de criminaliteit al met 28% gedaald. Ten slotte zijn er de laatste 15 jaar verschillende buurtcontracten afgesloten in Kuregem, met als doel de sociale situatie aan te pakken. Geen daarvan omvatte echter de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk.

Directe Omgeving

Grafisch overzicht van de directe omgeving.

Sint-Vincentius-a-Paulokerk

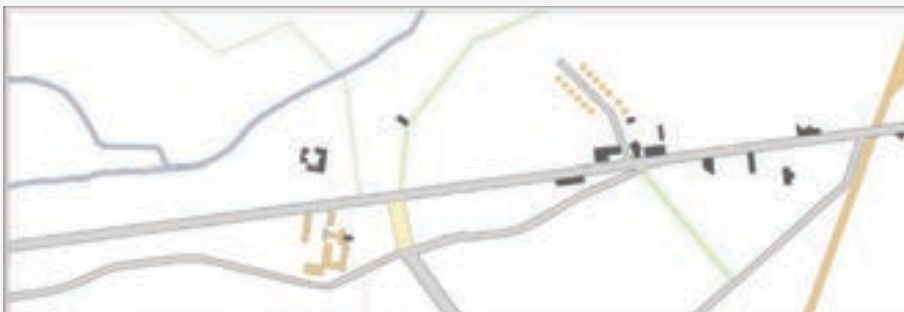
Evolutie van Scheut

De wijk waarin de kerk zich bevindt is een oud agrarisch Vlaams dorp dat in het begin van de 20ste eeuw geïntegreerd werd in de stad Brussel. Het ontstond in het begin van de 14de eeuw langs de historische weg tussen Brussel en Dilbeek. Het dorp werd bekend wegens een wonder in de loop van de 15de eeuw. Als gevolg van dit wonder werd er een kapel gebouwd ter ere van Maria. In 1455 werd ook een karmelietenklooster in Scheut gesticht. Dit werd in 1783 afgescheft en afgebroken.

Een aantal grote veranderingen op het niveau van de stad Brussel heeft deze wijk sterk beïnvloed: het bombardement van Brussel in 1695 door de Fransen gebeurde vanuit Brussel, de creatie van de nieuwe Ninoofsesteenweg in 1828, de stichting van de missionarissen Scheutisten in 1862 en de ontwikkeling van een groot kloostercomplex op de site van de voormalige kartuis, de verstedelijking van Scheut tussen de jaren 1930-1950, de massale opkomst van de wagens vanaf de jaren 1950, de stedelijke exodus tot de jaren 1990 en de gentrificatie van het centrum waarbij de armere bevolking zich in Scheut kwam vestigen.

Scheut rond 1550

Scheut rond 1880

Scheut rond 1937

Scheut rond 2013

Behalve de kloosterkapel van de Kartuziers, later van de Scheutisten, werd de eerste kapel in Scheut pas in 1894 gebouwd. De wijk had nog geen parochie en één van de rijke zakenmannen die hier zijn buitenhuis had, besloot om voor de gemeenschap een kapel te bouwen gewijd aan Sint-Vincentius-a-Paulo, zoals zijn eigen parochiekerk in het stadscentrum van Brussel. Bij de groei van Scheut in de jaren 1930 werd besloten om de kapel door een grote kerk te vervangen.

Scheut vandaag

Vandaag is er in Scheut slechts weinig meer te zien van het oude Vlaamse dorp, maar is het een multiculturele wijk van een grootstad geworden. De hoofdadere van deze wijk is nog steeds de Ninoofsesteenweg, de enige winkelstraat. De luxueuze winkels van de jaren 1950 werden vervangen door discounters, supermarkten en exotische kruideniers. De steenweg verbindt sinds de jaren 1970 de ring van Brussel met het centrum en wordt dagelijks door duizenden pendelaars van het Pajottenland gebruikt om in Brussel te komen werken.

Buiten de Ninoofsesteenweg is de rest van Scheut hoofdzakelijk residentieel. De wijk is een mengeling tussen oude herenhuizen en sociale woningcomplexen. Veel van deze gebouwen zijn aan renovatie toe.

De wijk kent een groot probleem van werkloosheid als gevolg van het lage onderwijsniveau. Ook problemen van veiligheid en nethed komen vaak op. Om deze problemen aan te pakken werd onlangs een wijkcontract opgestart.

De geloofsovertuigingen van de buurt zijn samen met zijn bevolking ook veranderd. Van een homogene katholieke gemeenschap is de buurt nu vooral van islamitische overtuiging. Deze specifieke context is belangrijk met het oog op het toekomstig gebruik van het kerkgebouw.

Contrast

De voorkant van de kerk is getypeerd door de drukke Ninoofsesteenweg, terwijl de achterkant een onverwacht groengebied is.

Ninoofsesteenweg.

Groengebied achter kerk.

3.1.2. Historische analyse

Motivering

De historische analyse heeft tot doel de historische waarde van het gebouw te begrijpen. De historische analyse is nodig om de cultuurhistorische context (de 'tijdsgeest') van het gebouw te bevatten en maakt het mogelijk om de kerk te situeren in een ruimer kader. Volgende vragen dienen aan bod te komen: waarom werd deze kerk op deze manier en in deze stijl op een bepaald moment gebouwd? wie waren de opdrachtgevers die voor de financiering zorgden en de architect kozen? is deze kerk een typisch voorbeeld van een historische ontwikkeling? Enz.

Een historisch gebouw heeft over het algemeen verschillende 'bouwfasen' doorlopen of heeft kleinere transformaties ondergaan in de loop van zijn bestaan. Een historisch gebouw is dus geen stilstaande vaste entiteit, maar evolueert. Het ontleden van deze fasen en transformaties is nodig om te begrijpen hoe het gebouw in het verleden heeft gefunctioneerd en hoe het in de toekomst kan functioneren met respect voor dit verleden. In het geval van een kerk gaat het om de liturgie en de rituelen van de eredienst, die in de loop der tijd veranderd en aangepast werden, met gevolgen op de inrichting van het interieur.⁵

Een historische analyse kan helpen bij het verwerven van nuttige voorkennis voor de observatie van het gebouw bij andere analyses (architecturaal - interieur - technisch). Het kan bijvoorbeeld helpen bij het dateren van elementen, bij het begrijpen van ontwerpopties of transformatiewerken of bij het analyseren van technische schade.

Werkwijze

Voor een historisch onderzoek kan er gebruik gemaakt worden van verschillende bronnen: in eerste plaats het kerkgebouw in zijn huidige toestand; iconografisch materiaal zoals plannen, tekeningen en foto's; geschreven archiefdocumenten; historische werken enz.

Een historisch onderzoek start met een onderzoek naar de geschiedenis van de site, voor de bouw van de kerk. Dit deel van de analyse moet garanderen dat er ook aandacht is voor de eventuele archeologische bodem tijdens de rest van het proces.

Het historisch onderzoek zou vervolgens een antwoord moeten bieden op vragen omtrent de realisatie van het gebouw. Waarom werd het gebouw gerealiseerd? Hoe is het gebouw tot stand gekomen? Wanneer werd het gebouw gerealiseerd? Wat was de toestand van het perceel voor de bouw? Wie was de opdrachtgever? Hoe werd het gebouw gefinancierd? Wie was de architect? Een bijkomende historische contextualisering van het gebouw kan bijdragen tot een beter begrip van zijn historische waarde en kan een vergelijkende studie van het oeuvre van de (verschillende)

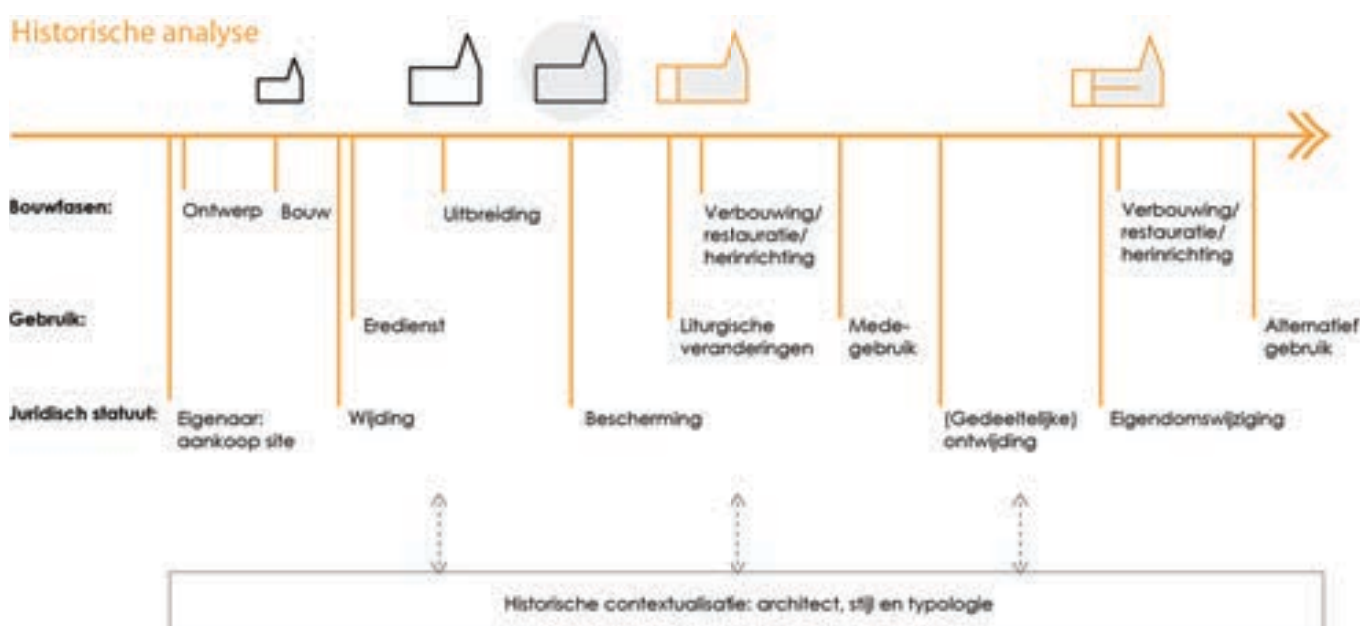
⁵ Onder meer als gevolg van de Contrareformatie en het Concilie van Trente (1545-1563), en van het Concilie Vaticanum II (1962-1965).

architect(en) indien gekend omvatten en aangevuld worden met een studie naar aanwezige gebouwtypologie en stijl(en).

Het reconstrueren van de bouwhistoriek van de kerk is een belangrijk onderdeel van het historisch onderzoek. Vonden er opmerkelijke gebeurtenissen tijdens de bouw van de kerk plaats die de toestand van het gebouw hebben beïnvloed? Op het einde van het historisch onderzoek zou er een goed beeld moeten zijn op de verschillende constructiefasen, transformaties, verbouwingswerken, restauratie- of afbraakwerken die de kerk heeft ondergaan. De bouwgeschiedenis kan gesynthetiseerd worden door middel van schematische aanduidingen van de verschillende bouwfases op grondplannen, doorsneden en geveltekeningen van het gebouw of op een 3d-model voor een globaal overzicht.

Een belangrijk moment in de geschiedenis van het gebouw en zijn site kan een eventuele bescherming als monument of landschap zijn. Indien delen van het gebouw of de site, of het volledige gebouw of de site beschermd zijn is het belangrijk te onderzoeken wat de redenen van de bescherming zijn. De erfgoedwaarden die aanleidingen hebben gegeven tot de bescherming moeten bij deze analyse verder onderzocht worden en daarna ook in de waardebeoordeling aan bod komen.

Tot slot is ook de gebruiksgeschiedenis van het gebouw een onderdeel van de historische analyse die moet leiden tot een beter begrip van de voormalige en de huidige toestand van het gebouw. Dit kan verband houden met verschillende eigenaars van het gebouw. Dit onderzoek geeft ook aan hoe men tot de huidige toestand van de parochie is gekomen. Een specifiek onderdeel van het gebruik van een kerk betreft de eredienst (openbare eredienst in het geval van een parochiekerk), de private devotie, uitzonderlijke diensten en bedevaarten. In de historische analyse kan onderzocht worden hoe deze immateriële aspecten die verbonden zijn met de kerk ontstaan en geëvolueerd zijn. In het geval de kerk leeg zou staan of reeds een alternatief gebruik heeft gekend is het belangrijk om een duidelijk beeld te hebben over wanneer, waarom en hoe de situatie tot stand gekomen is en wie er bij het beslissingsproces betrokken was.

Schema van de historische analyse. (Eva Weyns)

Drievuldigheidskerk

Voorgeschiedenis

Het klooster van de Augustijnen was gelegen aan de noordkant van het huidige de Brouckèreplein. Hier vestigden de *Frères du Fossé* zich omstreeks 1300, maar hun klooster werd in 1589 overgenomen door de orde van Augustijnen. Deze bouwden vanaf 1620 een nieuwe kerk, ontworpen door architect Jacques Francart (1583-1651). De gevel was in de meest innovatieve barokke stijl, gebaseerd op principes uit Francarts eigen publicaties.

Als gevolg van de Franse Revolutie werd het klooster afgeschaft in 1796. Daarna kende zowel de kerk als de kloostergebouwen verschillende bestemmingen: protestantse kerk, school, ziekenhuis, beursgebouw, postkantoor enz. Vanaf 1868 ontsood er discussie over het voortbestaan van het gebouw: als onderdeel van de plannen voor de overwelving van de Zenne moest de kerk afgebroken worden. Dit idee kende veel tegenstand, en het zou tot 1893 duren tot de afbraak begon.

De Augustijnenkerk tijdens het overwelven van de Zenne. (© Stadsarchief Brussel)

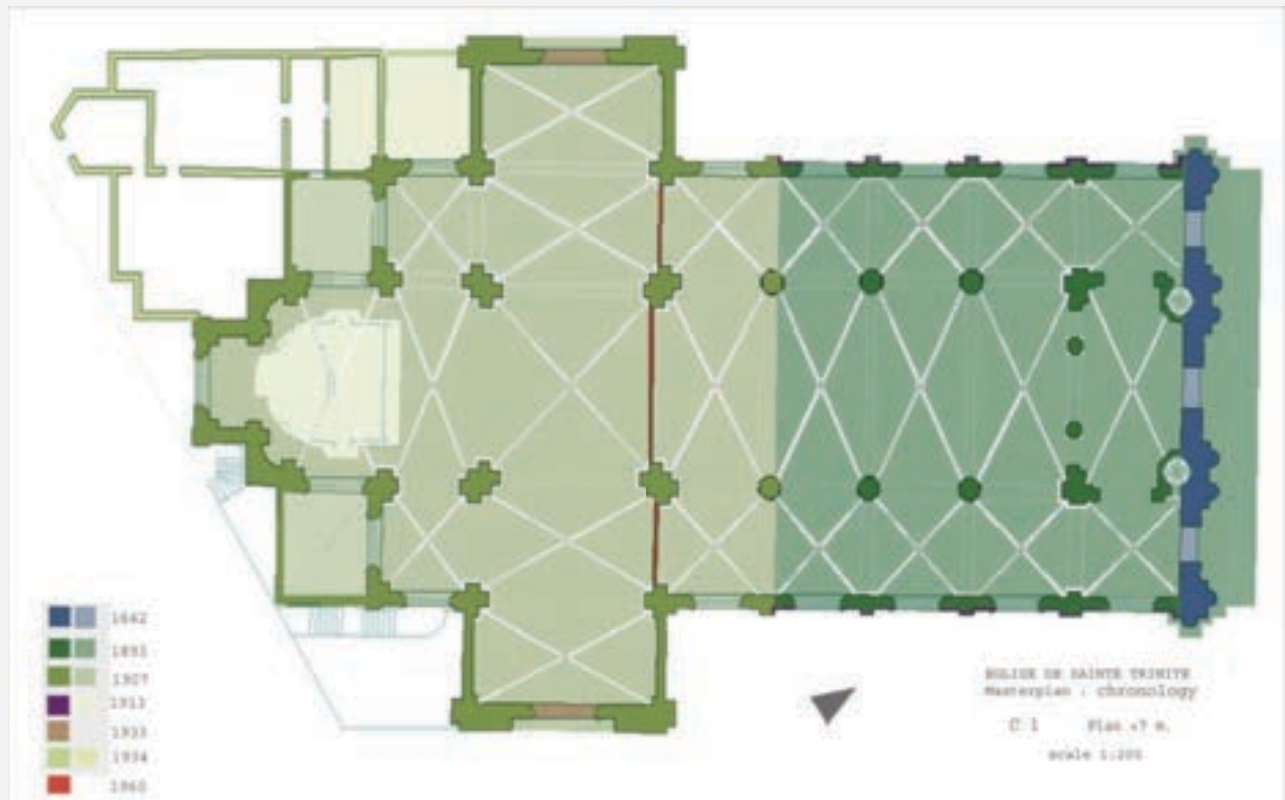
De parochie van de Heilige Drievuldigheid ontstond in de wijk *Ten Bosch* op de hoogte van Sint-Gillis die ondanks een belangrijke bevolkingsgroei nog niet over een eigen kerk beschikte. In 1881 werd de parochie erkend en werd er een tijdelijke kapel gebouwd op het einde van de Brugmannlaan. In 1892 besloot men echter dat er een nieuwe kerk moest worden gebouwd, ditmaal dicht bij de kern van de wijk en de Louizalaan. Een van de leden van de kerkfabriek had het idee om de kerk van de Augustijnen, die toch zou worden afgebroken, opnieuw op te bouwen op deze nieuwe locatie. De gemeentebesturen gingen akkoord en de materialen van de oude kerk werden aan de parochie geschonken, wat een grote financiële besparing betekende.

Bouw en latere maatregelen

De bouw van de Drievuldigheidskerk begon eveneens in 1893. De barokke gevel werd steen voor steen opnieuw opgebouwd, met erachter het schip van een ontwerp van architect Jules Jacques Van Ysendyck (1836-1901), dat een reconstructie was van de Augustijnenkerk. Van dit schip werden enkel de eerste vier traveeën gebouwd omdat de financiële middelen op dat moment niet meer toelieten. Het schip werd opgebouwd met materialen van de Augustijnenkerk. In 1895 werd de nieuwe kerk in gebruik genomen.

Vanaf 1907 werd de kerk uitgebreid met de laatste travee van het schip, een transept en het koor. Men volgde echter niet het ontwerp van Van Ysendyck – dat geen transept had – maar een nieuwe versie van architect Symons. Deze tweede fase werd in 1913 voltooid.

In 1933 werd de kerk de religieuze zetel van de Orde van Malta. De glasramen van het transept werden daartoe vernieuwd met de wapenschilden van alle Belgische leden van deze ridderorde. Vanaf 1934 werd de kerk uitgebreid met nevengebouwen zoals een sacristie, een doopkapel, een ruimte voor catechese, een bibliotheek en een werkkamer. In 1943 ten slotte werd een nieuw hoogaltaar geplaatst, met vergulde decoraties, dat de eenheid van de kerk moest versterken.

Bouwfases van de Drievuldigheidskerk.

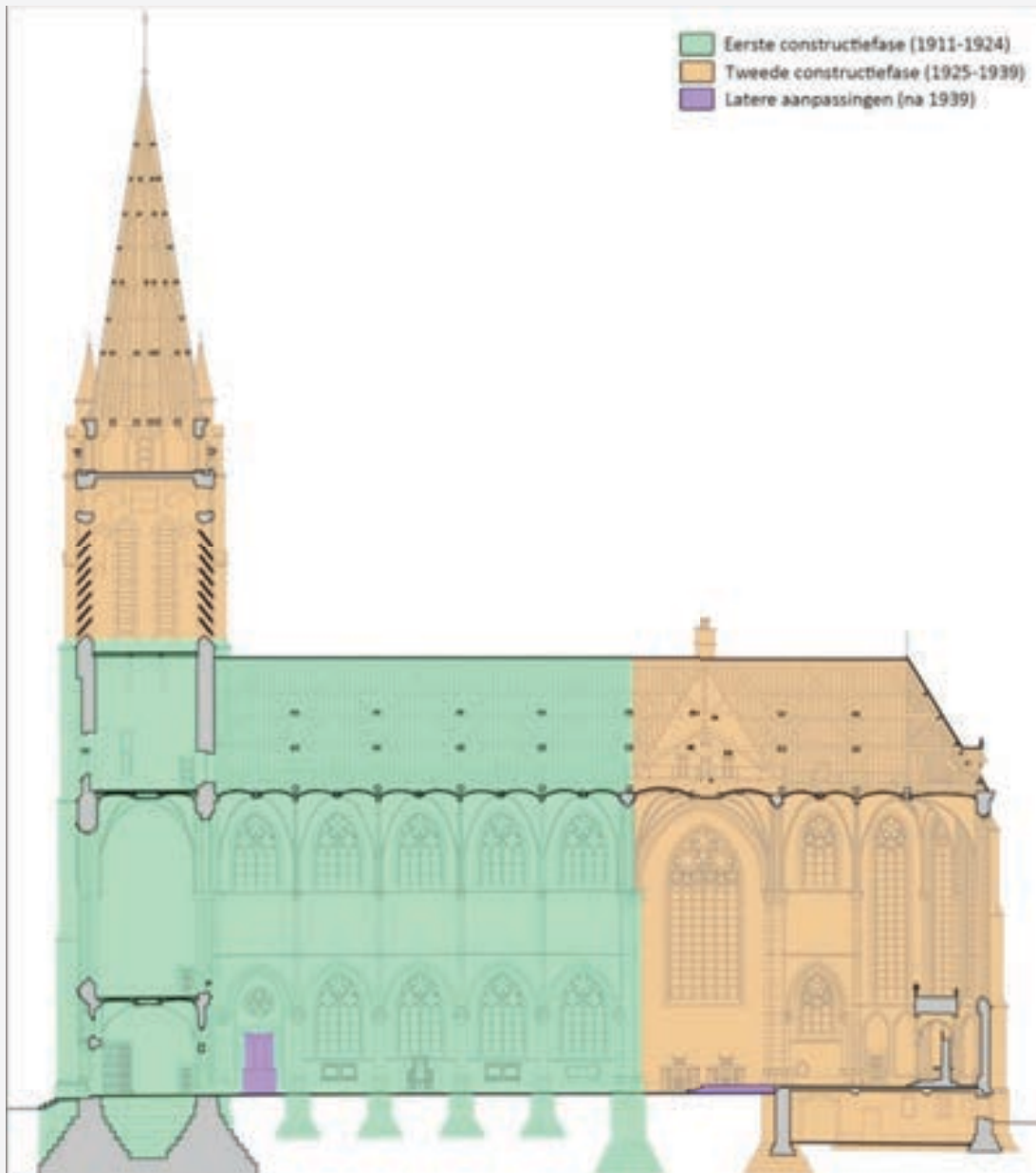
De eerste stabiliteitsproblemen werden in feite al opgemerkt meteen na de bouw. Het eerste belangrijke restauratieproject voor de structuur vond echter pas plaats tussen 1962 en 1964. Vanaf dan werden er nog vele plannen opgesteld voor restauratie en versteviging van de structuur, maar de meeste daarvan werden niet uitgevoerd. Barsten die werden hersteld gingen telkens terug open. In 1973 werden transept en koor buiten gebruik gesteld, en het schip werd verstevigd met een 'vals plafond' van tijdelijke gewelven. In 1980 werd het transept verstevigd met een systeem van ankers. In 1992 voerde het studiebureau Setesco een stabiliteitsstudie uit, met vernietigende resultaten. Dit leidde tot het besluit om in 1996 de kerk te sluiten. Ook daarna werden nog verschillende studies uitgevoerd, maar er vonden geen belangrijke ingrepen meer plaats. In 2005 werd een nieuwe studie uitgevoerd die concludeerde dat er geen gevaar was maar dat de barsten het gevolg van de bouwfases was (dus niet van het tramverkeer). Daarom kon de kerk teruggeopend worden.

De 17de-eeuwse gevel werd als monument beschermd in 1955 en in 2001 werd een voorstel ingediend om de bescherming uit te breiden naar de rest van de kerk, samen met haar directe omgeving, zodat ook de perspectieven bewaard zouden worden. Dit werd echter niet goedgekeurd.

Sint-Hubertuskerk

Bouw

Zoals gesteld werd de Sint-Hubertuskerk gebouwd als onderdeel van de stedenbouwkundige werken van koning Leopold II. De eerste ideeën voor de bouw dateren van 1897, maar het duurde bijna vijftien jaar voordat de bouw echt kon beginnen. Dit is mede omdat men het lange tijd oneens was over de locatie (hoewel elke voorgestelde locatie aan de Delleurlaan lag), maar ook omdat de aangestelde architect, Clément Léonard, in 1904 overleed. De Sint-Lucasarchitect Pierre Langerock, die op dat moment met de bouw van de eerst eneogotische basiliek van Koekelberg bezig was, volgde hem op. Langerock maakte een nieuw ontwerp en de werken werden in 1911 aangevat. De bouw liep uiteraard grote vertragingen op door de Eerste Wereldoorlog, maar ook omdat Langerock in 1923 overleed. Er werd besloten om de kerk in een tijdelijke vorm af te werken, zodat ze in gebruik kon worden genomen. Deze eerste fase, bestaande uit het schip en de basis van de klokkentoren, werd ingewijd in 1924. De bouw ging vrijwel meteen verder, met het optrekken van het transept, het koor en de rest van de toren. In 1939 was het gebouw eindelijk voltooid, met de afwerking van het grote altaar.

Bouwfases van de Sint-Hubertuskerk.

Stijl, opdrachtgever, architect en betekenis

De neogotische stijl van de kerk werd niet zomaar gekozen. De sterke referentie met de Middeleeuwen herinnert aan de geschiedenis van de gemeente en de connectie met de hertogen van Brabant. Leopold II was zelf hertog van Brabant voor hij koning werd, en via de bouw van de kerk probeerde hij de beide dynastieën te verbinden. Het gebouw is bedoeld als monument voor het koninkrijk België, met Brussel als hoofdstad.

Dit verklaart ook de keuze voor architect Pierre Langerock (1859-1923), die een grote kennis had van de (neo)gotiek en een fervent voorvechter was van de “nationale stijl”. In 1903 droeg Leopold II Langerock op om de nationale basiliek van Koekelberg te ontwerpen. Langerocks ontwerp was een ideale, op het werk van Viollet-le-Duc geïnspireerde gotische kathedraal. De funderingen van dit imposante gebouw werden gelegd, maar de werken werden in 1911 stilgelegd. Na de Eerste Wereldoorlog werd besloten om een ander, jeugdiger gebouw op te trekken, en zo ontstond de Art-Deco-basiliek van Albert Van Huffel.

In dezelfde periode als het ontwerp van de Sint-Hubertuskerk werkte Langerock aan de restauratie van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Aarschot. Dit gotische gebouw uit de 14de en 15de eeuw beïnvloedde duidelijk het ontwerp. In veel opzichten lijken de vorm en de stijl (niet de natuursteensoorten) van de Sint-Hubertuskerk sterk op die van de kerk van Aarschot. Wanneer we de Sint-Hubertuskerk echter vergelijken met voorbeelden van doorsnee neogotische kerken valt het op dat de zij meer gemeen heeft met de historische kerken uit de 14de en 15de eeuwen dan met haar tijdgenoten. Dit fenomeen vindt men terug bij andere prestigieuze werken zoals de Sint-Hendrikskerk in Sint-Lambrechts-Woluwe die rond 1909 als letterlijke kopie van de 13de-eeuwse Dominicanenkerk in Gent in een nieuwe wijk van Brussel werd opgetrokken. Deze gebouwen tonen aan hoezeer Leopold II een connectie met het verleden wilden maken.

De Sint-Hubertuskerk was dus niet bedoeld als kerk van de vroege 20ste eeuw voor de (dorps)gemeenschap van Bosvoorde. Ze is een kerk uit de 14de eeuw, de tijd van de hertogen van Brabant, en moest het monument worden van een roemrijke historische site aan de rand van Brussel.

Aarschot.

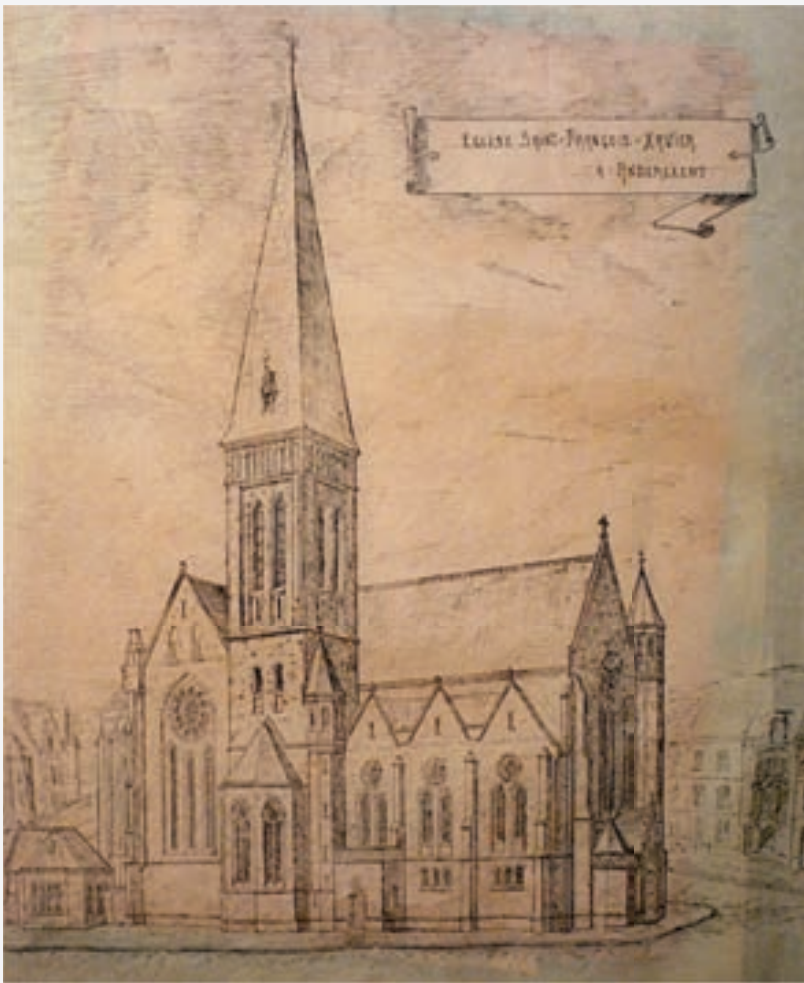

Bosvoorde.

Sint-Franciscus-Xaveriuskerk

Bouw en verdere werken

De parochie van Sint-Fransiscus-Xaverius werd in 1906 opgericht. Een jaar later schonk de heer De Meester de Heydonck een stuk grond aan de gemeente waar de kerk kon worden gebouwd. Dit kavel was gelegen aan de kruising van de Eloystraat en de Georges Moreaustraart. De voorwaarde was dat hier ook een publieke ruimte zou worden aangelegd, die bovendien verbonden zou worden met de Goujonsstraat door middel van een nieuwe straat. De plannen werden getekend door Léopold Pepermans en in 1912 goedgekeurd door de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Kort daarna volgde de eerstesteenlegging. De kerk werd ingewijd in 1915, maar in de komende twee jaar werd het interieur verder afgewerkt.

Ontwerp door Léopold Pepermans. (© familiearchief Pepermans)

Daarna bleef men doorgaan met het verbeteren van de kerk. In de jaren 1930 werden een aantal nieuwe glasramen geïnstalleerd en het dak verstevigd. In de jaren 1940 voerde men verstevigingswerken uit aan de klokkentoren en in 1947 volgde een algemene restauratie van de kerk. Meer werken volgden, onder andere in 1971 werd een verwarmingssysteem geïnstalleerd. Zoals eerder gezegd werd in 1984 een zijkapel gebouwd in het schip, om de verwarmingskosten te drukken. Deze 'box' werd ontworpen door B. Maquet. De kerk was echter in een slechte toestand gekomen, en bleef verder aftakelen, wat resulteerde in het verzoek tot afbraak in 1997.

Architect en stijl

Léopold Pepermans (1870-1957) werd opgeleid aan de Sint-Lukasschool in Schaarbeek, waar hij later ook les zou geven. Na zijn opleiding werkte hij mee aan de restauratie van de abdij in Villers-la-Ville, onder leiding van Charles Licot. Na diens overlijden in 1903 leidde Pepermans zelf de restauratie van de abdijsruïne tot 1907.

Pepermans is verantwoordelijk voor het ontwerp van verschillende religieuze gebouwen in het Brussels gewest aan het begin van de 20ste eeuw. Naast de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk zijn onder meer de Sint-Gerarduskerk in Anderlecht, de kapel van de Congregatie van het Heilig Sacrament in Elsene, de Sint-Barbarakerk in Sint-Jans-Molenbeek en de kloosterkerk van de Barnabieten in Vorst van zijn hand. De meeste van deze gebouwen werden ontworpen in een neogotische stijl.

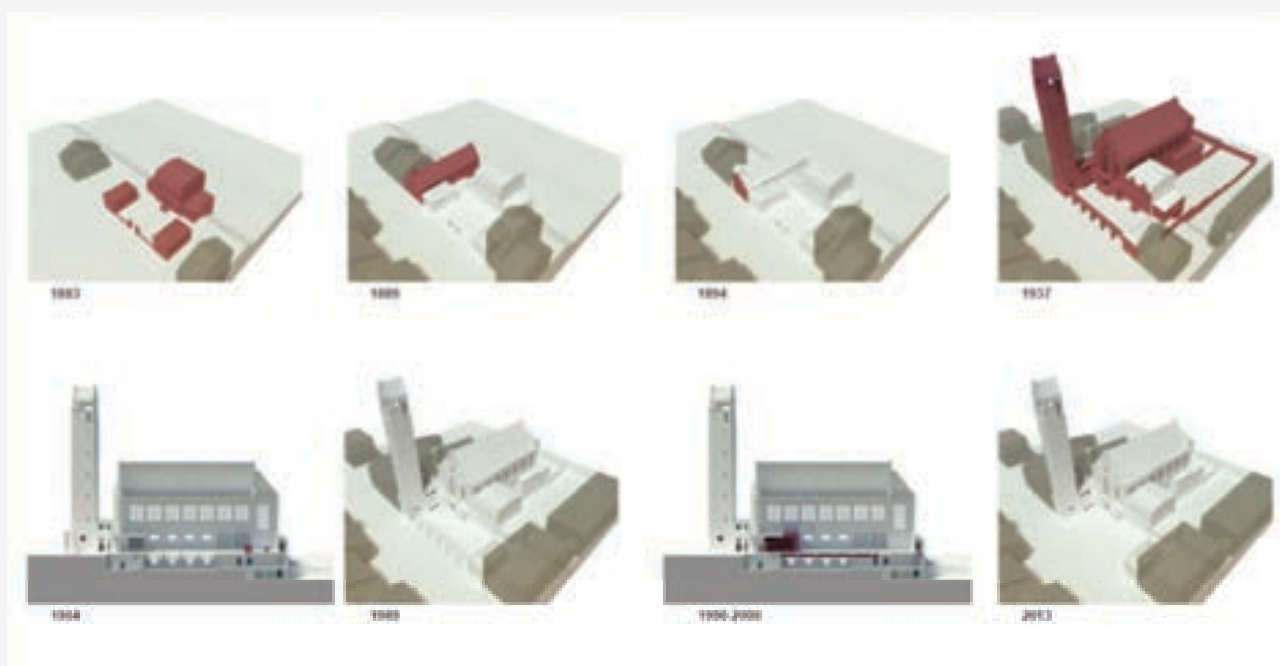
Ook de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk is een voorbeeld van de late Sint-Lucasneogotiek in België. De historische principes van de gotiek werden er gecombineerd met nieuwe technieken en materialen, in een vrije interpretatie die de architect de kans gaf om meer van zichzelf in het ontwerp te leggen.

Sint-Vincentius-a-Paulokerk

Bouwgeschiedenis

De bouw van de nieuwe kerk werd in 1936 gestart en in 1937 beëindigd. Het gebouw kan niet gecategoriseerd worden onder een specifieke bouwstijl maar moet gerekend worden tot de 'betonkerken' uit het interbellum en binnbehoort tot de bouwstijl van de getalenteerde Antwerpse architect Jos Smolderen.

Om de kerk te kunnen bouwen werd de eerste kleine kerk van Scheut afgebroken. Het parochiehuis en de conciërgewoning werden wel behouden. Om met de nieuwe kerk een ensemble te maken kreeg het parochiehuis een nieuwe voorgevel (de originele achtergevel van het parochiehuis werd behouden).

Historische evolutie van de kapel van Scheut en de Sint-Vincentius-a-Paulokerk.

De kerk zelf telde vijf verdiepingen. Door een hoogteverschil van twee niveaus tussen de straat en de tuin hebben al deze verdiepingen daglicht. De onderste twee niveaus waren voor de gemeenschap. Op het gelijkvloers met de steenweg bevinden zich de kerk zelf, het baptisterium en de sacristie. Op een tussenverdieping bevindt zich een orgeltribune. De vijfde verdieping, die moeilijk toegankelijk is, is de grote ruimte onder de zadeldak.

De kerk kende weinig grote transformaties. Een markante gebeurtenis is de afbraak in 1989 van de bogen die de parvis van de straat afschermden, voor de aanleg van een parking op de parvis. In 1990 werd een eerste zondagskapel in de eerste travee van het schip gebouwd en in 2000 werd ze vervangen door een nieuwe kapel.

Sinds 2003 werd de onderste verdieping, waar zich onder meer de grote feestzaal bevindt, gehuurd door een evangelistische kerk die verbouwingswerken heeft verricht.

Stijl

Verschillende invloeden uit het interbellum zijn zeer duidelijk leesbaar in het gebouw. De nieuwe liturgie van de *Liturgische Beweging* die in de jaren 1910 ontstond, bepaalde de meeste kerkgebouwen uit het interbellum. Deze liturgie probeerde de gemeenschap actiever te betrekken bij het religieus gebeuren. Zo werden de kerken breder, het koor ondiep en de zijbeuken gereduceerd tot circulatieruimtes, zodanig dat iedereen samen een gemeenschap vormde en het hoogaltaar goed kon zien. Ook de decoratie werden schaarser waarbij de aandacht zoveel mogelijk naar het sanctuarium werd geleid. Deze schaarsheid in decoratie kan ook gelinkt worden met een periode van reconstructie. Deze terugkeer naar de gemeenschap betekent op architecturaal vlak ook vaak een terugkeer naar een van de oorspronkelijke kerktypologie van de basilica.

De tweede grote invloed is het gebruik van gewapend beton als constructiemateriaal. De eerste 'betonkerk' werd in Parijs van 1894 tot 1904 gebouwd (Saint-Jean-de-Montmartre). Betonkerken waren uitzonderingen omdat het materiaal niet als 'edel' genoeg werd beschouwd voor een kerk. Dit veranderde tijdens het interbellum, onder meer onder de invloed van de betonkerken van Perronet en het verlangen naar moderniteit. Het was een periode van wederopbouw en beton was veel goedkoper en sneller dan traditionele bouwmaterialen. Daarbij was het ideaal om de breedte van het schip te realiseren die gevraagd werd voor de nieuwe liturgie.

De derde invloed binnen de kerk is art deco en het modernisme. Hoewel de Sint-Vincentiuskerk niet binnen één stroming kan geplaatst worden, werd zij beïnvloed door verschillende stromingen die in het interbellum voorkwamen. Van middeleeuwse historische stijlen wou men in de jaren 1930 niet meer. In de Sint-Vincentiuskerk zijn enkele late art-deco en meer kubistische elementen aanwezig.

Architect

Jos Smolderen (1889-1973) heeft verschillende kerken ontworpen en gebouwd tijdens het interbellum. Deze kerken tonen duidelijk een evolutie in zijn eigen werk en de integratie van de nieuwe stijlen, technieken en liturgie doorheen het interbellum. De kerken die hij bouwde zijn: Waasten, Neder-Waasten, het memoriaal van Cointe in Luik, Halle, Antwerpen en uiteindelijk Scheut. Hij tekende ook een ontwerp voor de basiliek van Koekelberg. Van een aantal elementen in beton in zijn eerste kerken evolueert zijn werk tot volledige betonconstructies zoals in Halle en in Scheut. Zijn eerste kerken zijn gebouwd in een eerder traditionele Vlaamse stijl met een duidelijk getekend Latijns kruis, neo-gotische en neo-romaanse invloeden, maar met weliswaar een aantal art-deco elementen. Doorheen de

tijd gaat de ruimtelijkheid van zijn kerken evolueren tot “bijna” eenheidsruimte duidelijk geïnspireerd door de art-deco en Byzantijnse stijl, de meer Kubistische stijlen en de nieuwe liturgie maar nog steeds met een aantal traditionele en monumentale invloeden. Met haar betonnen koepels is de Christus-Koningkerk in Antwerpen (1928-1930) Smolderens religieus meesterwerk. Scheut is geen conclusie van het werk van Smolderen maar wel de laatste stap die de belangrijke evolutie van de kerken in het interbellum aantoont.

3.1.3. Architecturale analyse

Motivering

Kerken onderscheiden zich op architecturaal gebied en de ervaring van hun architectuur is vaak opmerkelijk. Het is daarom nodig om met betrekking tot een alternatief gebruik van een kerk, die meestal ook een architecturale ingreep omvat, de architecturale waarden van de kerk te duiden.

Een analyse van de architectuur is nodig om te begrijpen hoe een kerk is opgebouwd en hoe zij functioneert. Deze informatie laat toe om de mogelijkheden en beperkingen van het gebouw met betrekking tot nieuwe functies met respect voor de architecturale waarden van het gebouw te bevatten. Deze analyse kan helpen om te begrijpen welke functies geschikt zijn om af te stemmen op kerk en om ondergebracht te worden in de kerk.

De architecturale analyse spitst zich ook toe op het huidige gebruik van het gebouw en kan daardoor positieve of negatieve prestaties aan het licht brengen.

Een architecturale analyse van de gebruikte structuur en materialen laat ook toe waarden van het gebouw te onderzoeken met betrekking tot uitzonderlijk vakmanschap, het gebruik van opmerkelijke materialen, technieken of structuren.

Daarenboven is de documentatie van het gebouw – in de vorm van accurate plannen en een beschrijving of inventaris – noodzakelijk om verder te werken en om het gebouw goed te leren kennen. De plannen kunnen gebruikt worden om conclusies van analyses op aan te duiden, de evaluatie van het gebouw te illustreren en de management planning uit te werken.

Werkwijze

De architecturale analyse van een kerk omvat het maken van een duidelijke en systematische documentatie. Een gedetailleerde opmeting van het gebouw (aan de hand van verschillende technieken zoals handopmeting, hoogtechnologische apparatuur en fotografie) kan nodig zijn om grondplannen, doorsneden en geveltekeningen te verkrijgen indien deze nog niet bestaan. Dit grafisch materiaal kan aangevuld worden met een geïllustreerde beschrijving of inventaris van het interieur en het exterieur van het gebouw. Om deze informatie te verzamelen is veldwerk vereist.

De architecturale plannen en de beschrijving of inventaris zijn noodzakelijk om een project voor de kerk op een concrete manier uit te werken. Deze informatie blijft zeer waardevol voor de uitbouw van elk toekomstig project voor het gebouw. Verder loont het de moeite om op basis van de opmeting naast een 2d-representatie van het gebouw ook een 3d-model te maken. Een ruimtelijk architecturaal model laat toe om de opbouw van het gebouw goed te begrijpen en op een duidelijke manier te tonen. Het model kan verder bij analyses en bij de waardebepaling gebruikt worden voor de presentatie van conclusies.

De architecturale analyse van een kerk houdt bovendien een onderzoek naar de structurele opbouw en een bepaling en analyse van het materiaalgebruik in. Dit is nodig om een goed begrip te verwerven van de dragende logica van het gebouw. Het onderzoek naar de bouwmaterialen kan gebeuren in relatie tot de historische en technische analyses. Het materiaalgebruik kan specifiek zijn voor een bepaalde historische context, kan op een belangrijke manier gerelateerd zijn met het ruimtegebruik, of de types van materialen kunnen samenhangen met het type van de aanwezige schade.

De architecturale analyse omvat ook een typo-morfologisch onderzoek naar de ruimtelijke kenmerken en kwaliteiten van de kerk om de architecturale waarden van de kerk te begrijpen. Dit onderdeel van de analyse kan volgende aspecten omvatten: het onderscheiden van de verschillende ruimtetypes zoals hoofd- en nevenruimtes; een analyse maken van de ruimtelijke dimensies van de verschillende plaatsen in de kerk; en het analyseren van de invloed van het materiaalgebruik en de lichtinval op de sfeer van de verschillende ruimtes.

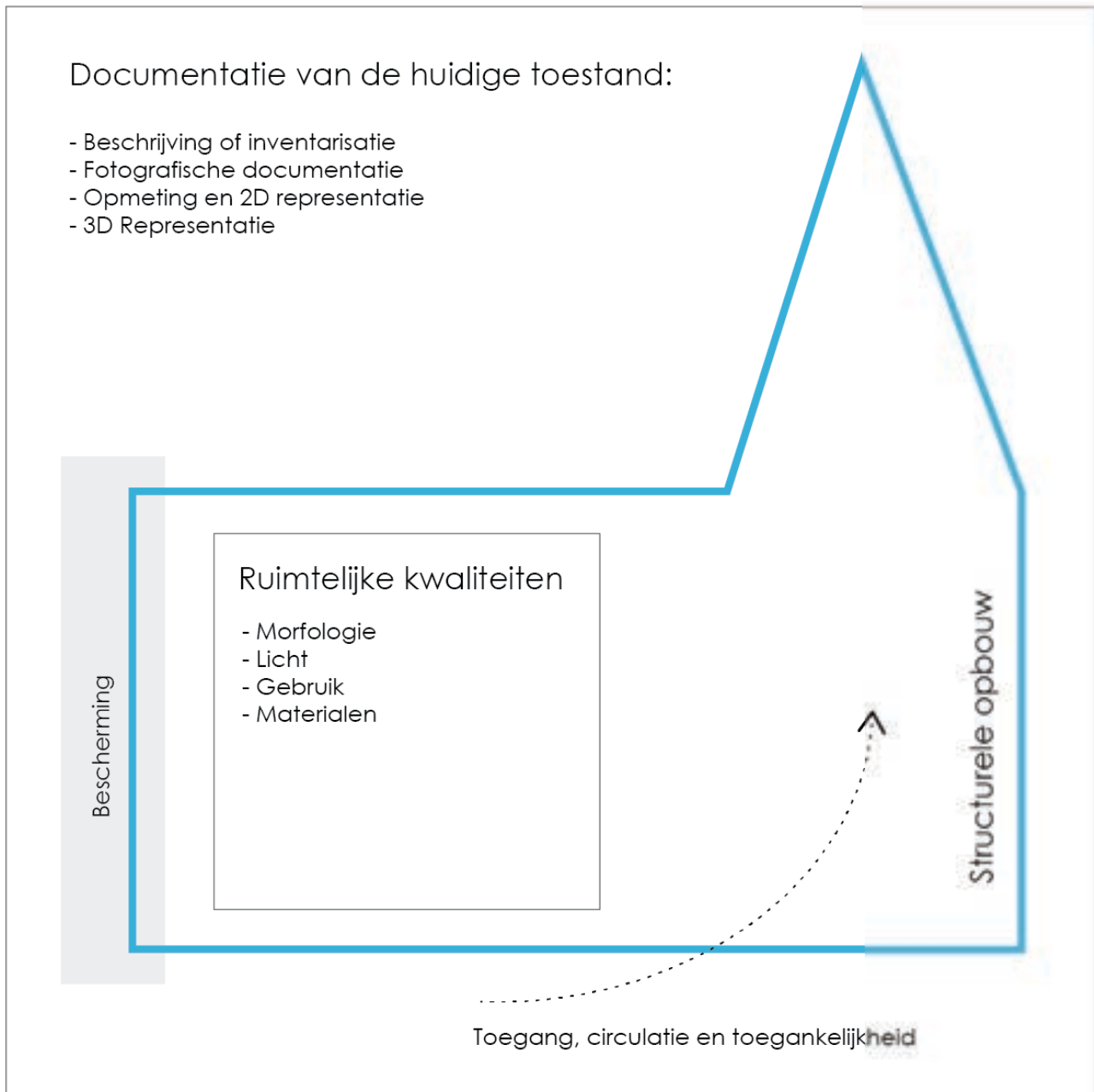
In dit deel van het onderzoek zal het verschil tussen de hoofdruimte van de kerk voor eredienst, de nevenruimtes in de kerk zoals de sacristie, een doopkapel of een crypte en de bijgebouwen van de kerk zoals een pastorie of lokalen voor parochiale werken naar voren komen. Het is belangrijk om het statuut van de verschillende ruimtes te begrijpen alsook hun onderlinge relatie. Dit onderdeel van de analyse kan gelijktijdig met tot de historische analyse van gebouwtypologieën en stijlen uitgevoerd worden.

Een typo-functionele analyse van het gebouw die zich richt op de liturgie, de functies, de circulaties en de toegankelijkheid is nodig om een toekomstig gebruik van het gebouw op een zinvolle manier te kunnen plannen met respect voor het huidige gebruik.

Een specifiek onderzoek naar de immateriële en sociologische aspecten gerelateerd aan het gebruik van het gebouw – de eredienst, de private devotie, uitzonderlijke diensten en bedevaarten – dient uitgevoerd te worden om een beter begrip te verrichten van de huidige betekenis van de kerk.

Deze analyse kan knelpunten in het gebruik en de circulatie naar voren brengen of juist het potentieel van bepaalde ruimtes aantonen. Voor ondergebruikte kerken zal de analyse van het huidige gebruik de aanwezige problematiek nogmaals naar voren brengen. Deze analyse naar het huidige gebruik kan gelijktijdig met het onderdeel van de historische analyse over de gebruiksgeschiedenis worden uitgevoerd.

Architecturale analyse

Schema van de architecturale analyse. (Eva Weyns)

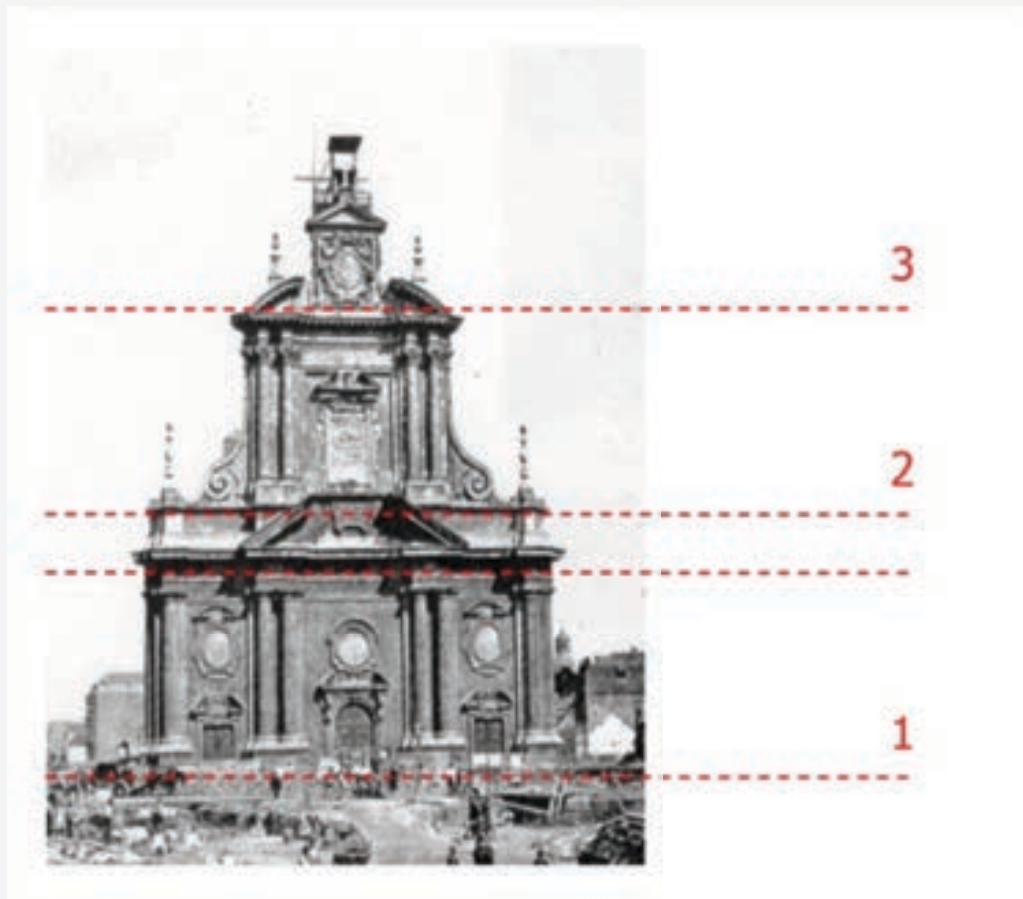
Drievuldigheidskerk

Vormgeving

De kerk van de Heilige Drievuldigheid is gebouwd in een neobarokke stijl, met een westgevel in de zogenaamde 'Brabantse barok', waarvan Francart een van de grondleggers was. De kerk heeft een driebeukig schip met vijf traveeën, een transept en een koor met twee traveeën.

De barokke gevel toont een drievoudige opbouw:

- het eerste register heeft drie poorten, elk bekroond met een gebroken fronton en een oculus en geflankeerd door Dorische zuilen.
- tussen het eerste en tweede deel bevindt zich een grote kroonlijst met een gebroken, driehoekig fronton.
- het tweede register bestaat uit vier Korinthische zuilen die een rechthoekig glasraam omkaderen.
- het derde register bestaat uit een gebroken, gebogen fronton, met ertussen een kleine klokkentoren en een kruis.

Opbouw van de barokke gevel.

Ook de gevels van de transeptarmen vertonen een monumentale neobarokke opbouw: de grote ramen worden omkaderd door vier zuilen, die een groot fronton met voluten dragen.

De structuur van de kerk vertoont gotische trekjes met haar opbouw met gewelven en bogen, maar de vormgeving van het interieur is barok: de gewelven worden in het schip ondersteund door Toscaanse zuilen, en in het transept door zuilen van de composiete orde.

Zuidgevel.

Interieur.

Hoewel de kerk uit vier verschillende 'fases' bestaat (de barokke gevel, het schip dat een replica is van de Augustijnenkerk, het transept en koor uit 1907, en de nevenruimtes uit 1934), vormt het gebouw toch een stilistisch harmonieus geheel.

Bouwmaterialen

De 17de-eeuwse gevel bestond oorspronkelijk uit Balegemse kalkzandsteen. Veel stenen werden echter vervangen door Gobertangesteent of Massangis.

De neobarokke structuur werd gemetst in baksteen en bekleed met een bepleistering die metselwerk van natuursteen imiteert. Bepaalde decoratieve elementen bestaan uit massieve natuursteen (voornamelijk kalksteen), in grote mate in de gevels van de transeptarmen. De plint van het gebouw bestaat uit Gobertangesteent. De dakstructuur is opgebouwd in sparrenhout en bekleed met leien.

Aan de binnenzijde zijn de muren ook bekleed, ze vertonen sporen van een vals decoratief metselwerk in natuursteen. De gewelven en verschillende decoratieve elementen zijn uit stuc. De gewelven hebben een onderliggende structuur van keramiek op houten stijl- en regelwerk. De vloeren zijn bedekt met een combinatie van parket en blauwe hardsteen.

Houten structuur van de gewelven en detail keramische elementen.

<ul style="list-style-type: none"> Blue limestone Glass Wood Copper Gobertange Ledesteen 	<p>Original Ledesteen replaced by Massangis</p> <p>De Ridder (1972)</p> <ul style="list-style-type: none"> 100% to be replaced 75% to be replaced 50% to be replaced 25% to be replaced 	<p>Observation</p> <ul style="list-style-type: none"> 100% replaced 75% replaced 50% replaced 25% replaced
--	---	--

Materialen van de barokke gevel.

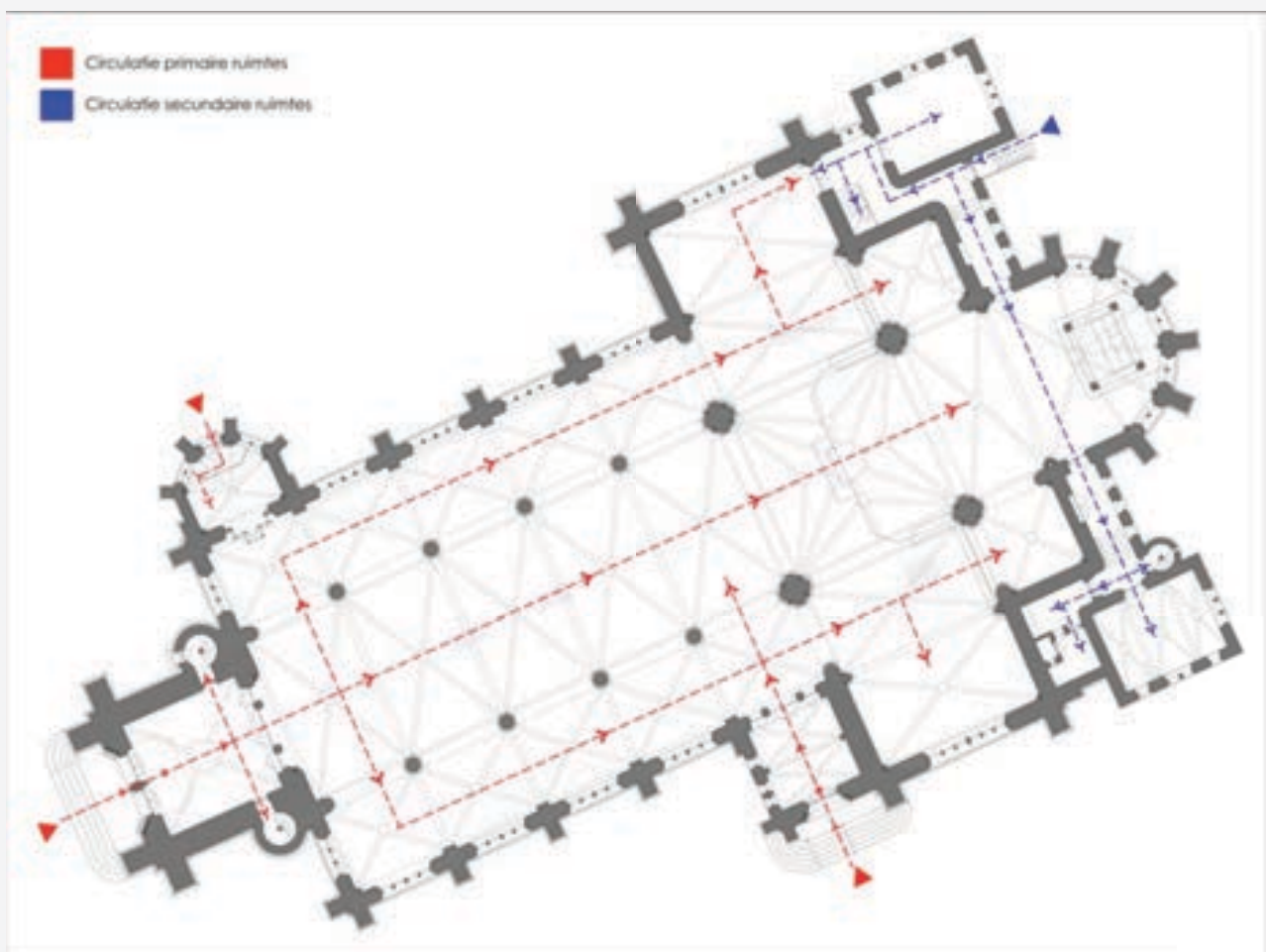
Sint-Hubertuskerk

Ruimtes en gebruik

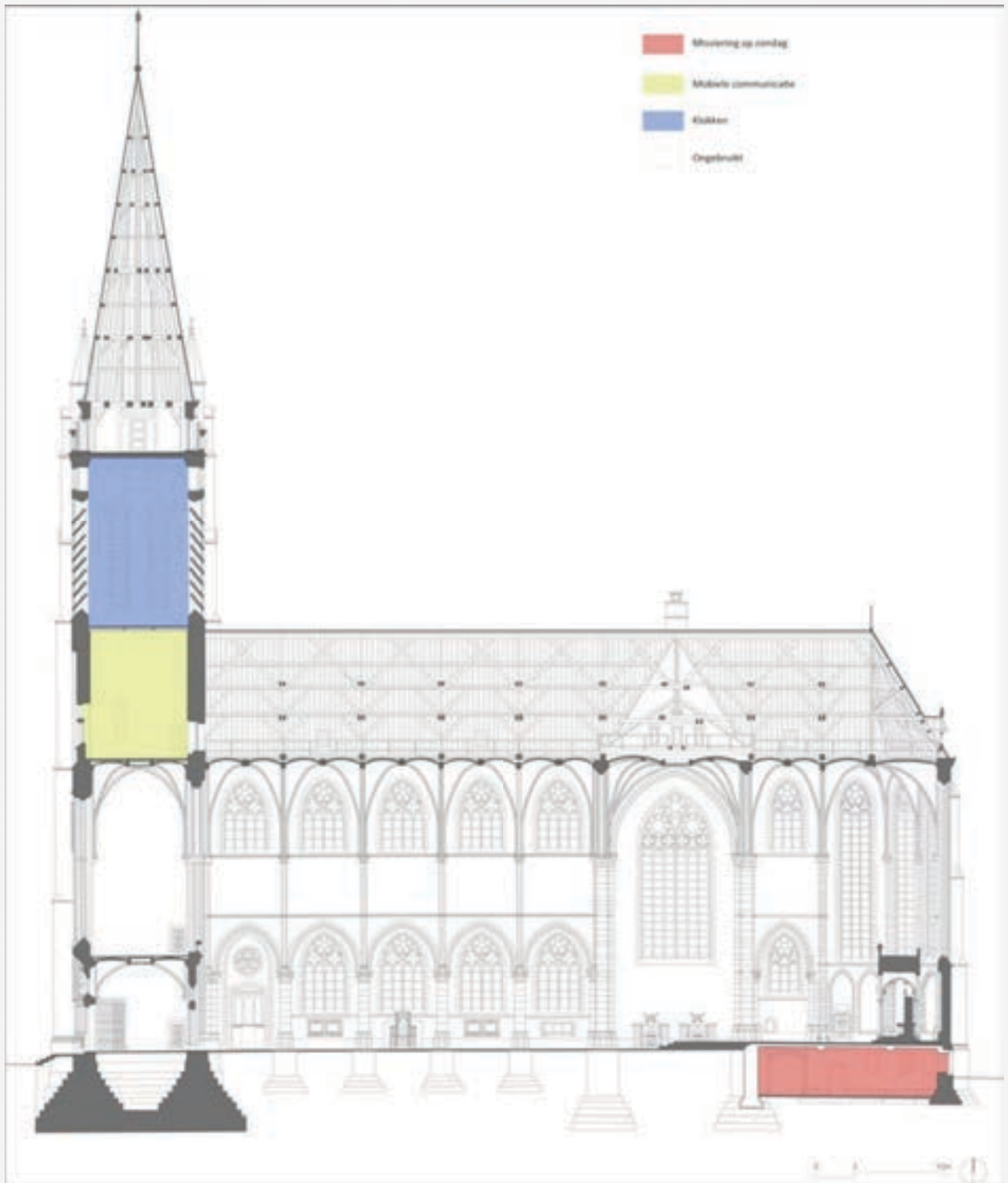
In de Sint-Hubertuskerk is er een belangrijk onderscheid tussen primaire en secundaire ruimtes. De primaire ruimtes zijn de grote, monumentale ruimtes die toegankelijk zijn (of waren) voor het publiek, met name het schip, het transept en het koor, maar ook de twee hoofdingangen en de dagkapel (voormalige doopkapel). De secundaire ruimtes waren niet als publieke ruimte bedoeld, maar dat wil niet zeggen dat ze niet bijzonder zijn. Het gaat hier om de nevenruimtes die rond het koor zijn geplaatst, zoals de sacristie, maar ook de crypte, de ruimtes in de klokkentoren en de zolder. Twee duidelijk verschillende statuten, maar elk van deze ruimtes heeft eigen karakteristieken die de ruimte in meer of mindere mate waardevol maken. Het schip, transept en koor hebben natuurlijk hun grote afmetingen en gotische stijlelementen voor, maar ook de ingangen hebben een bijzonder ontwerp. Beide hoofdingangen, aan de west- en zuidkant gelegen, hebben een opeenvolging van drie dubbele deuren, wat voor een geleidelijke overgang zorgt van de profane naar de liturgische wereld.

De crypte bevindt zich onder het koor en heeft dezelfde zevenhoekige apsis met evenveel ramen. Voor een halfondergrondse ruimte heeft ze dan ook veel natuurlijk licht. De zolder en toren profiteren van uitzichten over de gemeente. De zolder wordt ook gekenmerkt door de houten dakstructuur, die er een bijzonder karakter aan geeft.

Kenmerkend is ook dat het net de nevenruimtes zijn die vandaag de dag nog in gebruik zijn, terwijl de primaire ruimtes gesloten zijn. De crypte wordt zoals eerder gezegd gebruikt voor de zondagvieringen, terwijl de klokkentoren apparatuur bevat voor mobiele communicatie. Bovendien werken de klokken nog. De dagkapel wordt ook gebruikt.

Circulatieplan.

Huidig gebruik van de ruimtes.

Schip.

Transept.

Zolder.

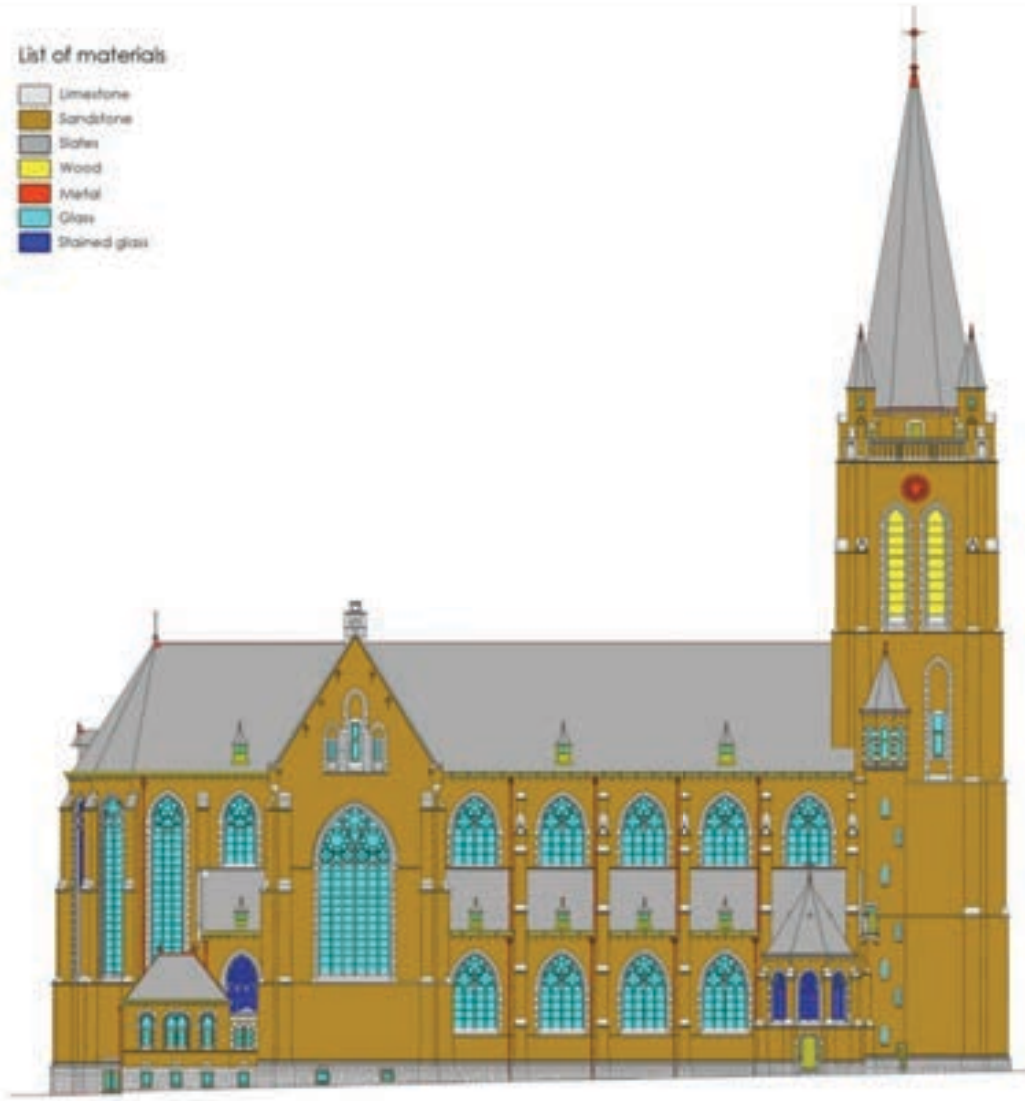
Crypte.

Materialen en structuur

De Sint-Hubertuskerk is opgetrokken in Belgische materialen: baksteen, blauwe hardsteen en zandsteen uit de Gileppe. De blauwe hardsteen is gebruikt voor de neogotische skeletstructuur (kolommen, bogen, gewelfribben...), maar ook voor de plint van het gebouw, de omkadering van deuren en het maaswekr van de ramen en verschillende andere details. De muren bestaan uit baksteen, die in meeste ruimtes bekleed is: binnen met pleisterwerk en aan de buitenkant met de bruine zandsteen. Het is dan ook de zandsteen die het gebouw zijn specifieke karakter en kleur geeft. De bakstenen zijn wel zichtbaar in de gewelven. Andere belangrijke materialen zijn de leien van het dak en de tegels op de vloer. Voornamelijk in het koor zijn deze bijzonder: de trappen bestaan uit zwart marmer, maar een groot deel van het koor heeft keramische tegels in het zwart, geel en rood. De kleuren van België, maar ook van Brabant.

List of materials

- Limestone
- Sandstone
- Slates
- Wood
- Metal
- Glass
- Stained glass

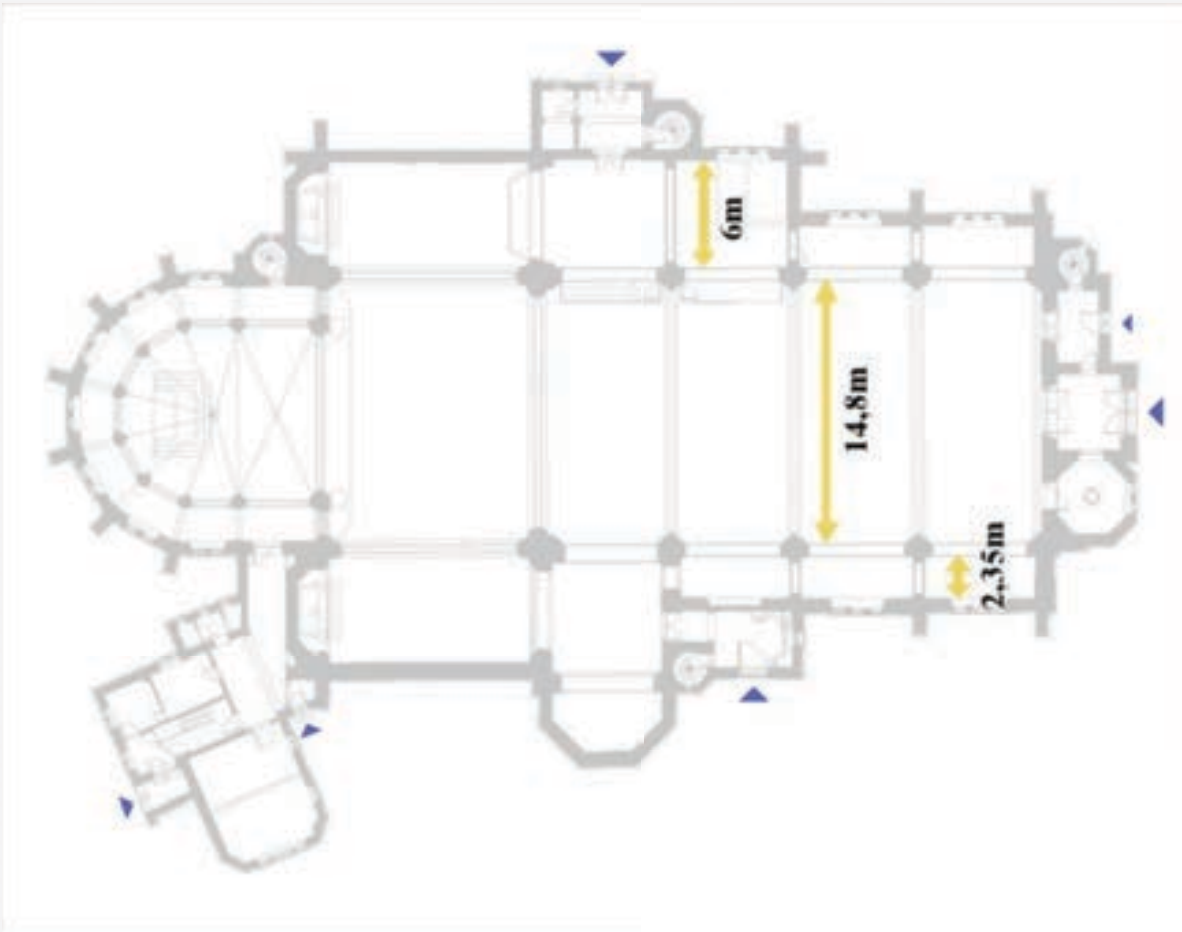
Materialen van de zuidgevel.

Sint-Franciscus-Xaveriuskerk

Vormgeving

De Sint-Franciscus-Xaveriuskerk heeft een kruisvormig grondplan met een driebeukig schip. Het middenschip bestaat uit vier traveeën en heeft een imposant tongewelf. De zijbeuken hebben twee verdiepingen, die elk overwelfd zijn. De twee eerste traveeën van de zijbeuken zijn minder dan half zo breed als de derde en vierde travee. Het transept heeft een achtdelig 'tierceron' kruisribgewelf in de kruising. De zevenhoekige koorapsis heeft net als het schip een galerij met twee verdiepingen.

De twee zijbeuken zijn voorzien van een apart zadeldak per travee, waardoor de middenbeuk zelf geen ramen heeft. De op het zuidoosten geörienteerde gevel heeft een kleine nartex met een doopkapel. Daarboven sieren drie grote neogotische glasramen deze facade. De klokkentoren is geplaatst boven de vierde travee van de zuidelijke zijbeuk, waar ook een kleine apsis een aparte kapel aanduidt, die haar eigen ingang aan de straatkant heeft. Naast het koor werd een extra volume gebouwd, dat via een gang verbonden is met de kerk. Hierin bevinden zich de sacristie en aanverwante ruimtes.

Grondplan.

Dwarsdoorsnede, door Léopold Pepermans. (Familiearchief Pepermans)

Interieur.

Zuidgevel.

De specifieke configuratie van de zijbeuken is een gevolg van een vernieuwing in de liturgie op het begin van de 20ste eeuw. De bedoeling was om de kerkgangers meer bij de viering te betrekken en hun aandacht beter vast te houden. Daarom was een ononderbroken zicht op het koor belangrijk. De zijbeuken zijn dan ook niet bedoeld voor het plaatsen van stoelen of banken. Om dezelfde redenen is het middenschip erg breed, terwijl de kolommen relatief smal zijn. Zo kan men een maximum aantal personen in het schip laten zitten. De eerste, smalle traveeën van de zijbeuken zijn enkel bedoeld om de architecturale impressie te vervolledigen. De bovenverdieping van de derde en vierde travee van de noordelijke zijbeuk werd gebruikt als balkon orgeltribune.

Materiaalgebruik en structuur

De structuur van de kerk bestaat hoofdzakelijk uit dragend metselwerk in baksteen. Aan de buitenkant is dit bekleed met blokken kalksteen uit Namêche (Namen), een donkergrijze steen die hier een erg ruwe afwerking kreeg. Aan de binnenkant is het metselwerk meestal bepleisterd, soms in de vorm van decoratieve 'fake' steenblokken. In de gewelven is het metselwerk zichtbaar gelaten. Pilasters, ribben, omkaderingen van ramen en deuren en andere details zijn afgewerkt met Namêchesteen. De vloer is bedekt met blauwe hardstenen tegels. De funderingen bestaan uit baksteen en gewapend beton. Ook de tussenvloeren van de zijbeuken bestaan uit gewapend beton. In de zolder bevindt zich de houten dakstructuur, het dak zelf is bedekt met leien.

Het enorme tongewelf van het middenschip is met zijn overspanning van bijna 15 m een buitengewone prestatie. Het bestaat uit holle bakstenen die geen lasten kunnen dragen, maar werd verstevigd met een aantal ribben, die de verschillende traveeën aanduiden. Deze zijn afgewerkt met kalksteen in het interieur, maar in de zolder zijn ze eveneens te zien als bakstenen bogen. Deze weinig voorkomende techniek treft men in gebouwen uit de periode 1900-1914.

Zolder: kapconstructie en detail gewelfconstructie.

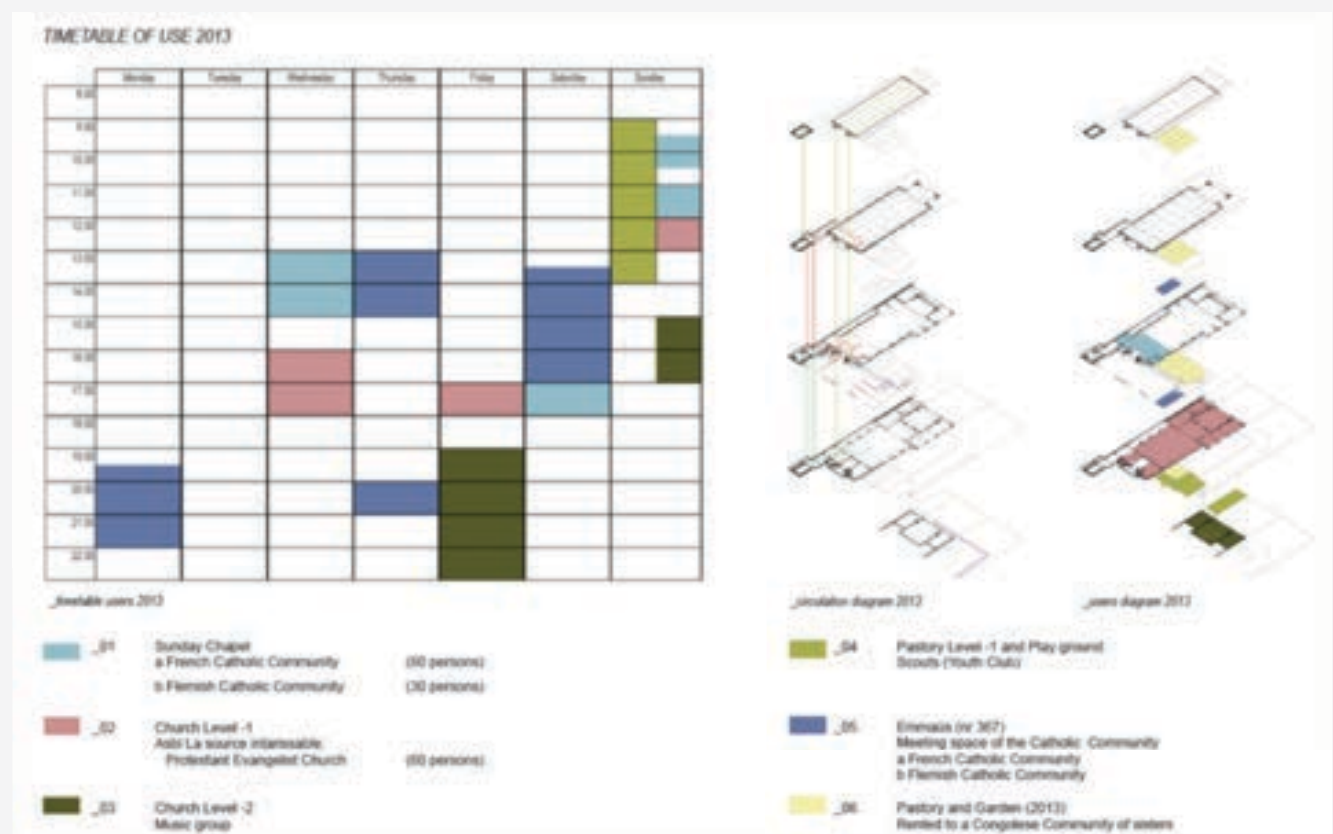
Sint-Vincentius-a-Paulokerk

Gebruik

In de Sint-Vincentius a Paulo kerk kunnen vier verschillende types ruimtes onderscheiden worden: de religieuze (primaire) ruimtes, de circulatieruimtes, de ruimtes voor de gemeenschap, en de technische ruimtes.

De hoofdruimte is een groot volume waarbij zijbeuken, koor en schip dezelfde hoogte hebben. De zijbeuken worden enkel nog gedefinieerd door opengewerkte kolommen maar ze maken visueel deel uit van eenzelfde ruimte. De gereduceerde transeptarmen worden nauwelijks gesuggereerd door zeer lage en ondiepe ruimtes.

Veel van de kleine ruimtes worden vandaag gebruikt door verschillende gemeenschappen: de laagste verdieping wordt gebruikt door een Arabische gemeenschap. Een van de ruimtes wordt gebruikt als muziekstudio, een als leslokaal en de grote centrale ruimte wordt voor kleine evenementen gebruikt. De verdieping erboven werd verbouwd tot een evangelische kerk en een aantal leslokalen waar Nederlandse en Franse lessen gegeven worden aan een Centraal-Afrikaanse gemeenschap. Het parochiehuis wordt gebruikt door een Afrikaanse nonnengemeenschap en de oude conciërgewoning wordt gebruikt door de parochie en een Emmaüs-stichting. Ook de archieven van de kerk worden hier bewaard. Er zijn natuurlijk ruimtes die niet gebruikt worden, en dan nog wel de belangrijkste: de kerk, de sacristie, het baptisterium en de onderste verdiepingen van de toren.

Gebruik van de Sint-Vincetius-a-Paulokerk.

Van de oorspronkelijk kerkruimte wordt enkel nog de zondagkapel gebruikt door de Franse en Nederlandstalige katholieke gemeenschap. Deze kapel is gebouwd op de plaats van de eerste travee van het schip, deels onder de orgeltribune.

Materiaal en structuur

De structuur van de kerk is gemaakt uit gewapend beton en opgevuld met baksteen. Boven deze betonnen constructie werd een zadeldak geplaatst met een houten dakgebinte en bedekt met leien. De gevels van de kerk zijn opgetrokken met donkere baksteen en blauwe hardsteen. De materialiteit binnenin de kerk is in functie van het type ruimte. De primaire religieuze ruimtes hebben rood, zwarte en gele granito op de vloer en een marmeren bekleding aan de onderkant van de muur. Het gebruik van granito is typisch voor het interbellum. Boven de marmeren beplating zijn de oppervlaktes bepleisterd (oorspronkelijk waren zijn wit geschilderd). De betonnen kolommen definiëren en ritmeren nog duidelijk de ruimte. De secundaire ruimtes zijn bekleed met rood, zwarte en gele keramische tegels en de muren zijn ook bepleisterd.

Materialen van de voorgevel.

3.1.4. Technische analyse

Motivering

Om het beheer van een kerk in de toekomst op een systematische manier te organiseren is het nuttig een plan op te stellen dat de bouwkundige ingrepen en de onderhoudswerken regelt om zo een goede technische staat van het gebouw te garanderen (een 'risico- en interventieplan'). Een dergelijk plan vertrekt van de huidige technische staat van het gebouw, welke onderzocht kan worden in een specifieke technische analyse van het gebouw. Dit omvat bijvoorbeeld: structurele problemen, waterinfiltratie, rotting van hout enz. Vooraleer een ingreep te doen in een kerk is het nodig om een goed beeld te hebben van de technische toestand van het gebouw. Het plan voor het beheer van de kerk (het 'risico- en interventieplan') geeft aan waar er technische risico's zijn in het gebouw die zo snel mogelijk moeten aangepakt worden, welke werken een lagere prioriteit hebben en welke werken op regelmatige basis uitgevoerd moeten worden om de kerk goed te onderhouden.

Een technische analyse kan ook een beter beeld geven over wat er realiseerbaar is in verband met een alternatief gebruik van een kerk, binnen de technische realiteit van het gebouw. Bijvoorbeeld: kan de kerk voldoen aan de energieprestaties gevraagd bij een bepaald alternatief gebruik, overstijgt een ingreep de structurele capaciteit van de kerk enz.?

Het energieverbruik van een gebouw is bij kerken vaak een cruciaal punt en bij een herbestemming worden er vaak andere eisen gesteld aan de energieprestatie van de kerk. Het onderzoeken van de huidige energieprestatie van de kerk kan daarom een nuttig onderdeel zijn van een technische analyse.

Werkwijze

Een technische analyse zal voornamelijk gebeuren aan de hand van informatie verzameld door veldwerk, aangevuld met informatie uit archieven en overzichtswerken. Het is een weerslag van de bouwfysische en technologische toestand van het gebouw.

Een technische analyse zoals hier besproken wordt heeft als doel het kunnen opmaken van een waardebeoordeling en een management planning. De technische analyse zal daarom enkel ingaan op de aspecten die hiervoor relevant zijn. Het uitwerken van een concreet project voor een kerk vraagt uiteindelijk om een meer diepgaande technische analyse waarbij meer gedetailleerde informatie wordt verzameld.

Een technische analyse zou een overzicht moeten geven van de verschillende pathologieën die aanwezig zijn in het gebouw.

Een technische analyse bouwt voort op de architecturale analyse, maar gaat dieper in op de staat van bewaring van de verschillende architectuurelementen. De kennis over de draagstructuur, zoals onderzocht in de architecturale analyse, is een basis voor het aanpakken van eventuele structurele problemen en voor de structurele uitwerking van een herbestemmingsvoorstel.

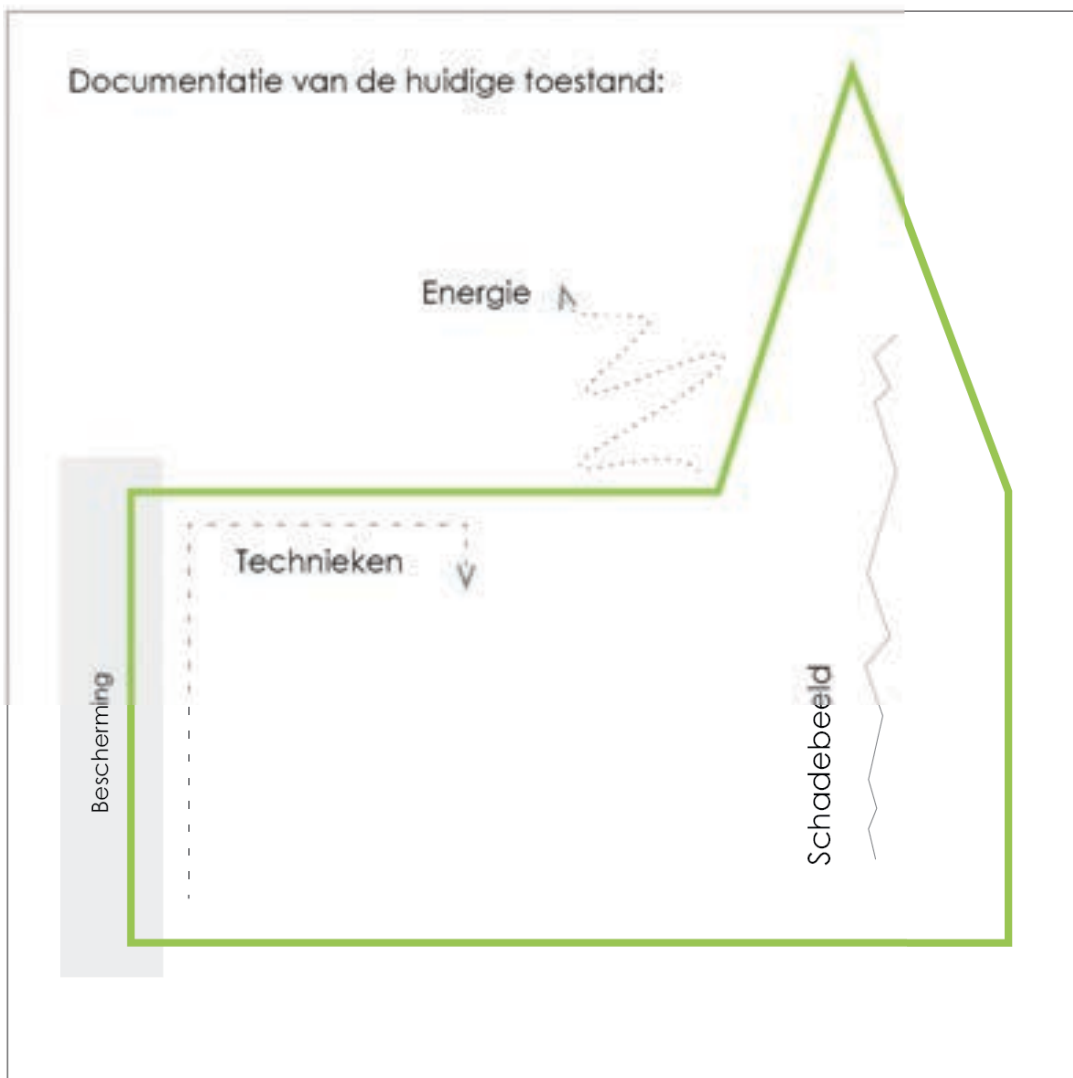
De informatie over het materiaalgebruik, welke al werd behandeld in de architecturale analyse, is nodig om verder te begrijpen welke soort schade er mogelijk is.

Aan de hand van dit deel van de analyse moet een goed beeld verkregen worden van de staat van bewaring van de verschillende materialen en gebouwelementen.

Een eerste analyse van de aanwezige technieken zoals verwarming, elektriciteit en waterleidingen kan een onderdeel zijn van de technische analyse en stelt ons in staat een genuanceerder beeld te krijgen van de huidige technische toestand van het gebouw.

De energieprestatie van de kerk kan afzonderlijk onderzocht worden in de technische analyse, aangezien dit een belangrijk aspect kan worden in het uitwerken van een plan voor het alternatief gebruik voor de kerk.

Technische analyse

Schema van de technische analyse. (Eva Weyns)

Drievuldigheidskerk

Schade

De belangrijkste problemen in de Drievuldigheidskerk betreffen de stabiliteit. Niettemin werden er nog verschillende andere pathologieën bestudeerd. Zo hebben verweringsmechanismen een groot aantal stenen op verschillende manieren beschadigd. De meeste van deze stenen moeten worden geconsolideerd, sommige worden zelfs beter vervangen. Daarnaast zijn verschillende stenen bedekt met een zwarte gipskorst. Het oudste deel van het gebouw heeft ook last van opstijgend vocht, met grote zoutuitbloeiingen als gevolg.

Zoutuitbloeiingen en barsten.

De bepleistering vertoont talrijke barsten, zowel aan de binnen- als de buitenkant. Deze worden waarschijnlijk veroorzaakt door de stabiliteitsproblemen. Het houten latwerk van de gewelven is eveneens in een slechte staat. De latten zijn bovendien niet correct gedimensioneerd om het gewicht van de gewelven te dragen.

Stabiliteit

De eerste problemen met de stabiliteit werden zoals gezegd meteen na de bouw opgemerkt: in 1896 verschenen er reeds barsten. Dit zou te wijten zijn aan de weinig draagkrachtige bodem van de locatie. De uitbreiding van het plan met een transept zorgde bovendien voor een veel zwaardere belasting dan eerst voorzien. Tijdens de tweede helft van de 20ste eeuw volgden stabiliteitsstudies, bodemonderzoek en structurele ingrepen elkaar snel op. Een belangrijke maatregel was de toevoeging van het vals plafond en een afscheiding van het transept en koor in 1973. Dit was als een tijdelijke maatregel bedoeld, maar het project voor een volledige restauratie dat erop had moeten volgen werd niet uitgevoerd. Een tweede belangrijke ingreep was de versteviging van het transept in 1980. Delen van de frontons werden afgebroken om trekstaven te kunnen plaatsen, die het gebouw moesten stabiliseren.

Een zeer negatieve studie uit 1992 veroorzaakte de beslissing om de kerk te sluiten. In 2005 concludeerde een ander expertenrapport echter dat de stabiliteitsproblemen overdreven waren geweest en dat de kerk niet gevaarlijk was. Zo kwam ze weer in gebruik.

Niettemin is er schade ontstaan als gevolg van onvoldoende stabiliteit, onder meer een aantal barsten. Bovendien zijn als gevolg van de vele studies verschillende elementen gedemonteerd of opengebrouwen. De opeenvolging van studies zonder dat er een echte ingreep op volgt zorgt dus voor nog meer schade. Een reëel instortingsgevaar voor de kerk is er dus niet volgens de studie uit 2005, maar dit blijft een discussie voor experts.

Schade aan de zuidgevel.

Noordgevel, transeptarm.

Sint-Hubertuskerk

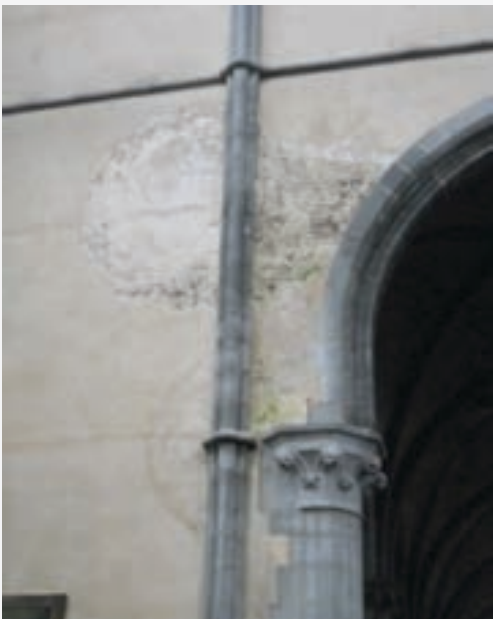
Schade

De meeste problemen in de Sint-Hubertuskerk zijn te wijten aan waterinfiltratie. Dit is het gevolg van slecht functionerende afwatering op de daken en openingen in de zolderruimtes.

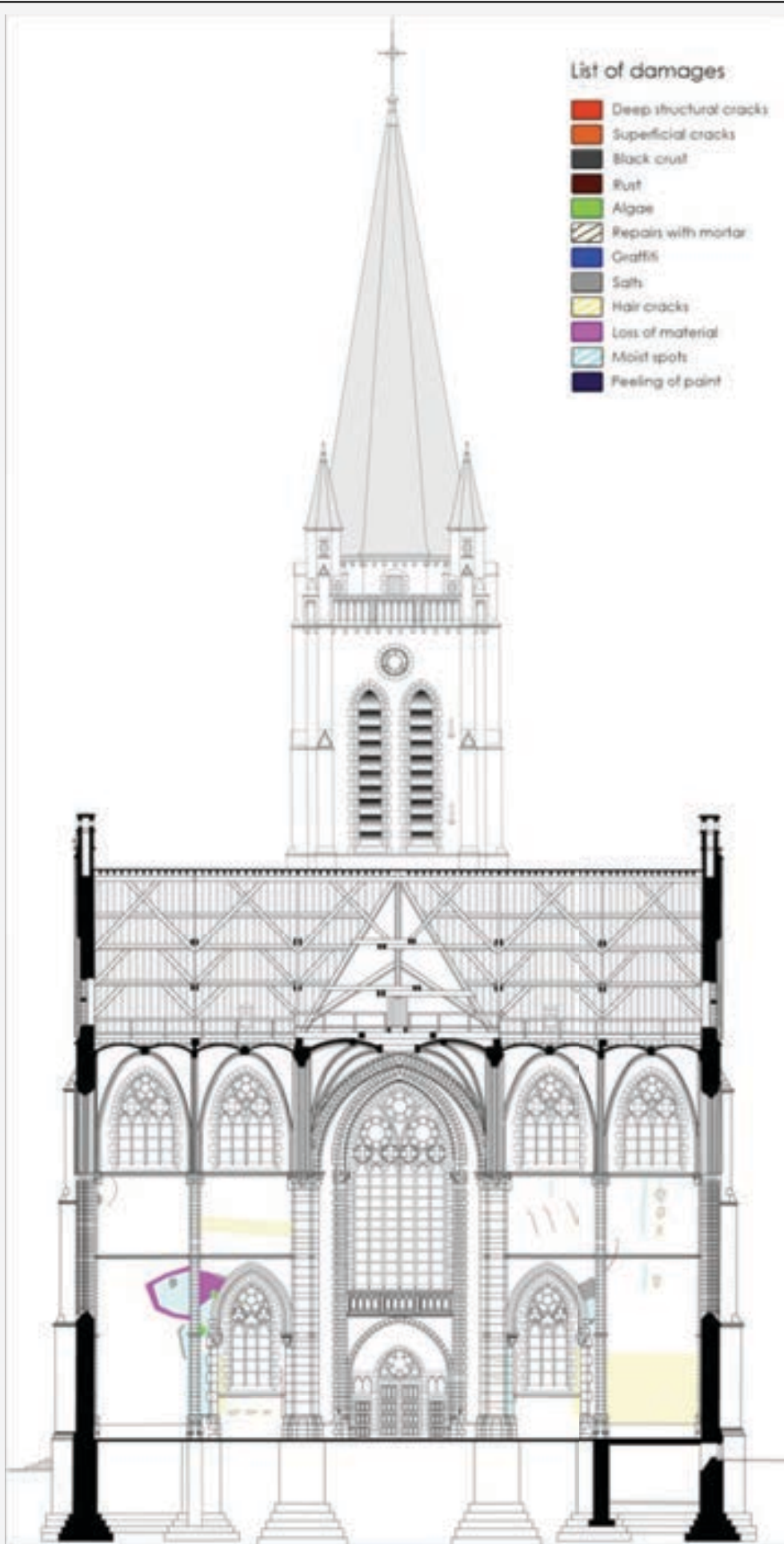
Voornamelijk de toren is in slechte staat, maar ook in de transeptarmen is er vrij ernstige schade aanwezig. Bijvoorbeeld waar de tweede hoofdingang aansluit op de zuidelijke transeptarm zorgt het water voor een waaier van pathologieën op de binnenmuren. Dit probleem is echter vooral visueel. Erger is wat er onder de oppervlakte gebeurt, en dan vooral in de toren. De zandstenen blokken zijn namelijk bevestigd aan de bakstenen muren door middel van metalen verankering. Door het insijpelen van water gaan deze ankers roesten, waardoor ze opzwellen en breken. Deze twee effecten zorgen er samen voor dat sommige stenen loskomen en naar beneden vallen.

Daarnaast zijn er een aantal structurele barsten, voornamelijk waar de toren aangesluit op het schip. Deze barsten zijn waarschijnlijk te wijten aan differentiële zettingen.

Bovendien zijn de twee bouwfases met verschillende soorten mortel gemetst. Hierdoor gedragen de twee helften van de toren zich op een verschillende manier, wat voor spanningsconcentraties en barsten zorgt.

Vochtproblemen en losgekomen stenen.

Dwarsdoorsnede met aanduiding van schade.

Sint-Franciscus-Xaveriuskerk

Schade

De belangrijkste problemen van de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk hebben te maken met de ramen en vochtproblemen. Een groot aantal (glas)ramen vertoont barsten, zowel in de stenen kaders of maaswerk en de ijzeren frames als in het glas. De oorzaak hiervan is de corrosie van de ijzeren elementen. Aangezien er veel vocht is (zowel binnen in de kerk als door regen) gaan de frames oxideren en zwellen. De spanningen die hieruit volgen zorgen voor de barsten.

Een andere belangrijke pathologie is de zwarte laag op de stenen van de buitengevels. Deze worden veroorzaakt door zure regen en luchtvervuiling. Dit is niet alleen een esthetisch probleem: de laag zorgt ervoor dat de steen meer water vasthoudt, wat voor bijkomende schade kan zorgen.

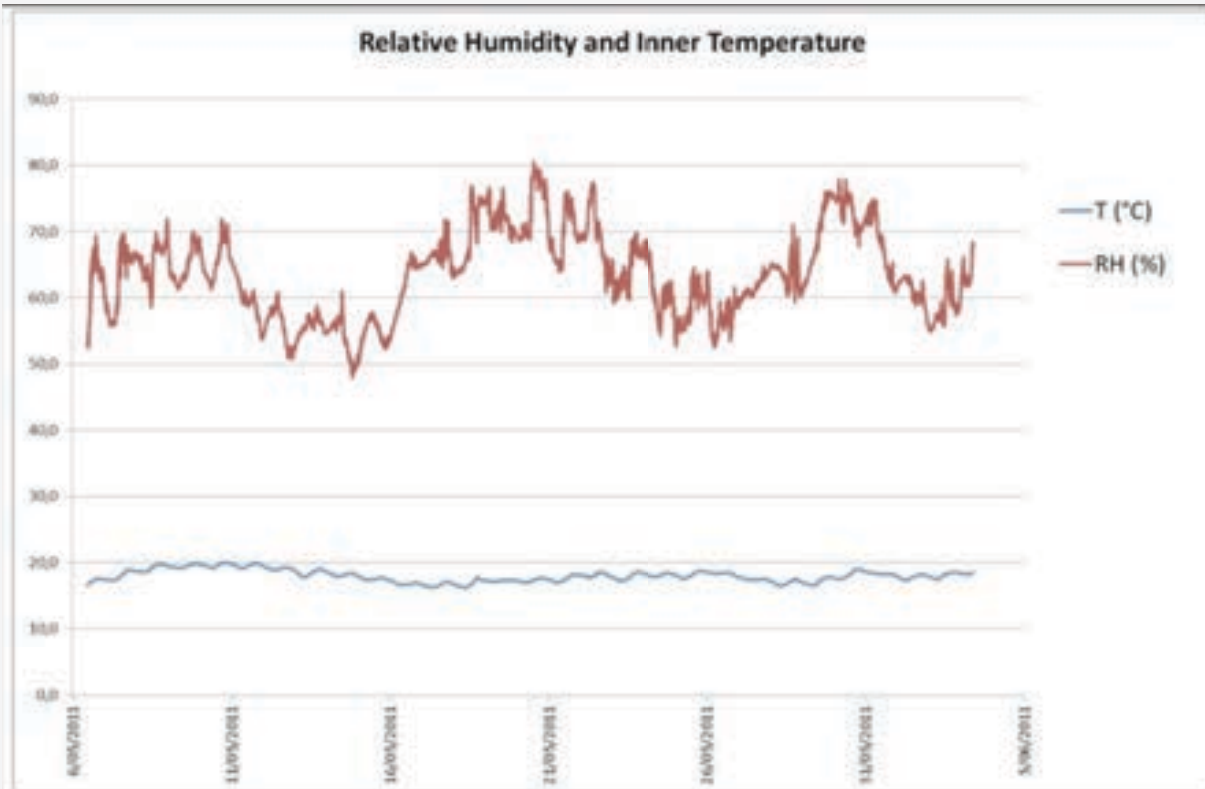
Gedemonteerde maaswerk van noordvenster, zwarte korst en vochtproblemen.

In de binnenruimte zijn verschillende vochtvlekken en daarmee gepaard gaande aantastingen (zoutuitbloeiingen, algen enz.) zichtbaar. Het water is klaarblijkelijk afkomstig van lekken in het dak. Bovendien bleek uit het onderzoek dat er op een aantal plaatsen onvoldoende afvoerpijpen aanwezig zijn. Door het vocht zijn ook in de vloeren van de zuidelijke tribune de wapeningsstaven gecorrodeerd.

Bouwfysica

In het kader van de studie werd de temperatuur en de luchtvochtigheid op verschillende punten in de kerk gemeten gedurende de maand mei 2011. Onderstaande afbeelding toont de resultaten van dit onderzoek.

We zien dat de relatieve vochtigheid soms erg hoog ligt en bovendien sterk schommelt (tussen 47,9% en 80,6% in 137 uur). Dit fenomeen veroorzaakt waarschijnlijk de met vocht gerelateerde schade.

	Relative Humidity (%)	Inner Temperature (°C)	Vapour Pressure ¹ (Pa)	Dewpoint ¹ (°C)
Mean value	63,5	18	1309	11
Highest value	80,6	20		
Lowest value	47,9	16,2		
Recommend highest values	65 - 75	15 - 16		
Recommend lowest value	45 - 50	6 - 8		

¹The vapour pressure and dewpoint were calculated using the excel sheet "berekening van de eigenschappen van de vochtige lucht", authors P. Standaert and A. Tietz, using the data of the measurement campaign in the church.

Resultaten bouwfysische metingen.

Sint-Vincentius-a-Paulokerk

Schade

De grootste problemen in de kerk van Scheut zijn gerelateerd met waterinfiltratie. Dit zowel doorheen het hellend dak, de kleine platte daken, de glazen tegels voor de zijdeuren als de toegangstrap naar de kerk.

De belangrijkste schade van deze waterinfiltratie is het corroderen van de wapeningsstaven in de betonvlakken van het dak, waar water soms stagneert, maar ook het pleister- en schilderwerk zijn sterk aantast.

Andere problemen in de kerk zijn zettingscheuren, het gebruik van silicone voegwerk en opstijgend vocht.

Schade aan de zuidgevel.

Motivering

Aan kerken zijn roerende en onroerende interieurobjecten verbonden die vaak specifiek voor de kerk ontworpen werden en die ook de historisch evolutie van een kerk kunnen illustreren. Daarom kunnen de meeste roerende objecten als 'onroerend door bestemming' beschouwd worden. Deze interieurelementen zijn verbonden met het religieus gebruik van de kerk - de liturgie. Kerkinterieurs zoals we ze vandaag ervaren werden daarom in sterke mate beïnvloed door de liturgische veranderingen voorgeschreven tijdens het Concilie Vaticanum II (1962-1965). Het inkrimpen van een gemeenschap veroorzaakt vaak aanpassingen van de gebruikte ruimte voor de eredienst.

Interieurelementen hebben meestal een belangrijke kunsthistorisch waarde. Aangezien de interieurinrichting deel uitmaakt van de kerk bepaalt het zijn globale erfgoedwaarde mee. Het is daarom belangrijk om ze te integreren in de analyse, de evaluatie en de management planning.

Vaak worden roerende goederen bij de herbestemming van een kerk verplaatst binnen het gebouw of naar een andere locatie veilig gesteld. Hun roerend karakter maakt hen extra kwetsbaar bij een herbestemmingsproject.

Werkwijze

De belangrijkste actie die ondernomen moet worden met betrekking tot het interieur is een gedetailleerde documentatie en inventarisatie van de verschillende stukken. Dit omvat een oplijsting, een beschrijving, een fotografische documentatie, een referentie naar de locatie in de kerk en aanvullend kunsthistorisch onderzoek om de gegevens te verfijnen. Er bestaan gespecialiseerde handleidingen voor de beschrijving van kerkmeubilair.⁶ In Vlaanderen werd een methode voor advies, begeleiding en vorming door het Centrum voor religieuze kunst en cultuur (CRKC) ontwikkeld en toegepast.⁷ Het CRKC bezit ook een depot waar roerend erfgoed veilig bewaard kan worden. Noch het Brussels Gewest, noch het Brussels Vicariaat heeft geen depot voor religieus roerend erfgoed. In Brussel wordt gewerkt met het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) dat in de jaren 1960 en 1970 een fotografisch repertorium van roerende objecten in de Belgische parochiekerken heeft gemaakt.⁸ Mits financiering kan het KIK punctueel worden ingezet voor nieuwe inventarisatie en fotografische opnamen.⁹

⁶ Bijvoorbeeld: *Thesaurus. Objets religieux du culte catholique*, Paris: éditions du Patrimoine, 1999. (samengesteld met de hulp van het Getty Conservation Institute).

⁷ <http://crkc.be/wat-doen-we-roerend>

⁸ Online fototeek en databanken: http://balat.kikirpa.be/search_photo.php

⁹ Zoals recentelijk in de Sint-Katelijnekerk in opdracht van het Brussels Hoofdstedelijke Gewest.

In het geval van beschermde monumenten is het belangrijk zich te informeren over het status van de roerende objecten en inboedel. Deze kan worden beschouwd als “onroerend door bestemming”.¹⁰ In sommige gevallen is de kerk niet beschermd maar kan een interieurelement wel beschermd zijn als monument, zoals bijvoorbeeld de glasramen van de Heilige-Familiekerk in Sint-Lambrechts-Woluwe (1992) en het orgel van de Sint-Annakerk in Oudergem (2005).

Betekenis

Zodra de inboedel van een kerk geïnventariseerd en kunsthistorisch beschreven is stelt zich de vraag van de homogeniteit en de betekenis van het interieur. Dit is geen gemakkelijke vraag aangezien enerzijds kerkinterieurs omwille van liturgische veranderingen regelmatig werden heringericht, en anderzijds omdat roerende stukken vaak van de ene naar de andere kerk werden verplaatst. Vijf belangrijke historische momenten dienen hier onderscheid te worden.

- *Vroege negentiende eeuw*: in de context van het Concordaat tussen Staat en Kerk (1801-1803). Wanneer de parochies werden hersteld en de kerkfabrieken opgesteld, werden meubelstukken van door de Franse Revolutie afgeschafte en vernielde (klooster)kerken naar herstellende parochiekerken overgebracht. Het gaat hier om altaren,¹¹ preekstoelen,¹² orgels,¹³ beeldhouwwerk,¹⁴ doopvonten, biechtstoelen, enz. schilderijen, enz. een aantal retabels en schilderijen werd ook naar openbare musea overgebracht.
- *Negentiende eeuw*: bij de bouw van nieuwe parochiekerken, werden het meubilair en de kerkschat van de oudere kerk naar de nieuwe overgebracht. Dit gebeurde in de meeste herbouwde parochiekerken, onder meer de Sint-Katelijnekerk in Brussel.
- *Rond 1910*: begin van de “liturgische beweging” die grote en homogene ruimtes bevorderde, met zicht op het hoofdaltaar dat meestal met een ciborium werd bekroond.¹⁵
- *Jaren 1960*: in de ban van Vaticanum II werden kerkinterieurs volledig heringericht door het witten van de muren, het vervangen van glasramen in neostijlen, de vervanging van het oorspronkelijke meubilair en het verplaatsen van het altaar. Een van de meest radicale herinrichtingen in Brussel was die van de Carmerskerk aan de Gulden Vlieslaan.
- *Jaren 1990*: in vele parochies waar de gemeenschap ingekrompen is werd de kerkruimte heringericht. Ofwel werd het altaar naar het midden van het schip verplaatst zoals in de Sint-Susannakerk in Schaarbeek of de Goede Bijstandskerk in Brussel, ofwel werd er in een nevenruimte een kleinere gebedsruimte getimmerd, die gemakkelijker te verwarmen is. Hiervan bestaan talrijke voorbeelden in Brussel, min of meer geslaagd in functie van de morfologie van de kerk en van de gebruikte materialen.

¹⁰ De jurisprudentie van dit begrip werd recent bevestigd door de bescherming van de inboedel van het Stockletpaleis in Sint-Pieters-Woluwe.

¹¹ Bijvoorbeeld: het altaar uit de Sint-Joostkerk.

¹² Bijvoorbeeld: het altaar van de kathedraal.

¹³ Bijvoorbeeld: het orgel van de Miniemenkerk.

¹⁴ Bijvoorbeeld: het Brabants retabel in de Sint-Adrianuskerk in Elsene.

¹⁵ Bijvoorbeeld: in de Sint-Hendrikskerk in Sint-Lambrechts-Woluwe, de basiliek van Koekelberg enz.

Ingekrompen kerken: gereduceerde structuren gebouwd in de Sint-Agathakerk in Sint-Agatha-Berchem, de Heilige Familiekerk in Schaarbeek, en de Sint-Antoniuserkerk in Vorst (THOC, 2008 en 2009).

Al deze veranderingen vertellen iets over de evolutie van de gemeenschap en hoe zij zich tot de veranderende context aanpaste. Het is daarom ook zeldzaam om volledig gave interieurs tegen te komen, in het bijzonder neogotische interieurs met muurpolychromie en –schilderingen, beelden en na Vaticanum II niet verwijderd liturgisch meubilair. Enkele voormalige kloosterkerken van conservatieve religieuze ordes werden in dat opzicht beter bewaard en zijn soms ware ‘totaalkunstwerken’.¹⁶ De interieurs van naoorlogse kerken en nieuwe kerken uit de jaren 1960, hebben meestal hun meubilair gaaf behouden maar kenmerken zich ook door zeer versoberde interieurs.¹⁷

Kerkinterieurs bevatten specifieke onderdelen die soms zeer merkwaardig zijn en waarvan de waarde in relatie met gans de binnenruimte moet geëvalueerd worden.

- *Hoogaltaren*: in de koorapsis worden meestal sinds Vaticanum II niet meer gebruikt. Sommige werden verwijderd, maar vele zijn nog gaaf bewaard omdat het marmeren pronkstukken zijn met een tabernakel, een retabel enz.
- *Orgels*: het orgelpatrimonium is nauw gebonden met het religieus erfgoed, maar de instrumenten zelf zijn niet altijd in even goede staat. De beschermde historische instrumenten, zoals het orgel van de Miniemenkerk in Brussel, en de recent gebouwde orgels zoals die van de kathedraal en van de Vogelzangkerk in Sint-Pieters-Woluwe, zijn goed onderhouden. Veel problematischer zijn de 19de en 20ste-eeuwse secundaire instrumenten in niet beschermde kerken waarvan helaas veel totaal vervallen zijn.
- *Glasramen*: ze zijn rijk aan afbeeldingen van heiligen die gerelateerd zijn met lokale devoties of patroonheilige van schenkers waren. Behalve de esthetische dimensie van glas in lood en zijn

¹⁶ Bijvoorbeeld: de Sint-Julianakapel in Sint-Joost-ten-Node en de Saint-Antoniuserkerk van de Franciscanen in de Artesiëstraat in Brussel.

¹⁷ Bijvoorbeeld: Onze-Lieve-Vrouwekerk van Stockel in Sint-Lambrechts-Woluwe, Onze-Lieve-Vrouw van Blankedelle in Oudergem, Sint-Juliaankerk in Oudergem.

bijdrage tot het sacrale licht in de kerkruiimte draagt de iconografie bij tot de cultuurhistorische betekenis van de kerken. Brussel bewaart merkwaardige glasramen van de 16de tot en met de 21ste eeuw. Enkele grote ensembles zoals die van de Sint-Goedelekathedraal, de Sint-Guidokerk in Anderlecht, de basiliek van Koekelberg, de heilige Familiekerk in Sint-Pieters-Woluwe, de Sint-Susannakerk in Schaarbeek, de Heilig-Hartkerk in Etterbeek, de kerk van Ter Kameren zijn uitblinkers. Omdat er in Brussel weinig oorlogsschade was, zijn nog veel 19de-eeuwse glasramen bewaard. Abstract glas komt vanaf het interbellum voor en draagt o.m. bij tot de esthetiek van de betonkerken zoals de Sint-Johannes-de-doperkerk in Molenbeek.

- *Doopvonten en doopkapellen*: elke parochiekerk bezit een doopvont dat liturgisch in een afzonderlijke ruimte bij de hoofdingang gesitueerd is. Sommige van deze doopkapellen werden ontruimd en herbestemd als weekkapel, en het font naar het koor van de kerk verplaatst.
- *Preekstoelen en communiebanken*: zijn de twee meubelstukken di het meest geleden hebben van de recente liturgische hervorming. De meeste werden gewoon verwijderd, terwijl andere ontmanteld werden en delen ervan hergebruikt als sokkel, lezenaar, altaarvoetstuk, enz.
- *Biechtstoelen*: zijn ofwel losse houten meubels, ofwel in de muurwand als onderdeel van het architectuurconcept geïntegreerd. Omdat biechtstoelen langs de zijwanden staan zijn, werden zij meestal van Vaticanum II bewaard, doch niet meer gebruikt.
- *Kruiswegen*: grote variëteit aan dragers (geschilderd, beeldhouwd, glasraam, gedrukt, enz).
- *Klokken*.

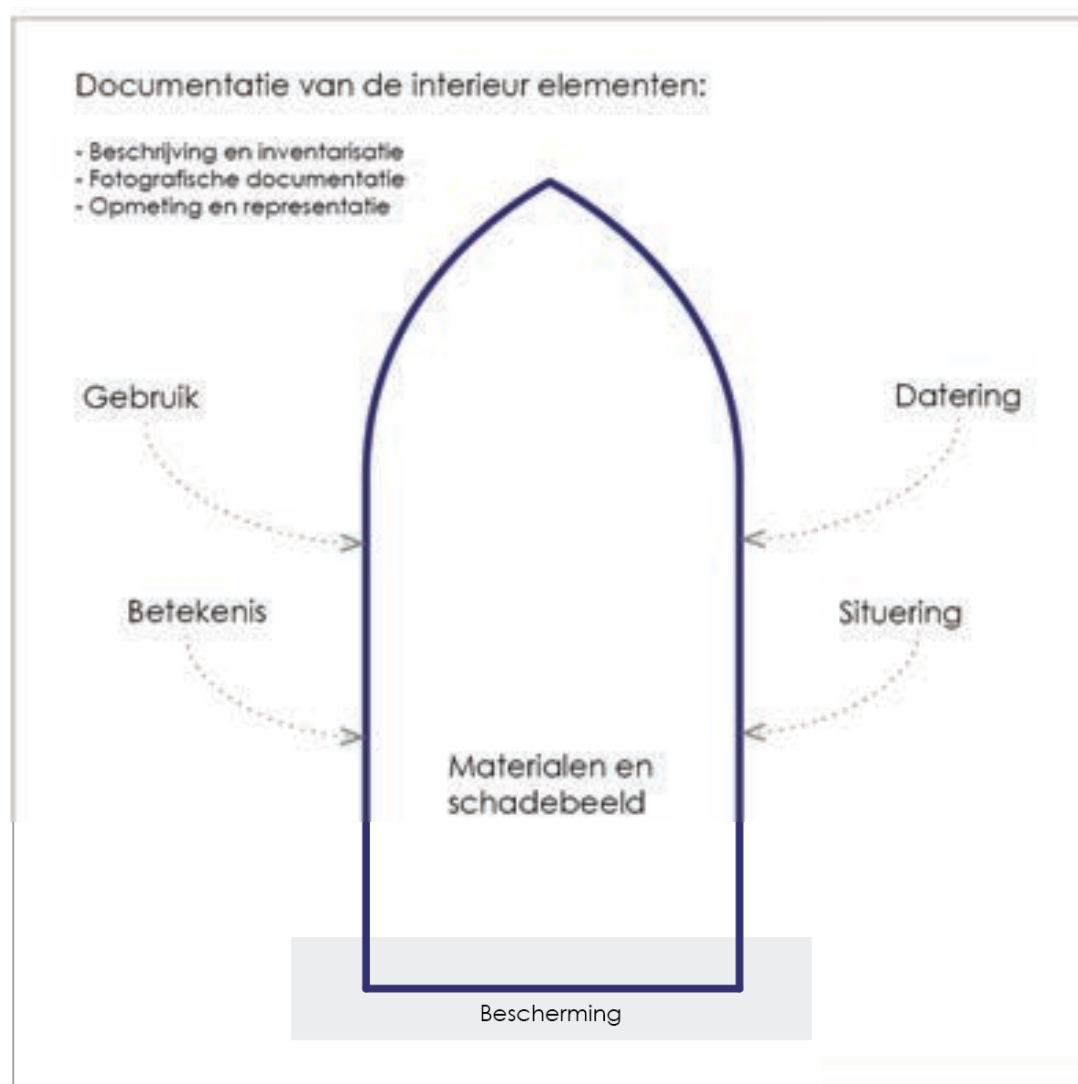

Interieurs uit het interbellum: doopkapel van de Sint-Adrianuskerk in Elsene, biechtstoel en kruisweg van de Sint-Alenakerk in Sint-Gillis, glasraam van de Heilig-Hartkerk in Etterbeek (© THOC 2012-2013).

Tenslotte moeten nog de sacristieën vermeld worden alsook de liturgische kleren en andere “kerkschatten” die er bewaard zijn. Het is niet de bedoeling van deze studie om de waarde van de inboedel van sacristieën te bepalen, maar wel om de aandacht te vestigen op vaste meubels, in het bijzonder kasten, horloges, *lavabo manus*, enz.

Sacristieën van de Sint-Katelijnekerk in Brussel, de Sint-Lambertuskerk in Sint-Lambrechts-Woluwe, de Heilig-Kruiskerk in Elsene (© THOC 2009-2010).

Schema van de interieuranalyse. (Eva Weyns)

Drievuldigheidskerk

Inventaris

Verschillende decoratieve elementen werden overgebracht uit de kerk van de Augustijnen. Zo zijn er twee grote houten beelden, enkele dekstenen met grafopchriften en een stenen reliëf boven het orgel. Dit reliëf is deels gekleurd. Het neoklassieke orgel dateert uit 1938 en werd vervaardigd door Georges Haupt. Het is een van de grootste orgels van het Brussels Gewest.

Heiligenbeelden uit de Augustijnenkerk, orgel en grafsteen.

Interessant is dat een deel van het meubilair ook afkomstig is uit een ander kerkgebouw. Zo staat er een groot altaar in rijk gesculpteerd eikenhout in een van de transeptarmen. Dit meubelstuk in Vlaamse Renaissancestijl is afkomstig uit de verdwenen kapel van het Sint-Janshospitaal in Brussel, net als de biechtstoel, eveneens uit gesculpteerd eiken. Verder zijn er een aantal schilderijen aanwezig, onder meer een werk van J.B. Van Orley uit 1701.

Altaar uit het Sint-Janshospitaal.

Glasramen

De glasramen van het schip dateren uit 1895 en zijn gemaakt door De Contini. Ze vertonen voornamelijk figuren van heiligen. Twee glasramen vermelden ook de oorspronkelijke bouw van de westgevel in 1642, en de heropbouw in 1895.

De glasramen van het transept en het koor werden in 1938 geplaatst. Ze zijn het werk van de glasschilders Crespin en Colpaert. Sommige glasramen tonen de wapenschilden van de Belgische leden van de Orde van Malta, andere zijn een eerbetoon aan koning Albert I en koningin Astrid.

Glasramen met historische datums.

Sint-Hubertuskerk

Inventaris

In de Sint-Hubertuskerk merkte het team hoe er tijdens het verloop van het onderzoek (december 2012-mei 2013) een aantal interieurstukken of kunstwerken werden verwijderd door de gemeente. Het ging voornamelijk om schilderijen, maar ook een beeld van de heilige Hubertus en een altaartafel die was gemaakt uit een deel van de houten communiebank. Daarnaast waren reeds voor de aanvang van het onderzoek een aantal beeldjes gestolen uit diezelfde communiebank.

De kerk beschikt evenwel over een aantal interessante stukken. Zo is het koorgestoelte dat afkomstig is uit de tijdelijke Sint-Pauluskerk van de wereldtentoonstelling in 1935. Daarnaast is er de preekstoel, die na Vaticanum II in twee delen werd opgesplitst: de basis kreeg een nieuwe functie als wijwatervat, terwijl de preekstoel zelf als sokkel diende voor het eerder genoemde beeld van de heilige.

Midden in het koor staat het imposante hoogaltaar met tabernakel onder een *ciborium* of groot neogotisch baldakijn. Deze houten constructie is volledig verguld. Ze is op drie marmeren trappen geplaatst, wat verwijst naar de heilige Drievuldigheid. Ook de altaartafel met het tabernakel is uit marmer. Een tweede, kleiner altaar staat in de noordelijke zijbeuk van het koor, ook bestaande uit marmer en verguld hout.

Ten slotte zijn er twee orgels. Het grootste bevindt zich in het oksaal en werd gemaakt door Pierre Schyven voor de eerste parochiekerk in 1892. Een kleiner orgel staat in de crypte en wordt gebruikt voor de vieringen.

Tabernakel omringd door wapenborden en orgel.

Decoratie en glasramen

In het koor is de apsis bekleed met negen wapenborden. Zij gedenken overleden leden van adellijke families, onder meer de graven d'Ursel die een landgoed vlakbij de kerk in Bosvoorde bezaten (kasteek Jolymont in de Middelbourstraat). Het is wel zeer uitzonderlijk dat wapenborden in de koorapsis hangen; meestal hangen ze in de transeptarmen en in het schip. Opmerkelijk is dat een ervan zelfs in de as van het tabernakel hangt.

De kerk heeft ook een kruisweg in twaalf panelen, die twee aan twee zijn verdeeld over de zijbeuken. Het zijn bas-reliëfs uitgehakt in steen, voorzien van vergulde elementen.

De glasramen van de Sint-Hubertuskerk zijn relatief sober. Enkel in het koor en de dagkapel zijn ze rijk versierd. Ze filteren het licht dat op het tabernakel valt. Op een van de grisaille glasramen van de zuidelijke zijbeuk is een opschrift onder het wapen van de graven d'Ursel te zien dat vermeldt dat tien ramen in 1923 werden geschonken.

Kruisweg, glasramen van het koor en opschrift met datum.

Sint-Franciscus-Xaveriuskerk

Inventaris

Het koor van de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk werd in 2012 afgeschermd en ontoegankelijk gemaakt. Het tabernakel dat zich op het hoofdaltaar bevond werd naar de sacristie verplaatst. In het koor bevonden zich nog twee andere altaren, die naar de transeptarmen verplaatst werden. Het hoofdaltaar bevindt zich nog in het koor. Het orgel, op de tribune van de noordelijke zijbeuk, werd in 1922 gemaakt door Slotmaekers. De bronzen klok werd op het einde van de 19de eeuw gegoten door Adrien Causard.

Tabernakel en orgel.

Decoratie

De kerk had muurschilderingen rond de grote glasramen en bogen, maar die zijn zeer slecht bewaard. Daarnaast bestaat een kruisweg uit 14 schilderijen op doek en de decoratieve glasramen. Van deze laatste werd een aantal panelen in de jaren 1990 verwijderd voor restauratie, waarbij de openingen tijdelijk met houten panelen werden dichtgemaakt. De restauratie ging echter niet door. De panelen werden niet teruggeplaatst en zijn nog steeds in dozen bewaard in de kerk. Ten slotte zijn er een aantal sculpturen gemaakt door de beeldhouwer Cleirens.

Muurschilderingen en glasraam.

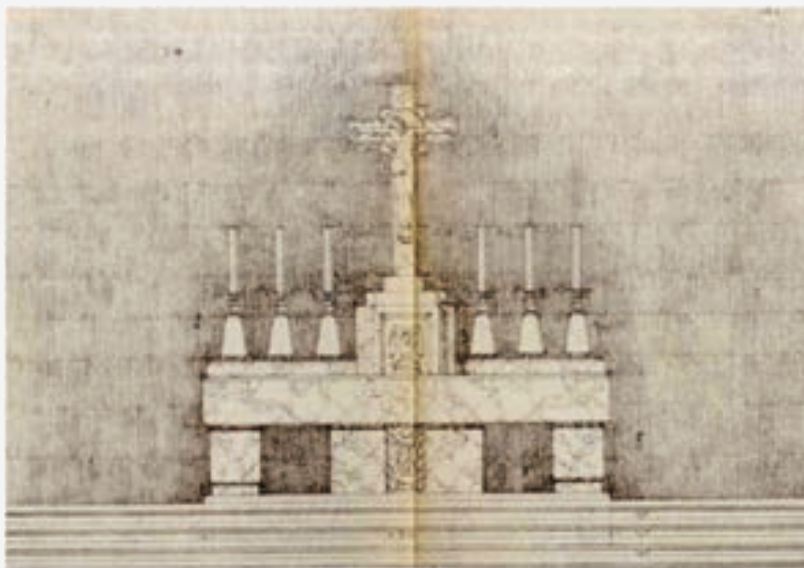

Niet-uitgevoerde ontwerptekening voor muurschilderingen. (© Familiearchief Pepermans)

Sint-Vincentius-a-Paulokerk

Inventaris

Veel originele meubelstukken zijn na het Concilie Vaticanum II verdwenen. Zo blijft er enkel een van de zijaltaren over terwijl het hoofdaltaar en het tweede zijaltaar werden afgebroken. Alle standbeelden die zich in de nissen van de kolommen bevonden, werden ook verwijderd. Behalve de standbeelden zijn alle verdwenen meubelstukken, van altaar tot kandelaar, zeer goed gedocumenteerd in de archieven van de kerk. Het orgel werd in 1962 door Gérard D'Hondt gebouwd.

Ontwerptekeningen altaren. (© Parochiearchief Sint-Vincentiuskerk)

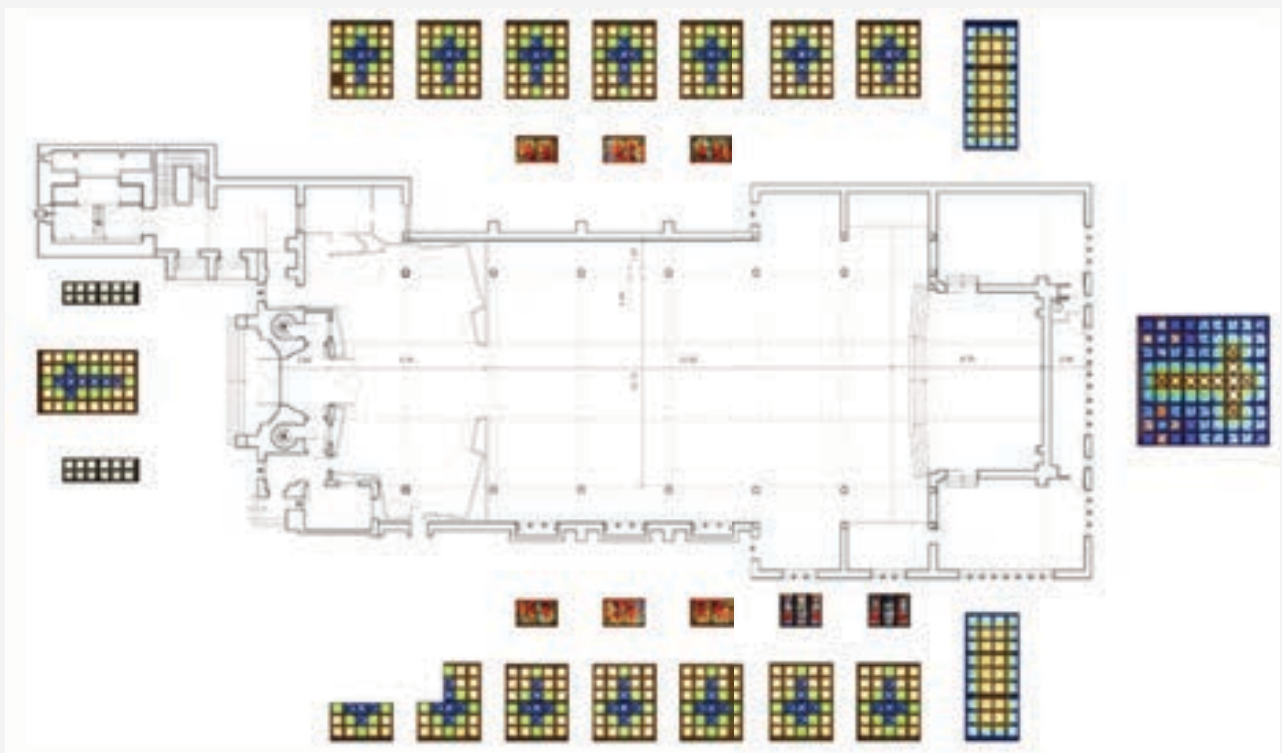
Decoratie en glasramen

De glas-in-loodramen zijn abstract, niet figuratief en met felle kleuren. Het grootste glasraam bevindt zich in het koor, het heeft een centraal kruis en een gradatie in kleur van geel naar blauw naar de zijkanten toe.

Gelijkaardige maar kleinere glasramen, met grote blauwe kruisen op een gele achtergrond, bevinden zich in elke travee van het schip. Boven de toegangsdeur bevindt zich een drieluik met een centraal glasraam en twee kleinere glasramen op de zijkant.

De merkwaardige kruisweg is gemaakt uit glasramen die door natuurlijk licht verlicht worden. In tegenstelling tot de grote ramen zijn deze glasramen figuratief en veel donkerder van kleur. Enkel in de pseudo-transeptarmen zijn er figuratieve en abstracte glasramen met felle kleuren.

De glasramen zijn de belangrijkste decoratieve elementen van de ruimte.

Plan van de glasramen.

3.2. Synthese en waardebeoordeling

Na het uitwerken van de analyses is het belangrijk om tot conclusies te komen en voor de verschillende deel-analyses een duidelijk beeld te hebben op de belangrijkste sterktes en de kernproblemen betreffende de verschillende aspecten van de kerk. Deze synthese van de analyses is de volgende stap uit de voorgestelde methode en wordt verder verwerkt in de waardebeoordeling.

Om de informatie uit de analyse-fase op een bruikbare manier te verwerken moet in een volgende stap van de methode voor het alternatief gebruik van een kerk, een synthese gemaakt worden van de verzamelde informatie. De gesynthetiseerde informatie moet de mogelijkheid bieden om de waarde van de betreffende kerk te bepalen.

Een waardebeoordeling is een cruciale stap in het proces die ondernomen moet worden voor het opstellen van een toekomstige management planning voor de kerk. Het opstellen van een waardebeoordeling kan bekeken worden als een evaluatieproces en moet in staat stellen om te begrijpen wat de kwaliteiten en erfgoedwaarde van de kerk zijn en op welke manier deze waarden bedreigd zijn of kunnen worden. De waardebeoordeling moet worden opgesteld om te garanderen dat de erfgoedwaarde van een kerk bewaard wordt en dat de specifieke problematieken worden aangepakt bij het uitwerken een alternatief gebruik van een kerk. Omwille van de diversiteit van het geheel van de bestaande kerken zullen andere erfgoedwaarden voor de verschillende kerken belangrijk zijn. Door een duidelijke waardebeoordeling uit te voeren kunnen de relevante erfgoedwaarden voor de betreffende kerk naar voren gebracht worden.

Voor het tonen van een waardebeoordeling kunnen verschillende 'hulpmiddelen' of methodes gebruikt worden. In deze tekst stellen we voor om de waardebeoordeling te maken aan de hand van een 'evaluatiegrid' en 'evaluatieplannen en een evaluatiemodel'. Het 'evaluatiegrid' helpt de verschillende waarden en zwaktes van de kerk en zijn omgeving die doormiddel van de analyses onderzocht werden te structureren en te benoemen. In een volgende stap worden deze waarden en zwaktes zoals verwoord en geïllustreerd in het grid vertaald naar concrete waarden en zwaktes van bouwonderdelen, welke op een grafische manier kunnen worden voorgesteld in 'evaluatieplannen en een evaluatiemodel'.

Voor deze twee 'hulpmiddelen' wordt eerst uitgelegd waarom ze voor dit doeleinde geschikt zijn. Vervolgens wordt uitgelegd hoe ze kunnen worden gebruikt en tot slot wordt hun nut geïllustreerd aan de hand van de vier gevalstudies. Deze twee methodes vullen elkaar aan en kunnen daarom naast elkaar gebruikt worden. De hier voorgestelde methodes zijn niet de enige bruikbare methodes, en ze kunnen vervangen worden door equivalente methodes.

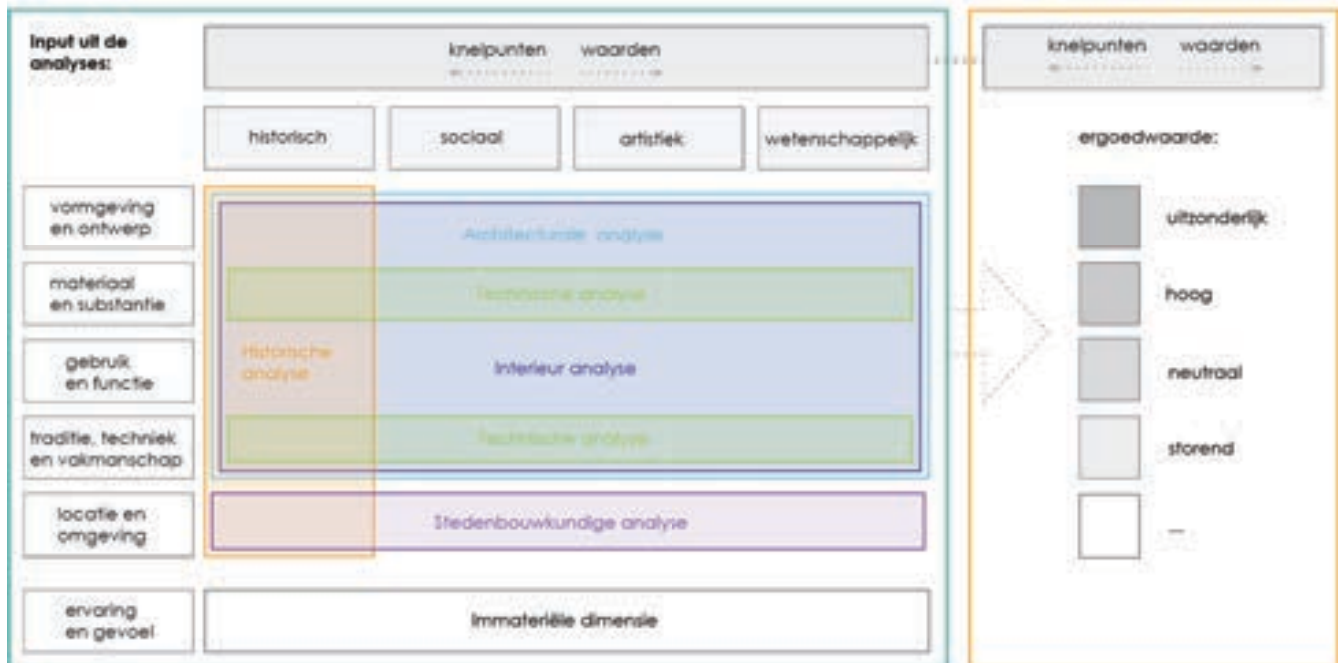
Synthese van de analyses

Waardebepaling

Evaluatiegrid

Evaluatieplannen en evaluatiemodel

Conclusies van de waardebeoordeling

Gellustreerde omschrijving van de knooppunten en ergoedwaarden van de kerk en haar omgeving
Grafische representatie van de ergoedwaarden

Tools voor synthese en waardebeoordeling. (Eva Weyns)

3.2.1. Evaluatiegrid

Motivering

Een waardebeoordeling kan op een systematische manier aangepakt worden door het opstellen van een evaluatiegrid dat een overzicht geeft van de verschillende waarden en knooppunten van de betreffende kerk. De voorgestelde methode van een evaluatiegrid is gebaseerd op de bestaande methode van het "Nara-grid". Deze werd door RLICC ontwikkeld in het verlengde van het Naradocument over authenticiteit.¹⁸

¹⁸ Koenraad VAN BALEN, "The Nara Grid: An Evaluation Scheme Based on the Nara Document on Authenticity", *APT Bulletin. The Journal of Preservation Technology*, 39/2-3, 2008, p. 39-45.

Het Nara-grid is een 'hulpmiddel' dat toelaat om een synthese te maken van zo veel mogelijk erfgoedwaarden die verbonden zijn met een gebouw en zijn omgeving, en om deze waarden op een overzichtelijke en schematische manier voor te stellen. Het is een erg systematische manier om de erfgoedwaarde van een gebouw te onderzoeken welke toelaat om een breed beeld te krijgen op zijn waarden. De systematische manier van werken van deze methode spoort aan om de blik op de kerk te verruimen en over al de verschillende waarden te reflecteren.

We stellen voor om de methode van het Nara-grid uit te breiden en voor de verschillende aspecten niet enkel de erfgoedwaarde te bekijken, maar ook naar de eventuele knelpunten en zwaktes te kijken. Op deze manier kan een vollediger beeld van de situatie van de kerk bekomen worden.

Werkwijze

Om de verschillende erfgoedwaarden en knelpunten van de kerk voor te stellen kan er gebruik gemaakt worden van een tabel waarbij in de kolommen de verschillende dimensies van de erfgoedwaarden / knelpunten wordt weergegeven. Een artistieke, historische, sociale en wetenschappelijke dimensie worden meestal toegepast, maar dimensies kunnen worden toegevoegd of weggelaten afhankelijk van de situatie. In de rijen van de tabel worden de verschillende aspecten van de bronnen van informatie voor de evaluatie aangegeven. Meestal komen de volgende aspecten aan bod: vorm en design; materialen en substanties; gebruik en functie; traditie, technieken en vakmanschap; locatie en setting; en tot slot gevoel en ervaring. Ook de lijst van aspecten kan aangevuld of ingekort worden afhankelijk van het geval. In het grid worden dan de verschillende waarden en zwaktes van het gebouw genoteerd op hun specifieke plaats waar de dimensies en aspecten elkaar overlappen. Niet alle combinaties van dimensies en aspecten zijn toepasbaar op alle situaties.

Om deze algemene methode beter toepasbaar te maken voor de waardebeoordeling van parochiekerken werd er een tabel opgesteld waarbij de verschillende dimensies en aspecten van de erfgoedwaarden of knelpunten zijn verduidelijkt aan de hand van meer concrete vragen. In deze tabel werd er rekening gehouden met de meer specifieke vragen die aan bod kunnen komen bij de waardebeoordeling van een kerk. De vragen behandelen de historisch, artistieke, sociale en wetenschappelijke waarde van de kerk en door de vragen te trachten te beantwoorden kan men nadenken over de verschillende facetten van de erfgoedwaarde van de kerk en hoe deze waarde bedreigd kan worden. Deze vragen kunnen beschouwd worden als criteria die relevant zijn bij de waardebeoordeling van de kerk. De verschillende dimensies en aspecten van de waarden die worden in overweging genomen zijn in overeenstemming met de verschillende analyses die in de vorige stap werden uitgevoerd.

Het grid wordt waar mogelijk best aangevuld met illustraties om de verschillende waarden of problemen te verklaren en ondersteunen. Op die manier kan het grid ook als op zichzelf staand document begrepen worden, zonder dat het noodzakelijk is om de verschillende analyses te raadplegen.

Tenslotte benadrukken we dat het evaluatiegrid een hulpmiddel is eerder dan een einddocument. Daarom is het belangrijk om conclusies te formuleren die samen met het grid kunnen worden gebruikt in de toekomst.

	Historisch	Artistiek	Sociaal	Wetenschappelijk
Vormgeving & ontwerp	<p>Is de kerk een belangrijk voorbeeld van een bepaalde stijl/ typologie/ ontwikkeling in de architectuur?</p> <p>Bestaan er nog veel voorbeelden van?</p> <p>Heeft de stijlkeuze een symbolische betekenis?</p> <p>Zijn de verschillende bouwfases leesbaar? Welke zijn in het bijzonder waardevol of storend?</p> <p>Zijn er decoraties (schilderingen, beeldhouwwerk, glasramen...) van bijzonder historisch belang?</p> <p>Is het aanwezig meubilair van historisch belang?</p> <p>Vormen kerk en/of meubilair een waardevol ensemble?</p>	<p>Zorgt de lichtinval voor een bijzondere atmosfeer in de kerk?</p> <p>Zijn de ruimtelijke kwaliteiten van een bijzondere aard?</p> <p>Heeft het aanwezige meubilair artistieke kwaliteiten?</p> <p>Zijn er decoraties (schilderingen, beeldhouwwerk, glasramen...) van bijzondere artistieke kwaliteit?</p> <p>Zijn er ontwerp-beslissingen van bijzondere kwaliteit?</p>	<p>Wil de kerk door haar vormgeving zijn rol in de maatschappij tonen?</p> <p>Is de westbouw van de kerk een uitdrukking van de wereldlijke macht t.o.v. de religieuze?</p>	<p>Is de kerk een relevant voorbeeld van het oeuvre van de architect?</p>
Materiaal & substantie	<p>Is het gekozen materiaal typisch voor zijn tijd en locatie?</p> <p>Heeft het materiaalgebruik een symbolische betekenis?</p> <p>In welke mate zijn er nog authentieke materialen bewaard?</p>	<p>Zijn er kostbare materialen gebruikt of materialen van een bijzondere kwaliteit?</p> <p>Zijn er materialen met een storend effect (bv bij recentere toevoegingen)?</p>	<p>Geven de materialen de verschillende statuten van de ruimte weer?</p>	<p>Zijn er archeologische overblijfselen op de site?</p> <p>Kan de studie van de gebruikte materialen bijdragen tot een beter begrip van de verweringsmechanismen en restauratietechnieken van dit soort materialen?</p> <p>Wat is de bewaringstoestand van de kerk (materialen/ meubilair)?</p>

Gebruik & functie	<p>Heeft de kerk een bijzondere of relevante onstaans-geschiedenis?</p> <p>Werd de kerk aangepast aan de liturgische veranderingen?</p> <p>Werd de kerk al eens aangepast, afgeschaft of herbestemd?</p>	<p>Zorgt de functionele indeling voor een bijzondere beleving?</p> <p>Is het gebouw op een bijzondere manier aangepast aan haar functie?</p>	<p>Heeft/had de kerk een belangrijke gemeenschaps-functie?</p> <p>Is er een bijzondere verering/ bedevaartsplek/ ... aanwezig?</p> <p>Is de religieuze functie nog aanwezig? Zijn er vormen van alternatief gebruik?</p> <p>Zijn het gebouw en de functies op elkaar afgestemd?</p> <p>Wordt het gebouw respectvol gebruikt en onderhouden?</p>	<p>Kan de wijze waarop de kerk gebruikt wordt bijdragen tot een beter begrip van de liturgie of van de liturgische evolutie?</p> <p>Is er een alternatief gebruik? Kan dit als referentie gebruikt worden?</p>
Traditie, techniek & vakmanschap	<p>Waren de gebruikte technieken vernieuwend voor hun tijd?</p> <p>Zijn er bijzondere tijdsgebonden technieken gebruikt bij de constructie?</p>	<p>Hebben gekozen technieken een bijzondere esthetische waarde?</p>		<p>Heeft de kerk een type structuur die nog niet diepgaand bestudeerd is?</p> <p>Hoe is de structurele toestand?</p> <p>Wat is de staat van de technieken?</p>
Locatie & omgeving	<p>Is er een lange geschiedenis van religieuze gebouwen op die locatie?</p> <p>Is dit een representatieve Locatie?</p>	<p>Zorgt de locatie van het gebouw voor bijzondere zichten/ perspectieven?</p> <p>Zijn er elementen van artistieke kwaliteit of storende elementen in de directe omgeving van het gebouw?</p>	<p>Wil de kerk door haar locatie zijn rol in de maatschappij tonen?</p> <p>Werkt de kerk als oriëntatiepunt in de omgeving?</p> <p>Hoe verhoudt de kerk zich tot andere ontmoetingsplaatsen in de omgeving?</p> <p>Is de kerk goed bereikbaar?</p> <p>Zijn er veranderingen gaande in de omgeving die een invloed kunnen hebben op de kerk?</p>	<p>Maakt de kerk deel uit van een grotere stedenbouwkundige planning?</p>
Ervaring & gevoel	<p>Heeft de gekozen stijl/ de vormgeving/ het interieur een cultuurhistorische betekenis?</p>	<p>Wordt de ruimte van de kerk als monumentaal of overweldigend ervaren?</p> <p>Is er een sacrale of mystieke sfeer in de kerk? Waaraan is die te danken?</p>	<p>Wat betekent de kerk voor de gebruikers?</p> <p>Wat betekent de kerk voor de buurt?</p> <p>Is de kerk bepalend voor de identiteit van de buurt?</p>	

Illustratie

Drievuldigheidskerk

Uit het evaluatiegrid blijkt dat de Drievuldigheidskerk grote historische waarde heeft als gevolg van haar unieke geschiedenis. Ook de architectuur en het interieur maken haar waardevol. Het zijn de technische problemen en de hiermee gepaarde onderzoeken en ingrepen die de waarden van deze kerk in gevaar brengen.

	Historisch	Artistiek	Sociaal	Wetenschappelijk
Vormgeving & ontwerp	<p>Neobarokke kerk met gevel in Brabants Barok</p> <p>Schip is replica van Augustijnenkerk</p> <p>Decoratieve elementen overgebracht uit Augustijnenkerk</p> <p>Meubelstukken uit het Sint-Janshospitaal</p> <p>Glasramen tonen originele bouw en heropbouw</p>	<p>Harmonieus geheel met klassieke vormgeving</p> <p>Barokke gevel in drie registers</p> <p>Schilderijen, o.a. J.B. Van Orley (1701)</p>	<p>Glasramen met wapenschilden van Belgische leden van de Orde van Malta</p> <p>Glasramen met eerbetoon aan Albert I en Astrid</p>	<p>Gevel is belangrijk voorbeeld van oeuvre van Francart: Brabants Barok gebaseerd op eigen publicaties.</p>
Materiaal & substantie	<p>Barokke gevel overgebracht van Augustijnenkerk</p> <p>Schip opgebouwd uit materialen van de Augustijnenkerk</p>	<p>Meubilair in gesculpteerd eikenhout</p> <p>Combinatie blauwe hardsteen en parketvloer</p> <p>Ingrepen zoals vals plafond verhinderen de beleving van de kerkruimte</p>	<p>Gevel en materialen waren schenking van de overheid.</p>	<p>Historische bron voor Augustijnenkerk</p> <p>Veel materialen zijn sterk verweerd en aan herstelling of vervanging toe</p>
Gebruik & functie	<p>Van 1996 tot 2005 gesloten wegens stabiliteitsproblemen</p>	<p>Artistieke elementen nodig voor liturgie (vb. tabernakel)</p>	<p>Ongebruik wegens sluiting</p> <p>Destructieve studiemethodes en tijdelijke ingrepen zonder echte restauratie zorgen voor meer schade</p>	<p>Hoge verwarmingskosten</p>
Traditie, techniek & vakmanschap	<p>Barokke gevel steen voor steen heropgebouwd</p>	<p>Lichte, niet structurele gewelven: houten structuur met keramiek.</p>	<p>X</p>	<p>Stabiliteitsproblemen: slechte bodem</p>

Locatie & omgeving	Symbool van ontwikkeling van de buurt	Perspectief vanuit Baljuwstraat Aanleg van tramsporen rond kerk	Goede bereikbaarheid (bus en tram) Grens Elsene en Sint-Gillis loopt dwars door kerk	19 ^{de} -eeuwse aanleg van buurt
Ervaring & gevoel	Barokke gevel legitimeert kerk: verankerd in geschiedenis	Grote, monumentale ruimtes en gevels	Bepaalt identiteit van de buurt	X

Sint-Hubertuskerk

Een evaluatiegrid werd gebruikt om een synthese te maken van de verschillende waarden en problemen van de Sint-Hubertuskerk. De conclusies en betekenis van de verschillende analyses kregen hier een plaats. We zien dat de kerk een waaier van verschillende waardes heeft, maar dat deze in gevaar zijn vanwege het ongebruik, het gebrek aan onderhoud en de vergroting van de schade die daaruit volgt.

	Historisch	Artistiek	Sociaal	Wetenschappelijk
Vormgeving & ontwerp	<p>Zeer strikte neogotische stijl</p> <p>Verwijzing naar middeleeuwse geschiedenis van W-B en connectie met hertogen van Brabant</p> <p>Koorgestoelte van Expo 1935</p> <p>Wapenborden in koor</p>	<p>Bijzondere lichtinval in transept en schip</p> <p>Grote monumentale ruimte met interessante zichten, ook in de zolder</p> <p>Arrangement van neven-ruimtes rond koor</p>	<p>Toren als landmark en overdreven afmetingen: bewuste monumentaliteit</p>	<p>Belangrijk voorbeeld van oeuvre van architect Langerock: promotor van nationale stijl</p>
Materiaal & substantie	<p>Belgische materialen</p> <p>Gekleurde tegels verwijzen naar Brabant en België</p> <p>Houten dakstructuur als historische referentie</p>	<p>Interessante elementen in gesculpteerd hout, zoals communiebank</p> <p>Bijzondere glasramen in koor en dagkapel</p>	<p>Rijkere materialen in koor (marmer, verguld hout...) maken onderscheid tussen clerus en volk</p> <p>Scheningen van materialen (vb. glasramen) tonen betrokkenheid van de gemeenschap</p>	<p>Belangrijke schade door waterinfiltratie en gebrek aan onderhoud</p>

Gebruik & functie	Gebouwd als symbool in de visie van koning Leopold II	Hoofdingangen met sequentie van deuren Artistieke elementen nodig voor liturgie (vb. tabernakel)	Kerk gesloten op crypte en dagkapel na Dagkapel wordt gebruikt om te bidden Kerk is te groot voor congregatie Gebrek aan onderhoud doet schade toenemen	Hoge verwarmingskosten
Traditie, techniek & vakmanschap	Eerder ouderwetse technieken voor die tijd (symbolisch)	Architecturale kwaliteit van neogotische structuur	X	Structureel in goede staat op toren na
Locatie & omgeving	Oorsprong van Bosvoorde (jacht paviljoen van de hertogen van Brabant) ligt aan de basis voor de symbolische betekenis van de kerk	Kerk goed zichtbaar vanuit brede Delleurlaan Twee "zijdes" van de kerk Directe omgeving gebruikt als parking	Toren als landmark Goede bereikbaarheid (assen, station, tramlijn) Ontwikkeling nieuw station Bosvoorde Kan nauwelijks nog rol spelen als ontmoetings-plek wegens sluiting	Ligging aan Delleurlaan en op sokkel als deel van de stedenbouw-kundige visie van Leopold II
Ervaring & gevoel	(Neo)gotiek als nationale stijl	Grote, monumentale ruimtes Uitzichten vanuit zolder en toren	Kerk bepaalt identiteit van Bosvoorde	X

Sint-Franciscus-Xaveriuskerk

Uit het evaluatiegrid blijkt dat deze kerk waardevol is, maar te lijden heeft van schade, die bovendien niet wordt hersteld omdat de kerk te weinig wordt gebruikt. Ondanks het feit dat de kerk in een armere buurt met sociale problemen ligt, speelt ze toch een rol in de gemeenschap. Zeker op stedenbouwkundig niveau is ze niet weg te denken uit Kuregem.

	Historisch	Artistiek	Sociaal	Wetenschappelijk
Vormgeving & ontwerp	Late neogotiek aangepast aan nieuwe liturgie	Koor met galerijen in twee verdiepingen Sacristiegebouw verbonden met kerk via gang Kruisweg in 14 schilderijen op doek Muurschilderingen in slechte staat Glasramen hebben ontbrekende panelen	Toren en nartex als landmarks in de omgeving	Oeuvre van Léopold Pepermans: verschillende kerken in Brussels gewest
Materiaal & substantie	Kalksteen uit Namêches Voortdurende aanpassing en restauratie tijdens levensduur	Nieuwe constructie in hout en glas	Rijkere materialen in koor (marmer, verguld hout...) maken onderscheid tussen clerus en volk	Barsten in (glas)ramen Vochtproblemen Zwarte korst
Gebruik & functie	Speelt in op nieuwe liturgische eisen: mensen bij de viering betrekken Ondergebruik leidt tot constructie van nieuwe box	Zeer ruim schip met schijnbeuken en smalle kolommen voor nieuwe liturgie Artistieke elementen nodig voor liturgie (vb. tabernakel)	Zijkapel trekt nog veel bezoekers Dooptempel is ook nog in gebruik Op feestdagen vieringen in schip Koor niet toegankelijk Schade wordt niet hersteld	Goed voorbeeld van veranderende liurgie Hoge verwarmingskosten
Traditie, techniek & vakmanschap	Bijzondere gewelfconstructie: tongewelf met bakstenen bogen.	Architecturale kwaliteit van neogotische structuur	X	Structureel in goede staat
Locatie & omgeving	Oriëntatie op noordwesten (naar Zuidstation) als statement tegen Anderlecht	Goed zichtbaar in Eloystraat Pleintje voor kerk	Goed bereikbaar (Eloystraat, nabijheid Zuidstation) Armere buurt, criminaliteit	Niet opgenomen in buurtcontracten

Ervaring & gevoel	Neogotiek als symbool voor de kerk	Grote, monumentale ruimte Zichten vanuit zolder, toren en terrassen	Bepaalt identiteit van Kuregem	X
-------------------	------------------------------------	--	--------------------------------	---

Sint-Vincentius-a-Paulokerk				
	Historisch	Artistiek	Sociaal	Wetenschappelijk
Vormgeving en Ontwerp	<p>Representatief voorbeeld van interbellum kerken</p> <p>Vroege betonconstructie</p>	<p>Glasramen als kunstwerken</p> <p>Ruimtelijkheid van de kerk</p> <p>Symbiose tussen traditie en moderniteit</p>	<p>Gelaagdheid van de kerk: religieuze functies op het gelijkvloers die ondersteund worden door de sociale ruimten op de onderste verdiepingen</p>	<p>Laatste van de interbellum kerken van Jos Smolderen: evolutie doorheen het interbellum van ruimtelijkheid, traditie en moderniteit</p>
Materiaal en Substantie	<p>Gebruik van typische materialen uit het interbellum bij de constructie van de kerk zoals granito en een betonconstructie</p>	<p>Integratie van geometrische decoraties binnen de structuur van de kerk</p> <p>Gebruik van nieuwe materialen voor artistieke doeleinden: beton om glasramen te omkaderen</p>	<p>De materialen vergroten de leesbaarheid van het gebouw door aan elk type ruimte andere materialen te geven: religieus, sociaal, circulatie en technisch</p>	<p>Evolutie van het gebruik van beton voor kerken in het interbellum kan bestudeerd worden aan de hand van de werken van Smolderen</p> <p>Belangrijke schade door waterinfiltratie</p>
Gebruik en Functie	<p>Gebruik van de kerk gebaseerd op de liturgische veranderingen van het begin van de 20ste eeuw, Vaticanum II, en de daling van de gemeenschap sinds de jaren 1960</p>	<p>Architecturale keuzes en materialiteit bepalen het gebruik van de kerk; bijvoorbeeld de granito tegels bepalen circulatie en zitzones en alle aandacht wordt naar het koor getrokken</p>	<p>Verschillende geloofsgemeenschappen gebruiken de kerk: Katholieken, Evangelisten, Islamieten</p> <p>Kerk is te groot voor de katholieke gemeenschap, waardoor een groot deel leegstaat</p>	<p>Veranderingen in liturgie en gebruik van het interbellum tot nu kunnen in deze kerk bestudeerd worden</p>
Traditie, techniek & vakmanschap	<p>Gebruik van nieuwe technieken voor het gebruik van nieuwe materialen die niet natuurlijk zijn maar gemaakt door de mens</p>	<p>Architecturale kwaliteit van de betonconstructie zie zowel dragend is als de ruimtelijkheid bepaald</p>	<p>Technieken zijn representatief voor het economisch en sociaal karakter van een reconstructietijdperk</p>	<p>Structureel in goede staat</p>

Locatie & omgeving	Integratie van het gebouw langs een belangrijke historische weg; de Ninoofsesteenweg	Homogeniteit van het complex ondanks verschil in bouwfasen. Voorplein als transitiezone Contrast tussen voor- en achterkant van de kerk Voorplein gebruikt als parking	Toren als landmark Goede bereikbaarheid (assen, station, tramlijn) Integratie van de buurt (moslims) in de onderste verdiepen van de kerk	Hoogte van de toren is typisch voor interbellum kerken
Ervaring & gevoel	De nieuwe religieuze ervaring door de veranderingen in liturgie	Minimaliseren van versieringen, glasraam van het koor: alle aandacht naar het koor, naar de viering	Symbool voor de oude Vlaamse gemeenschap, katholieke gemeenschap in deze multiculturele buurt	Evolutie van de aanvaarding van beton als materiaal om kerken te bouwen

3.2.2. Evaluatieplannen en een evaluatiemodel

Motivering

Evaluatieplannen en een evaluatiemodel zijn grafische voorstellingen van de erfgoedwaarden die geassocieerd worden met gebouwen, ruimtes, gebouwonderdelen en interieurelementen. Om de evaluatieplannen op een correcte manier te interpreteren worden ze meestal begeleid door een tekst. De plannen en het model geven weer welke ruimtes en elementen in het gebouw als uitzonderlijk, als minder waardevol en als niet waardevol kunnen beschouwd worden en de begeleidende tekst geeft aan waarom dit waardeoordeel aan het onderdeel werd gegeven.

Deze methode zorgt er voor dat er een uitspraak wordt gedaan over de waarde van al de verschillende onderdelen van het gebouw. Het opstellen van evaluatieplannen en een evaluatiemodel is daarom een minimum voor het verder uitwerken van een management planning. De evaluatieplannen en het evaluatiemodel rijken namelijk rechtstreeks de informatie voor de volgende stap van de methodologie, de management planning aan. Ze bevatten de informatie om te bepalen hoe er op het gebouw ingegrepen zou kunnen worden. Een evaluatiemodel van de kerk, waarbij de waardes op een 3d-model worden aangeduid, heeft het voordeel ten opzichte van evaluatieplannen dat met een enkel beeld veel informatie op een sprekende manier kan weergegeven worden.

In tegenstelling tot het evaluatiegrid is deze methode erg visueel, terwijl de twee andere methodes voornamelijk tekstueel zijn. Het voordeel van een visuele methode is dat ze op een snelle manier een goed overzicht op de situatie toelaat.

Werkwijze

Bij het opstellen van evaluatieplannen kan er best op een systematische manier te werk gegaan worden. Eerst en vooral moet er een consensus zijn over welke waarden bekeken zullen worden en op welke manier de evaluatie zal gebeuren. Door verschillende waarden in rekening te brengen kan een meer genuanceerde uitspraak gedaan worden over de erfgoedwaarde van alle delen van het gebouw.

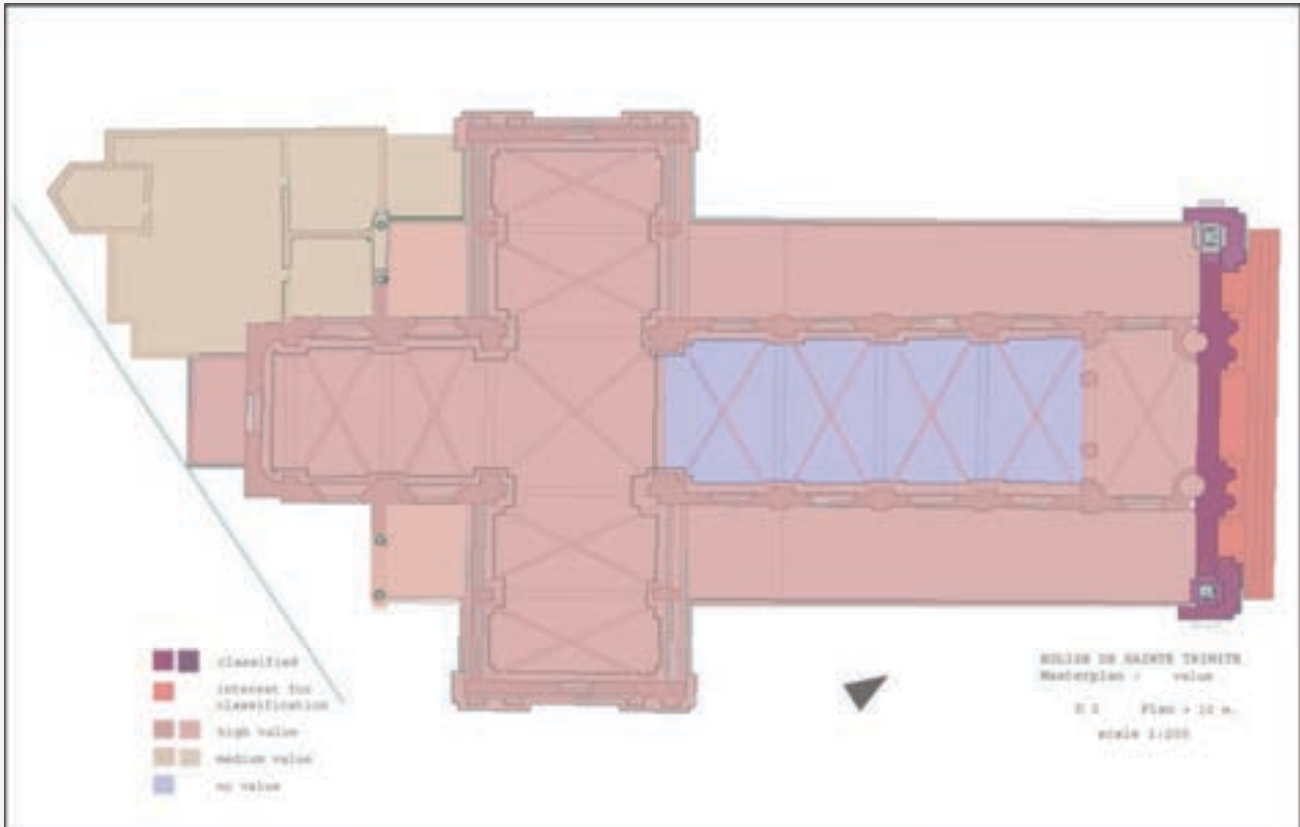
De gebruikte waarden kunnen variëren afhankelijk van de situatie, maar er is uiteraard een verband de aspecten die onderzocht werden in de analyse-fase en met de waarden die gebruikt worden in het evaluatiegrid. Onder meer de contextuele, de historische, de architecturale, de technische en de sociale waarden komen hier dus weer aan bod.

Daarna moet er een beslissing genomen worden omtrent de toekenning van waarde aan de verschillende gebouwelementen. Deze beslissingen moet verantwoord kunnen worden. Uiteindelijk worden de verschillende waarden samen voorgesteld op overzichtsplannen of op een 3d-model.

We kunnen opmerken dat evaluatieplannen meestal opgemaakt worden op de schaal van het gebouw waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen de waarde van verschillende gebouwonderdelen. Evaluatieplannen kunnen echter ook op een grotere of kleinere schaal opgemaakt worden als dit relevant is.

Drievuldigheidskerk

De evaluatieplannen van de Drievuldigheidskerk werden in het dossier niet toegelicht. Het is echter duidelijk dat men de 17^e-eeuwse gevel als het meest waardevol beschouwt, deze is immers beschermd. Men stelt voor deze bescherming uit te breiden naar de trappen voor de gevel, die het beeld compleet maken. De kerk wordt als zeer waardevol beschouwd, de nevenruimtes in mindere mate. De latere toevoegingen/ingrepen, zoals het vals plafond, zijn niet waardevol maar juist storend.

Evaluatieplan Drievuldigheidskerk.

Naar onze mening moet de bescherming niet alleen worden uitgebreid naar de toegangstrap, maar naar de hele kerk. De gedeeltelijke bescherming van de kerk, en dus het niet beschouwen van de kerk als een waardevol geheel, is een belangrijk probleem waar het gebouw mee te kampen heeft. De meeste projecten die rond de kerk worden opgesteld stellen immers een gedeeltelijke sloop voor, bijvoorbeeld van de nevenruimtes of zelfs van de hele kerk op de barokke gevel na. Dit gebouw is echter waardevol genoeg om als geheel bewaard te worden. Omdat ook haar stedenbouwkundige ligging de waarde van deze kerk bepaalt – niet in het minst dankzij het perspectief vanuit de Baljuwstraat – zou aan deze bescherming een uitgebreide vrijwaringszone moeten worden gekoppeld. Deze zone beslaat het volledige plein rond de kerk, maar dient ook een deel van de Baljuwstraat te bevatten.

Voorgestelde bescherming. (Steven Van Bocxlaer)

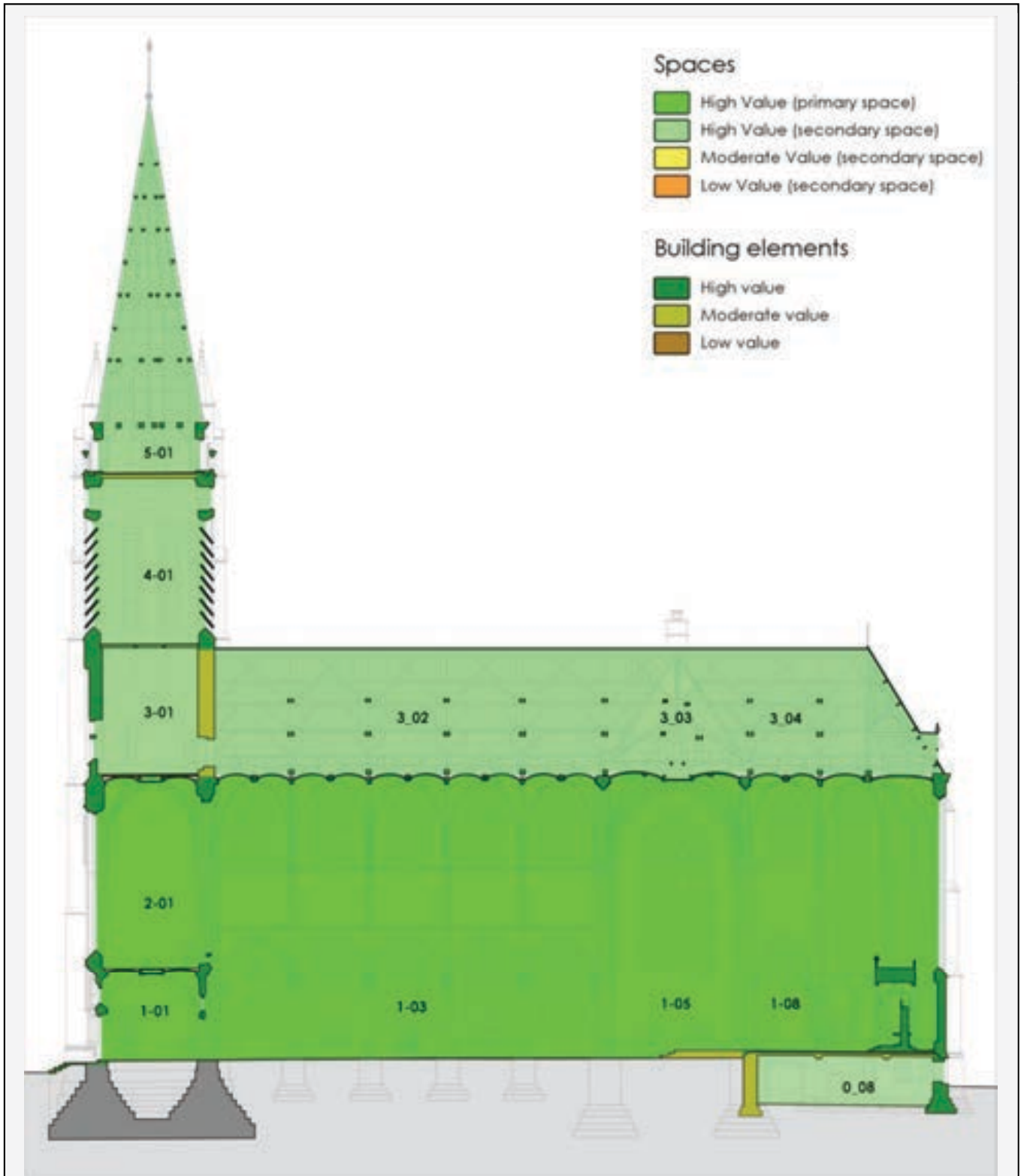
Sint-Hubertuskerk

Evaluatieplan Sint-Hubertuskerk.

Het onderscheid tussen primaire en secundaire ruimtes werd opgenomen in de evaluatieplannen van de Sint-Hubertuskerk. In het grondplan van het gelijkvloers zien we dat de primaire ruimtes als de meest waardevolle worden beschouwd, maar dat ook de sacristie een zeer waardevolle secundaire ruimte is. Aan het toilet werd dan weer weinig waarde toegekend, omdat het de configuratie van nevenruimtes verstoort.

In de doorsnede van de kerk zien we dat ook de crypte, de zolder en de toren waardevolle ruimtes zijn. Er wordt ook een waarde toegekend aan de constructieve elementen zoals muren, vloeren, gewelven... Zo zien we dat de gewelven en de houten dakconstructie als zeer waardevol worden beschouwd, terwijl de tussenvloeren in de toren in slechte staat zijn en weinig waarde hebben.

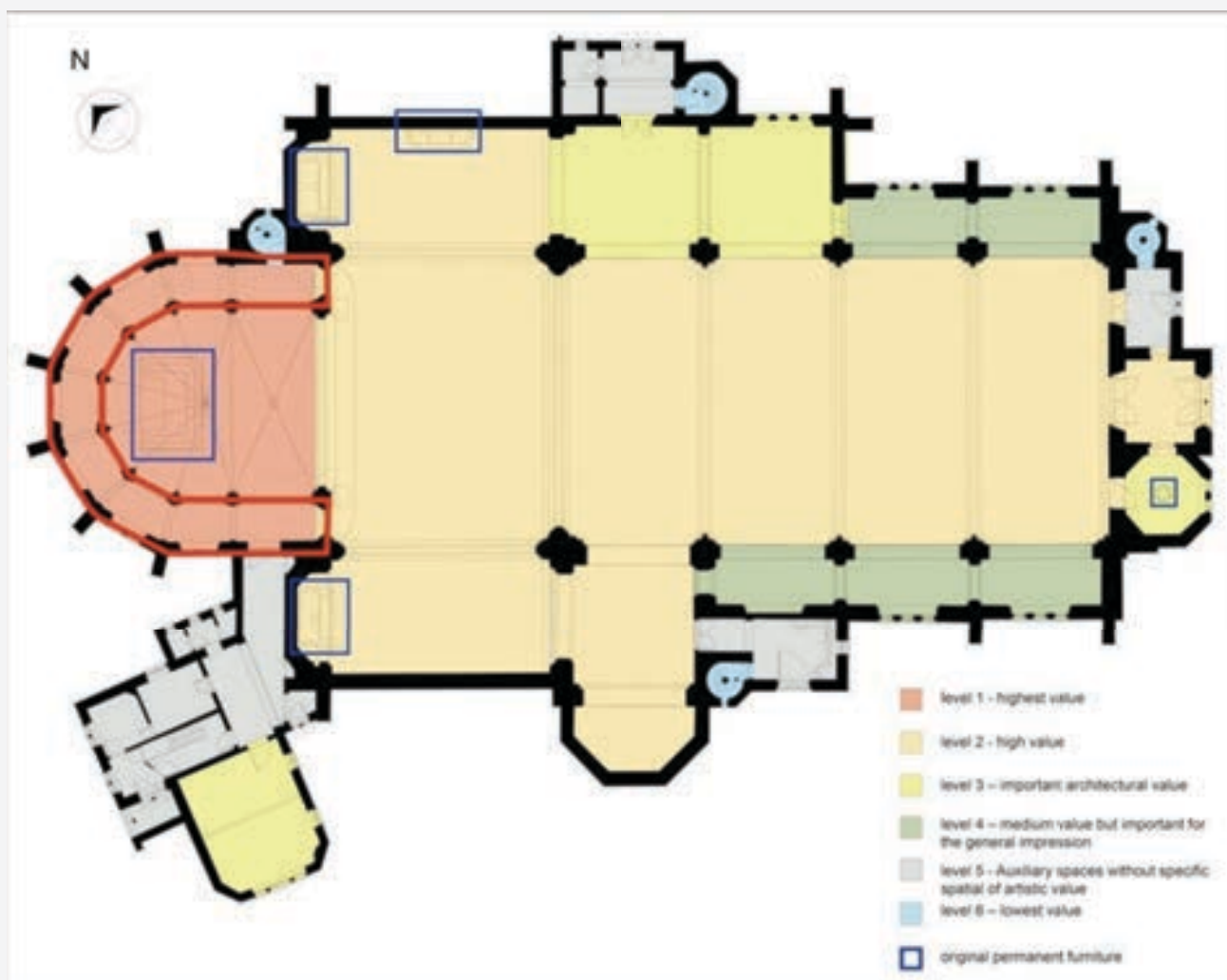

Evaluatieplan Sint-Hubertuskerk (doorsnede).

Sint-Franciscus-Xaveriuskerk

Ook voor de kerk van Kuregem werd een evaluatieplan opgesteld, hier “Architectural Value Plan” genoemd. Het duidt het koor aan als meest waardevolle ruimte, dit is immers het punt waarop de hele kerk georiënteerd is. Bovendien heeft het koor een opmerkelijke constructie met haar galerij in twee verdiepingen. Ten slotte beschikt het over glasramen met een hoge artistieke waarde. Het schip en de dagkapel zijn van hoge waarde. Het schip is een grote, monumentale ruimte, met veel aandacht voor lichtinval en vormgeving van de structuur.

De zijbeuk met het orgel heeft met zijn relatief ruime afmetingen en de complexere gewelfstructuur een belangrijke architecturale waarde. Hetzelfde waardeniveau werd toegekend aan de doopkapel en de hoofdruimte van de sacristie, die ook decoratieve glasramen heeft. De smallere zijbeuken hebben minder waarde, maar zijn wel erg belangrijk voor de algemene indruk en verlichting van de totale ruimte. De nevenruimtes van de sacristie en de kleinere inkomruimtes hebben geen bijzondere waarde. Het laagste niveau werd toegekend aan de vier wenteltrappen.

Evaluatieplan Sint-Franciscus-Xaveriuskerk

Sint-Vincentius-a-Paulokerk

De meest waardevolle ruimtes van de kerk zijn de hoofdruimte en het baptisterium. In elk van deze ruimtes zijn er echter elementen aanwezig die storend zijn. In de hoofdruimte werd in het jaar 2000 een nieuwe zondagskapel gebouwd. Deze stoort de ruimtelijke kwaliteit van de kerk. Hoewel de materialiteit binnen de kapel aanvaardbaar is, is dit niet het geval voor de buitenafwerking die goedkoop en onafgewerkt is. In het baptisterium werd door de lokale scoutsgemeenschap een mezzanine en veel meubilair geplaatst. Ook hier heeft dit een negatieve impact op de ruimtelijkheid.

De andere ruimtes van de kerk worden als minder waardevol beschouwd. De meeste zijn dan ook secundaire ruimtes of ruimtes die al verschillende malen verbouwd werden.

De meest waardevolle gevel van de kerk is de voorgevel door zijn specifieke decoratie. De achtergevels zijn veel minder gedecoreerd en, behalve de glasramen, minder waardevol.

Evaluatieplan Sint-Vincentius-a-Paulokerk.

3.2.3. De vele waarden van het erfgoed

De twee voorgestelde methoden voor een synthese en waardebeoordeling, en andere mogelijke methoden, brengen een hele reeks van waarden aan. Deze waarden zijn uiteindelijk allemaal verschillende manieren om over hetzelfde erfgoed te spreken.

Na het maken van een waardebeoordeling moet het duidelijk zijn wat de betekenis van het erfgoed was in het verleden, op dit moment en zijn mogelijkheden voor de toekomst. Deze informatie is noodzakelijk tijdens de derde stap van de methodologie.

3.3. Management planning

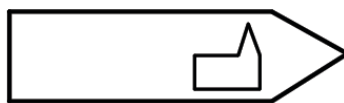
Het uitvoeren van de verschillende analyses en het synthetiseren van de informatie aan de hand van een waardebeoordeling maakt het mogelijk om een planning op te stellen voor het toekomstig management van een kerk en zijn site. Deze management planning formuleert op basis van de waardebeoordeling een algemene en coherente visie op de toekomst van een kerk en doet een uitspraak over de wijze waarop de erfgoedwaarde van een kerk geoptimaliseerd kan worden in de uitwerking van een project en hoe vastgestelde problemen op een logische manier aangepakt kunnen worden. Een management planning wordt bij het uitwerken van een project een referentiedocument dat gebruikt kan worden om opties aan te toetsen.

In deze methodologie stellen we voor dat een management planning voor het alternatief gebruik van een kerk een '*globaal plan voor conservatie*' en een '*risico- en interventieplan*' zou moeten omvatten. Zoals in de voorgaande secties wordt voor het opstellen van deze plannen eerst een motivering en een werkwijze gegeven, welke wordt aangevuld met voorbeelden uit de vier gevalstudies.

In een herbestemmingsproject voor een kerk is het belangrijk om het overzicht te bewaren over de verschillende interventies en om deze ingrepen in het gebouw met een cultuur-historisch belang op een systematische manier te plannen binnen een duidelijke en coherente algemene visie. Het is het doel van het '*globaal plan voor conservatie*' om deze visie te formuleren en de visie op een grafische manier uit te werken.

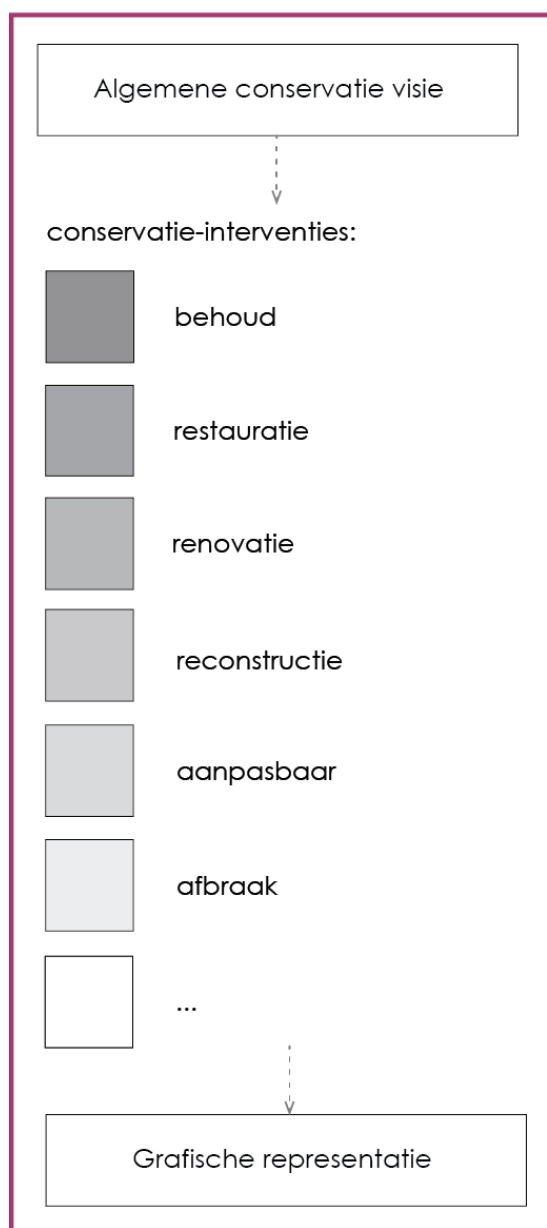
Een andere manier om een herbestemmingsproject voor een kerk op een gestructureerde manier aan te pakken is door het opstellen van een '*Risico- en interventieplan*' dat een uitspraak doet over een logische volgorde waarop interventies kunnen uitgevoerd worden.

Conclusies van de waardebeoordeling

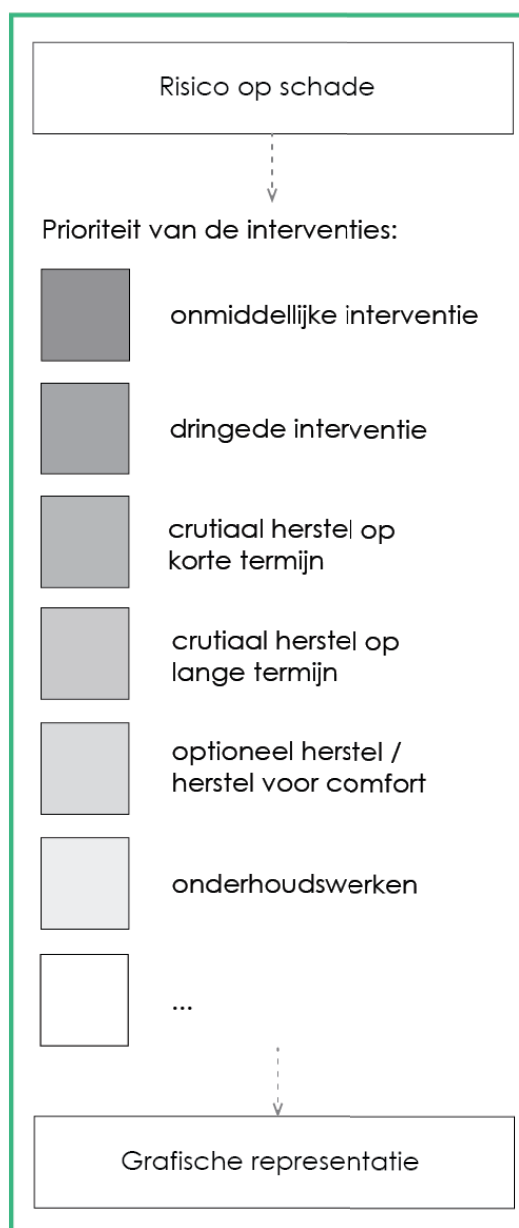

Management
Planning

Globaal plan voor conservatie

Risico- en interventieplan

Visie op de toekomst van de kerk

3.3.1. Globaal plan voor conservatie

Motivering

Een '*globaal plan voor conservatie*' is een grafische voorstelling op plannen of op een 3d-model van de gewenste conservatie interventies op de verschillende gebouwonderdelen van een kerk aangevuld met schriftelijke richtlijnen.

Dit plan beschrijft welke opties voor een conservatieproject gevolgd zouden moeten worden zonder na te denken over een specifieke functie. De interventies die worden aangeraden zijn dan ook uitsluitend gebaseerd op de waarden van het gebouw. Door het plan vanuit een 'neutrale' situatie te ontwikkelen zonder een bepaalde functie in rekening te brengen kan een onafhankelijker en objectievere kijk op de opties voor conservatie gegarandeerd worden.

Het '*globaal plan voor conservatie*' voor een kerk vormt uiteindelijk een referentiedocument waarbij de verschillende betrokkenen tot een consensus moeten komen en dat daarna de leidraad vormt voor een verdere ontwikkeling van een herbestemmingsproject voor de kerk.

Werkwijze

Een '*globaal plan voor conservatie*' bouwt verder op de waardebeoordeling van de kerk en de conservatie interventies die worden voorgesteld in het plan moeten respect tonen voor de vastgestelde waarde uit de waardebeoordeling.

Voor de verschillende ruimtes en gebouwonderdelen wordt er een beslissing genomen over de meest geschikte conservatie optie binnen de algemene visie op de conservatie van de kerk. Deze optie wordt op een visuele manier weergegeven op een plan en de verantwoording voor de keuze weergegeven in een begeleidende tekst.

De verschillende opties voor conservatie van een kerk kunnen zijn: behouden, reconstrueren, restaureren, renoveren, aanpasbaar, afbreken. De gekozen categorieën zijn afhankelijk van de situaties en niet alle opties zijn in alle gevallen relevant om te bespreken.

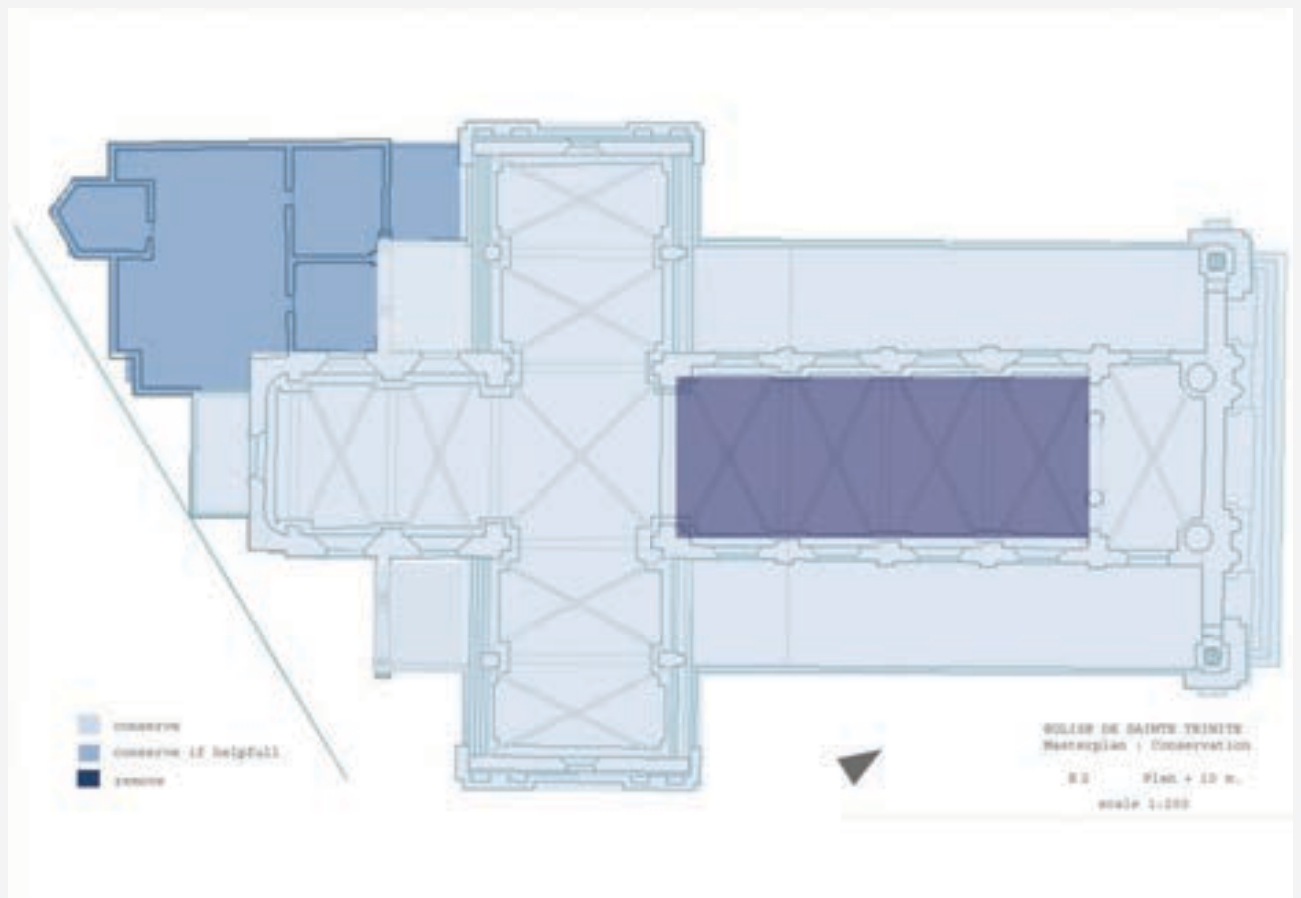
Om een coherent '*globaal plan voor conservatie*' op te stellen wordt er best eerst een algemene visie op de conservatie van de kerk opgesteld. Een visie omschrijft de redenering waarom er voor bepaalde opties gekozen wordt in het geval van een specifieke kerk.

Aangezien het '*globaal plan voor conservatie*' een basis wordt voor de uitwerking van een project voor het alternatief gebruik van een kerk kan er extra aandacht besteed worden aan de optie 'aanpasbaar'. Ook de wijze waarop aanpassingen mogelijk zijn kan verder gespecificeerd worden in het plan.

Illustratie

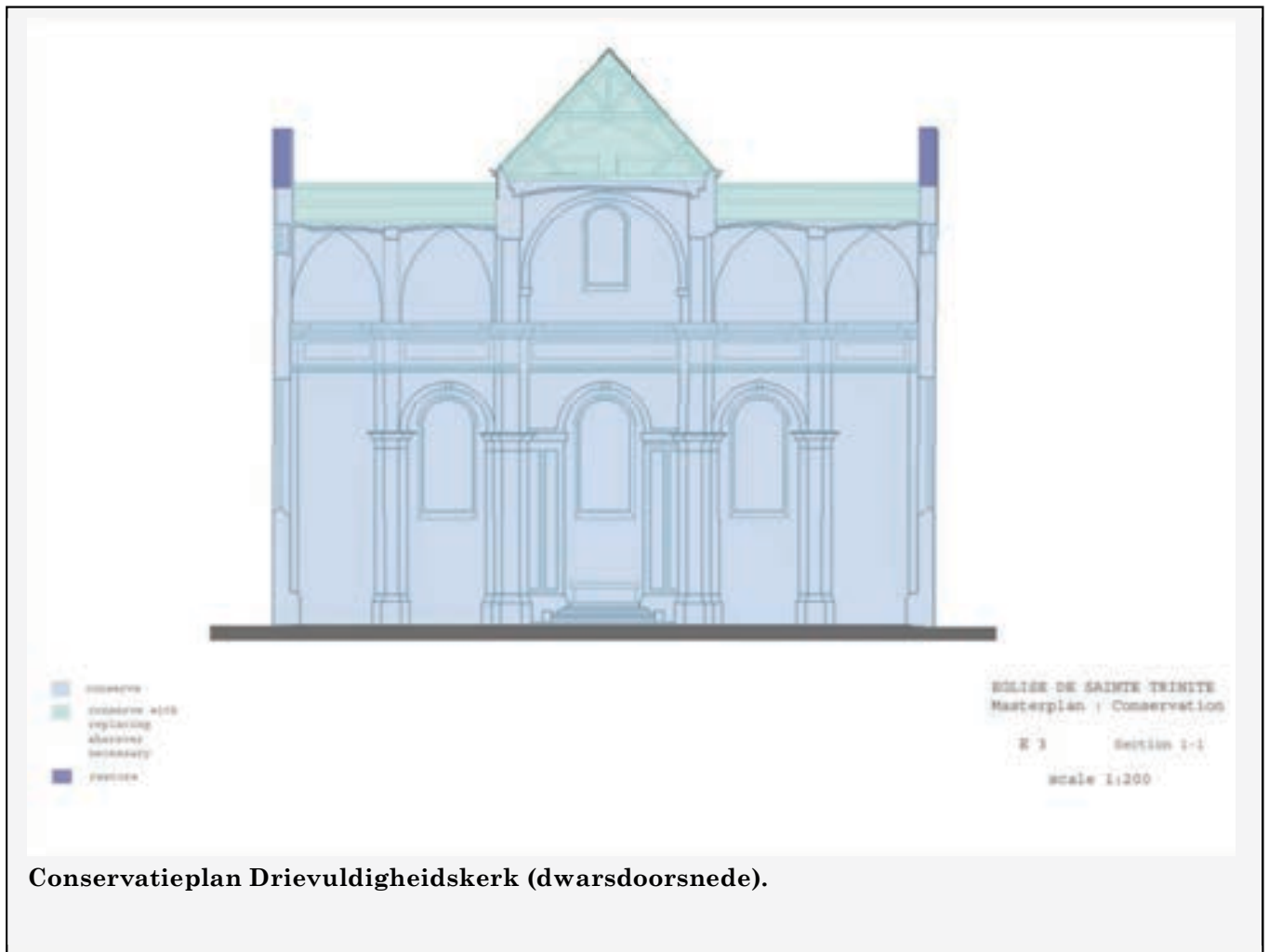
Drievuldigheidskerk

Het conservatieproject voor de kerk van de Heilige Drievuldigheid heeft als doel de volumetrie van het kerkgebouw te waarborgen, zowel interieur als exterieur. Bovendien moet het perspectief vanuit de Baljuwstraat bewaard worden. Daarom moeten elementen die de perceptie van de volumetrie verstoren worden verwijderd, zoals het vals plafond in het schip en de wand die het transept afsluit. Ook de trekstaven in het transept, die niet doeltreffend zijn, moeten worden verwijderd.

Conservatieplan Drievuldigheidskerk.

De dakstructuren moeten bovendien worden nagekeken en waar nodig moeten houten elementen of leien vervangen worden. Ook de houten structuur van de gewelven moet worden versterkt. Beschadigd pleisterwerk of decoraties in stuc moeten worden hersteld. Ten slotte moet de top van de twee transeptgevels worden gereconstrueerd.

Conservatieplan Drievuldigheidskerk (dwarsdoorsnede).

Sint-Hubertuskerk

Bij de studie van de Sint-Hubertuskerk werd een conservatieplan opgesteld dat aangeeft op welke manier de gebouwelementen behandeld moeten worden. Hier werd rekening gehouden met de twee “zijden” van de kerk, zoals eerder beschreven. De zuidkant ligt in de vrijwaringszone van het beschermde Jagersveldpark en is van op grote afstand te zien uit de Delleurlaan, geplaatst op een sokkel. Deze mag dus niet worden gewijzigd. Aan de noordkant zijn er eventueel wel wijzigingen mogelijk, zoals het maken van een extra opening. Dit geldt ook voor de meeste binnenmuren. Er zijn nauwelijks elementen die verwijderd kunnen worden, aangezien de meeste wanden ruimtes bepalen die zeer waardevol zijn. Het toilet is echter de uitzondering: hier zijn grondige aanpassingen of zelf afbraak mogelijk, mits deze goed onderbouwd zijn.

Bescherming Jagersveldpark. (Steven Van Bocxlaer)

Conservatieplan Sint-Hubertuskerk.

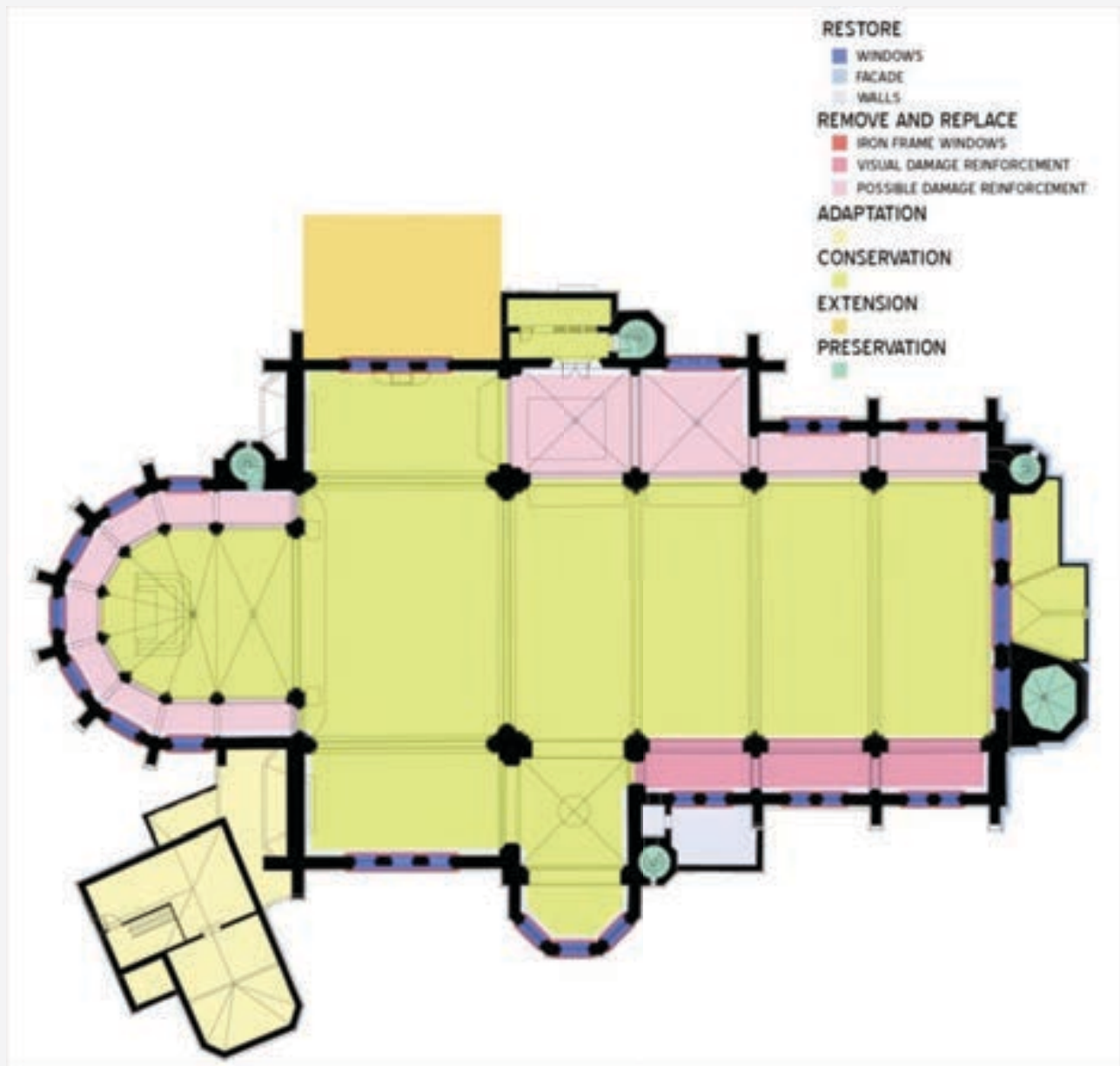
Sint-Franciscus-Xaveriuskerk

Het conservatieplan van de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk toont welke elementen moeten worden vervangen en welke gerestaureerd, welke moeten worden bewaard en welke mogen worden aangepast.

In de glasramen moeten de weggenomen panelen worden teruggeplaatst. Op de buitengevel kan de zwarte korst verwijderd worden. Voor de wanden is het noodzakelijk om de oorzaken van het vocht te stoppen. Daarna kan er opnieuw worden bepleisterd en misschien kunnen de muurschilderingen gerestaureerd worden.

Voor de glasramen moeten de gebroken frames en glasvlakken worden vervangen. In de zuidelijke zijbeuk moet de betonnenvloer met gecorrodeerde wapening vervangen worden. Dit is misschien ook nodig voor de andere zijbeuk.

De ruimtes in de sacristie hebben minder waarde en mogen worden aangepast aan een nieuwe functie, terwijl de hoofdruimtes van de kerk moeten bewaard worden. Aan de noordelijke transeptarm is een uitbreiding mogelijk. Een onbedekte zone baksteen suggereert dat hier ooit een volume tegen stond. De wenteltrappen en doopkapel ten slotte moeten bewaard worden.

Conservatieplan Sint-Franciscus-Xaveriuskerk.

Sint-Vincentius-a-Paulokerk

In het conservatieplan van de kerk wordt het belang van de hoofdruimte benadrukt. De ruimtelijkheid en de glasramen zijn elementen die bewaard moeten worden. Veranderingen in de andere ruimtes, behalve het baptisterum onder de toren, worden mogelijk geacht.

Verder wordt ook een onderscheid gemaakt tussen de waarde van de rijk gedecoreerde voorgevel en de minder waardevolle achtergevels.

De vraag naar het reconstrueren van een scheiding tussen straat en voorplein wordt ook aangekaart. Een nieuwe scheiding of het reconstrueren van de oude bogen moet het idee van een tussenruimte tussen kerk en straat opnieuw creëren.

Conservatieplan Sint-Vincentius-a-Paulokerk.

3.3.2. Risico- en interventieplan

Motivering

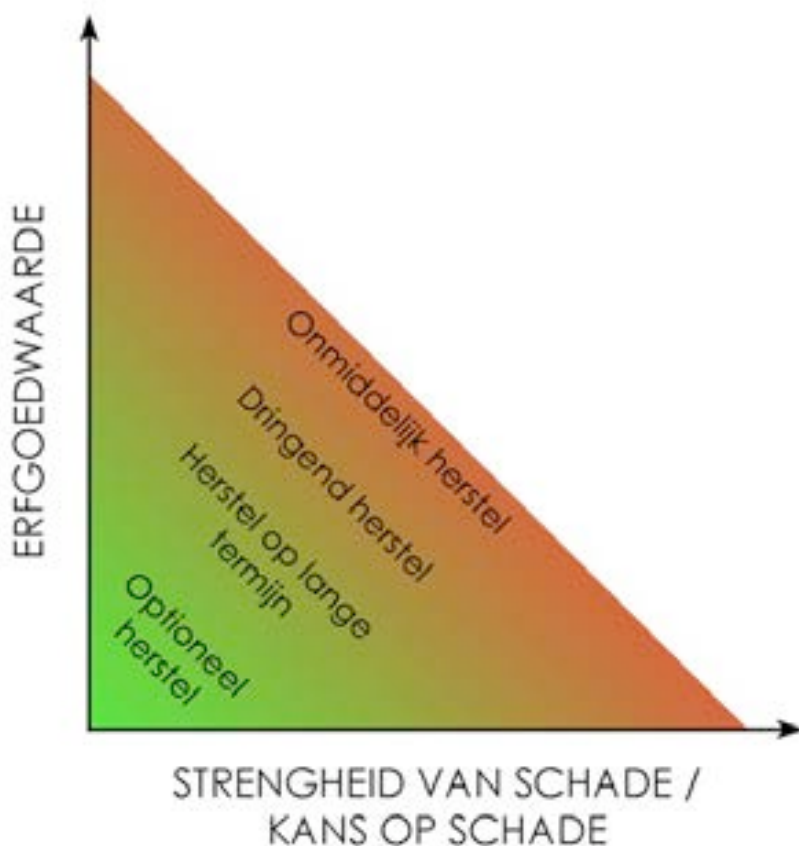
Een 'risico- en interventieplan' zal op een grafisch en schriftelijke manier voorstellen waar er risico's zijn in verband met het veilig gebruik van een gebouw en waar de prioriteiten liggen bij een interventie op de kerk.

Dit document is een praktisch richtlijn bij het uitwerken van een project voor de kerk en kan belangrijke informatie aangeven als er dringende ingrepen nodig zijn.

Werkwijze

Een 'risico- en interventieplan' bouwt in het algemeen verder op een totaal begrip van de kerk en in het bijzonder op de technische analyse van de kerk. Het 'risico- en interventieplan' sluit aan bij de algemene visie ontwikkeld voor de kerk zoals aangegeven in het 'globaal plan voor conservatie'.

Verschillende categorieën voor het plan zijn: onmiddellijke interventie (nodig om het veilig gebruik van de kerk te garanderen), dringende interventie, cruciaal herstel op korte termijn, cruciaal herstel op lange termijn, optioneel herstel, herstel voor comfort (bijvoorbeeld ingrepen voor het verbeteren van de thermische of akoestische eigenschappen van de ruimtes) en onderhoudswerken (bijvoorbeeld het jaarlijks schoonmaken van de dakgoten).

Urgentie van ingrepen op basis van waarde en schade. (Steven Van Bocxlaer)

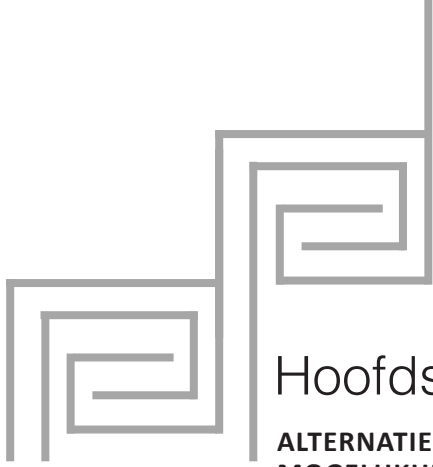
De urgentie van de ingrepen wordt bepaald aan de hand van de waarde, maar ook de schade en de kans dat die schade groter wordt. Waardevolle elementen die sterk beschadigd zijn moeten zo snel mogelijk hersteld worden om verdere schade te voorkomen. Elementen die weinig waarde hebben en nauwelijks beschadigd zijn, hebben misschien geen ingreep nodig.

Voor de verschillende gebouwonderdelen en eenheden worden de geschikte opties uitgewerkt op visuele of tekstuele manier.

4. Conclusie

De toepassing van de voorgestelde methode leidt tot de opstelling van een management planning, welke de basis vormt voor het maken van herbestemmingsvoorstellen voor een kerk. De management planning kan rechtstreeks gebruikt worden bij de ontwikkeling van een project en het voorziet in al de nodige informatie om gefundeerde en samenhangende keuzes te maken over het alternatief gebruik van een kerk.

De methode wapent een ontwerpteam met de nodige kennis om een herbestemmingsproject uit te werken dat de erfgoedwaarden van het de betreffende kerk respecteert, maar ook haar context, de noden van de verschillende betrokkenen en de financiële haalbaarheid.

Hoofdstuk 4:

**ALTERNATIEF GEBRUIK VAN KERKEN:
MOGELIJKHEDEN EN AANBEVELINGEN**

ALTERNATIEF GEBRUIK VAN KERKEN: MOGELIJKHEDEN EN AANBEVELINGEN

1. Inleiding

Het herbesteden van religieus erfgoed is geen nieuw fenomeen. Al vroeg werden tempels en kerken omgevormd voor andere functies. Er bestaat dus een lange traditie van herbesteding van religieuze gebouwen waarvoor vier hoofdsenario's mogen worden onderscheiden: 1. religieuze of ideologische herbesteding van religieuze gebouwen door een andere religie; 2. het verlaten en afbreken van religieuze gebouwen die ruïnes worden of helemaal verdwijnen; 3. de pragmatische en profane herbesteding van religieuze gebouwen, zonder belangstelling voor erfgoedwaarden; 4. herbesteding die rekening houdt met erfgoedwaarden, o.m. voor culturele functies.¹ Tenslotte is er ook het recent fenomeen van gedeeltelijke herbesteding.

In België speelden de tweede en derde scenario's zich na de Franse Revolutie op grote schaal af. Talrijke religieuze gebouwen werden gesloopt, maar veel stedelijke kerken en kloosters werden herbested tot opslagplaats, hospitaal, kazerne of fabriek, terwijl plattelandskloosters als steengroeve werden uitgebuit of tot boerderij werden omgevormd. Hiervan getuigen onder meer de verdwenen kathedralen van Luik en Brugge, de abdijruïnes van Villers, Orval en Aulne, alsook de talrijke herbestede kerken en kloosters zoals bijvoorbeeld de Brigittinenkerk in Brussel.² Hierbij werd geen rekening gehouden met de geschiedenis en betekenis die het gebouw had: eerst en vooral gold hun gebruikswaarde. Het is pas in de loop van de 19de eeuw dat de erfgoedwaarde van herbestede kerken en kloosters gelijkelijk aan werd erkend en de gebouwen als historische monumenten beschermd.³

Het probleem van ondergebruikte of leegstaande kerken en kloosters dat zich sinds enkele decennia in het Westen stelt behoort tot een andere context. Erfgoedwaarden en erfgoedwording (*patrimonialisation*) spelen voortaan een belangrijke rol bij de waardebeoordeling en herbesteding van historische gebouwen.

Onderhoud door herbesteden is echter wel een nieuw concept.⁴ Een nodige voorwaarde voor het effectief bewaren en onderhouden van een gebouw is dat het gebruikt wordt. Wanneer de oorspronkelijke bestemming het gebouw niet meer in stand kan houden, of het gebruik compleet is weggefallen, moet men dus op zoek naar een nieuw gebruik. Dit werd reeds in 1964 duidelijk vermeld in het Charter van Venetië:

Article 5. The conservation of monuments is always facilitated by making use of them for some socially useful purpose. Such use is therefore desirable but it must not change the lay-out or decoration of the building. It is within these limits only that modifications demanded by a change of function should be envisaged and may be permitted.⁵

¹ Thomas COOMANS, "Reuse of Sacred Places: Perspectives for a Long Tradition", in: Thomas COOMANS, Herman DE DIJN, Jan DE MAEYER, Rajesh HEYNICKX & Bart VERSCHAFFEL (eds.), *Loci Sacri. Understanding Sacred Places* (KADOC Studies on Religion, Culture and Society, 9), Leuven University Press, 2012, p. 221-241.

² Thomas COOMANS, «Église à vendre pour démolir ou autre chose. Herbesteding van kerken: eeuwenoude experimenten en nieuwe uitdagingen», in: *Kunsttijdschrift Vlaanderen. Themanummer Kerkelijk erfgoed, verleden en toekomst*, ed. Marc DUBOIS, 52/298, november 2003, p. 270-277.

³ Lopend onderzoeksproject FWO-G0B0912N : *Redeveloping the City. Urban transformation and 'heritagization' after the secularization of religious houses in Belgian towns at the dawn of the modern age (1773/1796-1860)*, KU Leuven, ASRO.

⁴ Xavier GREFFE, «La réutilisation des églises. Valeurs d'existence et valeurs d'usage», in: Lucie K. MORISSET, Luc NOPPEN & Thomas COOMANS (eds.), *Quel avenir pour quelles églises ? / What Future for Which Churches* (Patrimoine urbain, 3), Montréal: Presses de l'Université du Québec, 2006, p. 165-193.

⁵ http://www.international.icomos.org/charters/venice_e.pdf

Dit neemt echter niet weg dat het vinden van een nieuw gebruik voor een kerkgebouw een moeilijke opgave is, die bovendien voor elke kerk anders is. Een ideaal nieuw gebruik moet de waarden van het gebouw respecteren, de gemeenschap dienen, financieel haalbaar zijn, en bovendien duurzaam zijn. Ervaring leert dat dit in de werkelijkheid niet altijd mogelijk is. Overal in de wereld worden kerken herbestemd of op alternatieve manieren gebruikt. Sommige projecten werken goed, andere mislukken en moeten op hun beurt herbestemd worden. Sommige worden goed aanvaard, andere worden dan weer als voorbeeld gebruikt van slechte herbestemming.

In deze tekst wordt een aantal vormen van mogelijk alternatief gebruik op een rijtje gezet, geïllustreerd met voorbeelden uit de westerse wereld (Europa en Noord-Amerika). Op methodologisch vlak is de ervaring veel groter in landen waar herbestemmingen van kerken reeds in de jaren 1960-1970 zijn begonnen, zoals Engeland, Nederland, Québec, en meer recentelijk Duitsland. In deze landen bestaat dus ook een kritische literatuur die herbestemmingen systematischer en in een langer tijdsperspectief kunnen plaatsten.⁶ De voorbeelden werden gekozen om zo veel mogelijk verschillende functies aan bod te laten komen, maar ook om zowel geslaagde als minder geslaagde projecten te tonen. De complexe kerkrechtelijke en juridische aspecten komen in onze studie niet aan bod, maar zijn sowieso een essentiële dimensie van de herbestemmingsproblematiek waarbij andere experts betrokken moeten worden.⁷ We geven ook enkele aanbevelingen over aspecten waarmee rekening moet worden gehouden bij het werken aan een dergelijk project. Hieruit mag blijken dat de mogelijkheden eindeloos en gevarieerd zijn, maar dat niet elk soort gebruik even geschikt is.

2. Betrokkenen

Motivatie

Het slagen van een herbestemmingsproject voor een kerk berust mede op de goede samenwerking tussen de verschillende betrokkenen.⁸ Het vinden van een passende toekomst voor een kerkgebouw is niet het werk van experts alleen. Het kerkgebouw heeft een verschillende betekenis voor verschillende groepen, en elk van die betekenissen kan belangrijk zijn en moet waar mogelijk bewaard worden. Bovendien kan een nieuw gebruik een nieuwe betekenis geven aan het gebouw, die een invloed heeft op deze groepen. Voor een goede oplossing moet men dus rekening houden met de standpunten van alle betrokkenen. Het is dan ook wenselijk om deze betrokkenen vanaf het begin samen te brengen.⁹

Een veel toegepaste methode is het oprichten van een vzw die zich bekommert om de toekomst van de kerk. Mensen uit alle groepen van betrokkenen kunnen zo samenwerken aan een project, geld inzamelen en eventueel het gebouw managen als het project voltooid is.

Werkwijze

Door zich bewust te worden van al de betrokkenen kan het proces van de herbestemming van een kerk beter gecoördineerd worden. Op eventuele onverwachtste bijstand of tegenstand kan geanticipeerd worden door de mening van de verschillende betrokkenen te onderzoeken.

Uiteraard dient men rekening te houden met de wensen van de huidige gebruiker: de parochie, vertegenwoordigd door de kerkfabriek. Dient de kerk nog gebruikt te kunnen worden voor de eredienst of niet? In welke mate? In het geval van medegebruik heeft de kerkfabriek ook het belangrijkste zeggenschap over welke soorten gebruik er worden toegelaten. Voor de Rooms-Katholieke kerk is het profaan gebruik van een kerk mogelijk, zolang het gebruik "niet onwaardig" is en "het zielenheil er geen enkele schade onder leidt".

⁶ Bijvoorbeeld: Oliver MEYS & Birgit GROPP, *Kirchen im Wandel. Veränderte Nutzung von denkmalgeschützten Kirchen*, Düsseldorf, 2010; Tessel POLMAN, *Herbestemming kerkelijke gebouwen, een ontnuchterend relaas*, Zeist, RDMZ, 1995; Luc NOPPEN & Lucie K. MORISSET, «De nouvelles fonctions», *ARQ. Architecture Québec*, 131, mei 2005, p. 11-19.

⁷ Reinhild AHLERS, «Kolumbarium, Kindergarten, Kulturzentrum. Kirchenrechtliche Aspekte der Umnutzung von Kirchen», in: Angelika BÜCHSE, Herbert FENDRICH, Philipp REICHLING & Walter ZAHNER (eds.), *Kirchen. Nutzung und Umnutzung. Kulturgeschichte, theologische und praktische Reflexionen*, Münster, 2012, p. 99-107.

⁸ Harry BISSELING, Henk DE ROEST & Peet VALSTAR (eds.), *Meer dan hout en steen. Handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen*, Zoetermeer, 2011.

⁹ Mario DUFOUR, «Au chevet des églises : un projet collectif», in: Lucie K. MORISSET, Luc NOPPEN & Thomas COOMANS (eds.), *Quel avenir pour quelles églises ? / What Future for Which Churches* (Patrimoine urbain, 3), Montréal: Presses de l'Université du Québec, 2006, p. 585-591.

Can. 1222 - §1. Als een kerk op geen enkele wijze nog voor de goddelijke eredienst gebruikt kan worden en de mogelijkheid niet bestaat om ze te herstellen, kan zij door de diocesane Bisschop teruggebracht worden tot een profaan en niet onwaardig gebruik. § 2. Waar andere ernstige redenen het raadzaam maken dat een kerk niet langer voor de goddelijke eredienst gebruikt wordt, kan de diocesane Bisschop, na de priesterraad gehoord te hebben, deze terugbrengen tot een profaan en niet onwaardig gebruik, met toestemming van hen die wettig rechten op de kerk laten gelden, en mits het zielenheil er geen enkele schade door lijdt.

Can. 1222 - § 1. Si une église ne peut en aucune manière servir au culte divin et qu'il n'est pas possible de la réparer, elle peut être réduite par l'Évêque diocésain à un usage profane qui ne soit pas inconvenant. § 2. Là où d'autres causes graves conseillent qu'une église ne serve plus au culte divin, l'Évêque diocésain, après avoir entendu le conseil presbytéral, avec le consentement de ceux qui revendiquent légitimement leurs droits sur cette église et pourvu que le bien des âmes n'en subisse aucune dommage, peut la réduire à un usage profane qui ne soit pas inconvenant.¹⁰

De kerk maakt dus een onderscheid tussen “waardige” en “onwaardige functies”. Waardig kunnen zijn: sociale, onderwijs- en zorgfuncties, en in mindere mate culturele. Sloop krijgt de voorkeur boven andere, onwaardige functies.¹¹

Het samenbrengen van een multidisciplinair wetenschappelijk team is belangrijk om de verschillende aspecten van een kerkgebouw in kaart te brengen. De experts (erfgoedconsulenten, archeologen, architecten, stedenbouwkundigen, historici enz) kunnen vanuit hun ervaring beslissen welke onderzoeken nodig zullen zijn om de waarden te kunnen bepalen van de kerk [> zie Methodologie]. Zodra deze waarden bepaald, zijn zij ook de beste vertegenwoordigers van deze waarden. Bovendien kunnen zij hun eventuele ervaring met gelijkaardige projecten aanspreken bij het bepalen van een passend alternatief gebruik.

Behalve de architecturale, stedenbouwkundige en historische waarden die een kerk heeft moet ook rekening gehouden worden met de gebruiks- en bestaanswaarden.¹² Met ander woorden: “wat betekent de kerk vandaag voor de gemeenschap?” Elk individu kan bepaalde waarden aan het gebouw toekennen op basis van hoe hij of zij de kerk gebruikt of ervaart, maar zelfs voor degenen die de kerk niet daadwerkelijk gebruiken heeft zij vaak een symbolische waarde. De kerk staat voor de identiteit van de gemeenschap. Deze collectieve ervaring heeft tot gevolg dat het louter bestaan van de kerk zeer waardevol kan zijn voor de gemeenschap. Vanwege deze overwegingen is het belangrijk om de gemeenschap te betrekken bij het proces, liefst zo vroeg mogelijk. Op zijn minst moeten zij op de hoogte gehouden worden van wat er gebeurt.

Een vierde belangrijke groep is de gemeentelijke administratie. Om te beginnen is deze in België dikwijls de eigenaar van het kerkgebouw, maar verder dient ook rekening gehouden te worden met de plaatselijke regelgeving in verband met ruimtelijke ordening. Het woord “herbestemming” (Frans: “réaffectation”) is niet zomaar gekozen: soms vereist het een verandering van bestemming (affectation) op het bestemmingsplan.

Tenslotte staan de (potentiële) toekomstige gebruikers ook centraal. Wanneer de kerk voor nieuwe doelen wordt gebruikt, zullen er nieuwe mensen naartoe komen. Men moet dus beslissen op wie het alternatief gebruik gericht wordt. Wil men de kerk teruggeven aan de gemeenschap en dus de buurtbewoners als belangrijkste gebruiker zien?, of toerisme stimuleren?, of ruimtes verhuren en dus potentiële huurders aantrekken? Of wil men deze opties combineren?

¹⁰ *Codex iuris canonici*, Rome, 1983, canon 1222. <http://www.chauveau.net/canon.html>

¹¹ RIJKSDIENST VAN HET CULTUREEL ERFGOED, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort, 2011.

¹² Xavier GREFFE, “La réutilisation des églises: valeurs d’existence et valeurs d’usage”, in: Lucie K. MORISSET, Luc NOPPEN & Thomas COOMANS (eds.), *Quel avenir pour quelles églises ? / What Future for Which Churches* (Patrimoine urbain, 3), Montréal: Presses de l’Université du Québec, 2006, p. 165-194.

3. Economische haalbaarheid

Motivatie

Voor elk herbestemmingsproject is het noodzakelijk om een goede financiële constructie uit te werken. Zelfs het allerbeste project kan niet worden uitgevoerd als er geen geld is. Daarom is het aangewezen om een economische analyse uit te voeren, zowel over de economische situatie van de kerk als de potentiële bronnen van financiering.

Werkwijze

Om de financiële kant van de zaak te bestuderen is het belangrijk de juiste mensen in te schakelen. Als eigenaar zal de kerkfabriek samen met de gemeente (vaak de belangrijkste investeerder) een grote rol spelen in dit verhaal, maar het kan de moeite lonen om het budget op verschillende manieren aan te vullen. Dit kan bijvoorbeeld door subsidies aan te trekken. Het verhuur van de kerk of een deel ervan kan ook een optie zijn. Soms wordt de kerk echter verkocht, waardoor de nieuwe eigenaar de belangrijkste speler wordt. Ook hij gaat op zoek naar mogelijke vormen van financiering en eventuele subsidies.

Vooraleer een economische analyse begint, is het noodzakelijk om de juridische context van de kerk te achterhalen. Over volgende aspecten moet informatie verzameld worden en duidelijkheid ontstaan: wie is de eigenaar van de kerk?, wie is de beheerder ervan?, welke zijn de verantwoordelijkheden van kerkfabriek bij het beheer van de kerk?, hoe zit het met de verzekeringen?, wat type contract bestaat er met de eventuele gebruikers van bijgebouwen of nevenruimtes van de kerk (vaak vzw's en sociale werken)?, wat is het statuut van de kerk met betrekking tot een bescherming of een opname in de inventaris van het bouwkundig erfgoed?, enz. Deze informatie wordt verworven door de juiste betrokkenen te contacteren en door het raadplegen van het kadaster.

De huidige economische situatie van de kerk kan onderzocht worden door het inkijken van de door de kerkfabriek opgestelde boekhouding van de parochie.

Om een inschatting van de vastgoedwaarde van het gebouw te krijgen kan een specifieke expertise worden uitgevoerd. Voor deze waardebeoordeling kunnen ook de invloed van de kerk op haar omgeving en de potentiële waarde van het gebouw gelinkt aan zijn erfgoedwaarde in rekening gebracht worden.

De economische analyse kan ook helpen bij het identificeren van de verschillende betrokkenen en hoe ze positief of negatief beïnvloed kunnen worden door het project. Deze betrokkenen kunnen voor de handliggende personen, groepen of instanties zijn —zoals de eigenaar, de gebruiker, de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen enz.—, maar ook personen, groepen of instanties die op een minder directe manier aan de kerk gebonden zijn. De stedenbouwkundige analyse kan hiervoor aanknopingspunten geven en aanreiken welke betrokkenen tot de financiële haalbaarheid van een project kunnen bijdragen.

4. Functies

Motivatie

Kerken hebben in het verleden reeds zowat alle denkbare bestemmingen gekregen. Dit gaat van het delen van de ruimte met andere geloofsgemeenschappen of culturele organisaties, tot herinrichting in een boekhandel, hotel, gebedsruimte voor een andere religie, cultureel centrum, postkantoor, appartementen of zelfs frituur. Er kunnen ook nieuwe bijgebouwen naast de kerk worden gezet en het gebeurt zelfs dat slechts een deel van de kerk bewaard blijft en geïntegreerd wordt in een nieuw gebouwencomplex. Het ligt voor de hand dat de ene nieuwe functie al geschikter is dan de andere, of gemakkelijker wordt aanvaard. We trachten hier te kijken naar welke soorten gebruik er precies mogelijk zijn, en welke gevolgen die hebben voor een kerkgebouw.

De beschikbare literatuur is van zeer verschillende aard. Er verschijnen talrijke artikels in architectuurtijdschriften over individuele herbestemmingen, maar kristische overzichtswerken die alle aspecten — zowel architectuur en cultuurhistorische betekenis, als economische en juridische aspecten -- in beslag nemen zijn eerder zeldzaam.¹³

Bij het vinden van een nieuwe functie is het belangrijk om de ruimere functie van een kerk als gemeenschapshuis in acht te nemen. Historisch werden kerken niet alleen gebruikt voor de eredienst, maar ook als plaats waar de parochiegemeenschap samenkwam. In sommige gevallen werd er les gegeven, in tijden van gevaar zocht men er bescherming. Aan parochiekerken zijn soms andere gebouwen fysiek verbonden zoals pastorieën en sacristieën.¹⁴ Sommige parochiekerken uit het interbellum integreren in hun onderbouw enkele ruimtes die voorbehouden zijn voor de parochiale sociale diensten en jeugdbewegingen.¹⁵ Wanneer een alternatief gebruik gezocht wordt, is het wenselijk om voorrang te geven aan een functie die de gemeenschap dient. Voor kloosterkerken, schoolkapellen en hospitaalkapellen is de gemeenschappelijke dimensie anders maar wel even belangrijk. Deze kerken en kapellen zijn niet los te zien van de gebouwencomplexen waaraan zij toebehoren.

Bovendien is de vraag naar het meest geschikte alternatief gebruik tweeledig: het gaat niet alleen om welke functie een plaats zal krijgen, maar ook hoe. Wordt de hele kerk gebruikt of slechts een bepaald deel? Wordt de nieuwe functie slechts op bepaalde momenten toegelaten of krijgt ze een permanente plek? Deze opties moeten net zo zorgvuldig worden overwogen als de keuze van de functie zelf, en uiteraard hangen de beslissingen van elkaar af.

Vormen van alternatief gebruik

Er zijn verschillende manieren waarop een functie in een kerkgebouw kan worden geïmplementeerd. Belangrijke factoren zijn: blijft de parochie er ook haar eredienst houden of niet?, wordt de kerkruimte verdeeld of wordt ze gedeeld in de tijd?, wie is de verantwoordelijke voor het gebouw?, verschillende vormen van gebruik worden met uiteenlopende woorden aangeduid, maar we doen hier een poging om de mogelijkheden op te lijsten, van lichte vormen van alternatief gebruik tot meer volledige herbestemmingen.¹⁶

1. Heroriëntatie

De eerste en zachtste vorm van alternatief gebruik is heroriëntatie. Dit betekent dat de kerk nog steeds als kerk wordt gebruikt, maar een nieuwe “klemtoon” krijgt of gespecialiseerd wordt. Ze wordt bijvoorbeeld aangepast aan nieuwe liturgische eisen (zoals Vaticanum II), of voorbehouden voor een bepaald soort gebruik (bijvoorbeeld een begrafeniskerk). Dit kan onder meer door herinrichting, aanpassing van de momenten van eredienst...

2. Hergebruik

De oorspronkelijke gebruiker van de kerk is er niet meer, maar de bestemming blijft wel behouden: bijvoorbeeld gebruik door een andere religieuze gemeenschap dan de oorspronkelijke. Dit kan in principe zonder of met minieme aanpassingen.

¹³ Zie voetnoot 6.

¹⁴ Bijvoorbeeld : de Sint-Pauluskerk in Sint-Pieters-Woluwe en de Sint-Franciscus Xaveriuskerk in Anderlecht.

¹⁵ Bijvoorbeeld : de Sint-Suzannakerk in Schaarbeek en de Sint-Vincentius a Paulokerk in Anderlecht.

¹⁶ Zie de inleiding van deze studie voor een meer volledige lijst in vier talen.

3. Nevenbestemming

De religieuze bestemming is nog prioritair en blijft gehandhaafd, maar andere bestemmingen zijn mogelijk. De kerk vervult dus zowel religieuze als niet-religieuze functies. Dit kan op verschillende manieren (zie 4 en 5)

4. Medegebruik / polyvalent gebruik / gemengd gebruik

Meerdere gebruikers gebruiken de kerk, maar een eindverantwoordelijke (meestal de bisschop, op voorstel van de kerkfabriek of een vzw in samenwerking met de kerkfabriek) bepaalt of het andere gebruik wordt toegelaten. Meestal verstaat men hieronder dat de ruimte in de tijd wordt gedeeld: de eindverantwoordelijke verhuurt aan de andere gebruikers. Soms maakt men het onderscheid tussen “medegebruik” door andere religieuze gebruikers en “alternatief medegebruik” door niet-religieuze gebruikers.

Vaak zijn er hiervoor in meer of mindere mate aanpassingen nodig aan het gebouw, zoals verbeterde technieken, een tochtportaal, (nieuw) sanitair, een garderobe, een keuken... Dit is echter in geringere mate dan bij gedeeld gebruik of herbestemming.

5. Gedeeld gebruik / gecombineerd gebruik / nevengebruik

Meerdere gebruikers gebruiken de kerk op gelijkwaardige basis. Dit betekent in principe dat de ruimte wordt onderverdeeld: meestal wordt een deel van de kerk voorbehouden voor de religieuze dienst, terwijl de rest van de kerk plaats biedt aan niet-religieuze functies. Men kan ook een gecombineerd gebruik hebben van enkel profane functies.

Ook hier zal het gebouw belangrijke wijzigingen ondergaan.

6. Herbestemming

Het gebouw krijgt een andere bestemming dan de oorspronkelijke bestemming. Dit betekent in de regel dat de hele kerk eenzelfde nieuwe functie krijgt. Dit gaat meestal gepaard met verkoop en belangrijke verbouwingen.

Functies voor alternatief gebruik

We benadrukken nogmaals dat voor elk geval apart bekeken moet worden welke functies er op de meest gepaste manier een plaats in het gebouw kunnen krijgen. Niettemin kunnen herbestemmingen opgedeeld worden in verschillende categorieën die elk hun voor- en nadelen hebben ten opzichte van de verschillende waarden en eigenschappen van het gebouw.

Hieronder wordt een aantal mogelijkheden opgelijst met oog op beoordeling van voor- en nadelen. In welke mate blijft het gebouw publiek of semi-publiek? Wat voor ingrepen zijn er nodig? Komen de ruimtelijkheid en de erfgoedwaarden nog tot hun recht? Hoe gemakkelijk wordt een bepaalde functie aanvaard? Elke soort functie wordt geïllustreerd met enkele voorbeelden, die moeten helpen een antwoord op deze vragen te zoeken.

1. Religieus

Een religieus alternatief gebruik is een gebruik waarbij de volledige kerk een religieuze functie behoudt. Dit kan door behoud van de oorspronkelijke religie (heroriëntatie), door het overnemen van het gebouw door een andere religieuze gemeenschap (hergebruik), of door verschillende gemeenschappen de kerk te laten gebruiken (medegebruik of gedeeld gebruik).

Meestal gaat deze vorm van alternatief gebruik gepaard met weinig ingrepen in het gebouw. De mate waarin aanpassingen nodig zijn hangt echter sterk af van de liturgische inrichting van de (nieuwe) religie. Zo kan er gevraagd worden om religieuze symbolen te verbergen of meubilairstukken te verwijderen. Niet elke kerk leent zich dus even goed voor dit soort herbestemming: hoe meer decoratie en religieuze symbolen er aanwezig zijn, hoe meer ingrepen er nodig kunnen zijn. Een barokke kerk omvormen tot een moskee is min of meer onbegonnen werk, omdat de nodige ingrepen tot verlies van erfgoedwaarden zullen leiden, maar voor een naoorlogse kerk met weinig decoratie hoeft dit geen probleem te zijn.

De mate waarin dit alternatief gebruik van de kerk wordt aanvaardt hangt eveneens af van de nieuwe religie. Het hergebruiken van Rooms katholieke kerken door andere christelijke denominaties (orthodoxen, anglicanen,

protestanten, integriste katholieken enz.) wordt redelijk goed aanvaard. Wanneer het echter om niet-christelijke gemeenschappen (moslims, boeddhisten, hare-krishna enz.) en sektes gaat ligt de zaak gevoeliger. Hoewel dit in sommige landen geen probleem is, blijft de mogelijkheid in veel Europese landen moeilijk bespreekbaar.

Het voordeel van een religieus gebruik is dat het gebouw zijn oorspronkelijke bestemming behoudt. De kerk kan haar sacrale en semi-publieke karakter behouden. In het geval van medegebruik of gedeeld gebruik blijft de katholieke gemeenschap de kerk gebruiken zonder dat ze al te veel “geprofaniseerd” lijkt, ook al wordt de ruimte kleiner of moet deze gedeeld worden met een andere gemeenschap. In sommige gevallen betaalt de andere gemeenschap een (kleine) huur, die kan worden gebruikt voor het onderhoud van het gebouw.¹⁷ Hier kunnen creatieve juridische afspraken en formules met de kerkfabriek worden gemaakt.

Magdalenakerk, Brugge, België (Fig. 1)

De Heilige-Magdalenakerk werd gebouwd tussen 1850 en 1853 in een Engelse neogotische stijl. De parochiekerk werd beschermd als monument in 1996, maar onderging enkele jaren later een bijzondere transformatie. In het kader van Brugge Culturele Hoofdstad 2002 werd het YOT-project opgestart. YOT is een vzw die zich als doel stelt de kerk te herwaarderen en open te stellen voor de spiritualiteitsbeleving van een breder publiek. De bedoeling is niet alleen om de parochie aan te spreken (die nog steeds elke zondag haar viering houdt), maar ook mensen op zoek naar zingeving, buurtbewoners, voorbijgangers en toeristen. Bovendien willen ze een voorbeeld vormen voor andere katholieke kerken. YOT wil aansporen om de kerk te herbedenken.

Daartoe werd de inrichting van de kerk onder handen genomen. Het neogotische interieur had reeds een grondige wijziging ondergaan in de jaren 60 als gevolg van Vaticanum II, waarbij meubelstukken waren verwijderd en het interieur volledig wit was geschilderd. Dit was min of meer hersteld in 1986, en in 2002 wilde men dit erfgoed in ere houden.

Interieurarchitecten Tom Callebaut en Stefaan Onraet namen deze taak voor hun rekening. In het schip werd een ondiepe vijver geplaatst, die het Symboolvlak wordt genoemd. Deze vijver kan verschillende invullingen krijgen, zoals tientallen drijvende bloemen. Het Symboolvlak is bedoeld als overgang van een drukke wereld naar een stille onthaasting. Het water kan ook op allerlei manieren worden gebruikt bij bijzondere vieringen als een huwelijk of uitvaart.

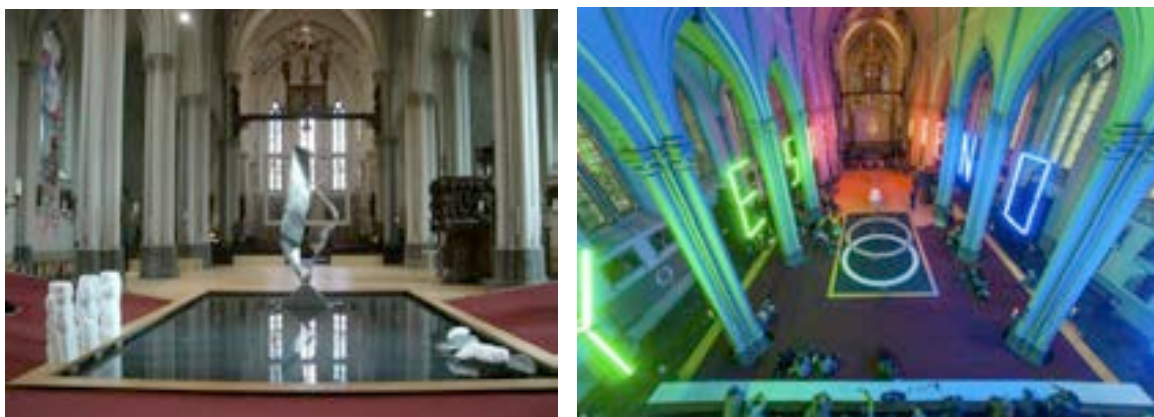

Fig. 1. Brugge, Magdalenakerk, heroriëntatie in een beschermd kerkgebouw
(<http://www.yot.be/nl/werking/evenementen/2008/mater-130.html>)

In tweede instantie is er een verhoogd podium dat wordt gebruikt voor de liturgie, maar ook dit kan op bijzondere manieren, bijvoorbeeld door dans op te nemen in de viering. Hier gaat ook de liturgie van het gesproken woord door, zoals het voorlezen van Bijbelverhalen.

In het diepste deel van de kerk, het koor, kan ten slotte de eigenlijke eucharistie doorgaan. Anders-gelovigen kunnen de viering bijwonen met uitzondering van dit deel.

Tijdens elk deel van de viering zorgen projectieschermen voor een meer bijzondere ervaring. Bij elke viering wordt dus zorgvuldig afgewogen wat er wordt geprojecteerd, hoe het Symboolvlak wordt ingevuld... De inrichting van de kerk is slechts een aanzet, vertelt de architect. Het is aan de mensen om er een invulling aan te geven.¹⁸

Sint-Jan-en-Niklaaskerk, Schaarbeek, België (Fig. 2)

Deze neoklassieke kerk uit 1849 in de Brabantstraat wordt sinds 1972 gebruikt voor de vieringen van de orthodox-Griekse gemeenschap, naast de Nederlandstalige en Franstalige katholieke vieringen. De kerk werd beschermd in 1984 en ondanks het sterk teruggefallen aantal (katholieke) parochianen werd er van 2000 tot 2005 een grondige restauratie uitgevoerd. In 2005 waren er nog slechts 4 Nederlandstalige parochianen! De *Orthodoxe Parochie van*

¹⁷ RIJKSDIENST VAN HET CULTUREEL ERFGOED, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort, 2011.

¹⁸ Website YOT: <http://www.yot.be>

de Heilige Nikolaas is echter nog steeds aanwezig en actief. De vieringen vinden plaats in verschillende ruimtes.¹⁹ Het is goed dat op deze manier extra ruimtes van de kerk ook een gebruik krijgen, maar langs de andere kant is het jammer dat de orthodoxe parochie, die meer leden telt dan de katholieke, geen gebruik kan maken van de eigenlijke sacrale ruimte en zich moet beperken tot een in een zijruimte gebouwde “container”.

Fig. 2. Schaarbeek, Sint-Jan-en-Niklaaskerk, ruimte voor Orthodoxe eredienst (www.orthodoxia.be)

Église Saint-Lambert, Jumet, België

Dit voorbeeld toont dat het mogelijk is om een katholieke kerk te gebruiken voor vieringen van een moslimgemeenschap. Vanaf april 2010 gebeurde dit in de Sint-Lambertuskerk in Jumet, bij Charleroi. De moslimgemeenschap van het naburige Gilly kon haar moskee tijdelijk niet gebruiken vanwege renovaties en administratieve problemen. De priester van de Sint-Lambertuskerk besloot om de deuren van zijn kerk voor deze gemeenschap te openen. Gedurende enkele maanden hielden zij hier elke vrijdag hun viering. Daartoe werden alle kruisen en andere symbolen telkens verwijderd of afgedekt, en gebedsmatjes uitgerold. Na de dienst werd alles weer opgeruimd en de kerk kon weer dienen voor de parochie.²⁰

De priester zegt: “we bidden tot dezelfde God, maar elk op onze eigen manier”. Hij vindt dat dit een goede dialoog is tussen de beide religieuze gemeenschappen en merkt een kleine stijging op in de christelijke congregatie, door de vernieuwde interesse. Aan de andere kant kreeg deze gang van zaken vele negatieve kritieken te verduren van andere katholieke organisaties.²¹

Noorderkerk, Utrecht, Nederland (Fig. 3)

De Noorderkerk in Utrecht werd in 1922 gebouwd door de Gereformeerde Kerk en ze wordt sinds 1995 gebruikt als moskee. Omdat het gebouw in de stijl van de Amsterdamse School een gemeentelijk monument is mocht er geen minaret gebouwd worden. Enkel werd het kruis op het torentje op de viering vervangen door een halve maan. De kerkruimte werd onderverdeeld met een tussenvloer: op de begane grond bevinden zich nevenruimtes, terwijl de verdieping als gebedsruimte werd ingericht.²²

Dit hergebruik kon hier relatief eenvoudig worden toegepast omdat het om een protestantse kerk gaat, die dus weinig decoratie had en geen “gewijd” gebouw is (in tegenstelling tot katholieke kerken). De herinrichting betekende een aanpassing van de oorspronkelijke liturgische oost-west as tot de as naar Mekka.

Fig. 3. Utrecht, moskee in de voormalige Noorderkerk (THOC april 2011).

¹⁹ <http://www.kerknet.be/federatie/6325/content.php?ID=2124>

²⁰ <http://www.dici.org/actualites/belgique-le-culte-musulman-dans-une-eglise/>

²¹ <http://www.laportelatine.org/mediatheque/videotheque/musulmansDansUneEglise/gilly1005.php>

²² http://www.reliwiki.nl/index.php?title=Utrecht,_Royaards_van_den_Hamkade_20_-_Noorderkerk

St Agnes Church, Buffalo, Verenigde Staten (Fig. 4)

In 2007 besloot het bisdom van Buffalo (New York) over te gaan tot het sluiten van niet minder dan 74 kerken. 58 daarvan hebben intussen een nieuwe bestemming gekregen. Zo ook de neogotische St Agnes Church, die werd hergebruikt als Boeddhistische tempel. De International *Sangha Bhiksu Buddhist Association* kocht de kerk samen met de aanliggende gebouwen, waaronder een school, op. De ruimte van de kerk werd grotendeels behouden zoals ze was, hoewel drie grote standbeelden die elk ongeveer een ton wegen werden toegevoegd, samen met gekleurde vlaggen op de stenen kolommen. Het kruisbeeld en de kruisweg werden verwijderd, maar de glasramen werden bewaard.

De kerk is elke zondag open voor gebed en meditatie en trekt niet alleen Boeddhisten aan, maar even goed nieuwsgierige buurtbewoners en voormalige parochianen. De Boeddhistische groepering heeft echter al verschillende keren te maken gekregen met vandalisme en diefstal, voornamelijk van koperen decoraties.²³

Fig. 4. Buffalo, Boeddhistische tempel in de voormalige St Agnes Church (www.buffalonews.com)

2. Columbarium

Een columbarium is een bouwwerk dat wordt gebruikt voor de bewaring van urnen, meestal gelegen aan een kerkhof of crematorium. Een ongebruikte kerk kan deze functie ook vervullen. Het is niet nieuw om mensen te begraven in een kerk, van de Middeleeuwen tot het eind van het Ancien Regime was het gebruikelijk. Met haar sacrale karakter vormt de kerk dus een passende omgeving voor urnen en een geschikte stille ruimte voor de nabestaanden. Er bestaan verschillende scenario's. Ofwel wordt een nevenruimte van de kerk als columbarium gebruikt,²⁴ ofwel verplaatst zich de eredienst in een zijruimte terwijl de hoofdruimte van de kerk als columbarium wordt ingericht. In het tweede geval mag gesproken worden over gedeeld gebruik. De begrafenisplechtigheid kan in hetzelfde gebouw doorgaan. Wanneer een ruimte voor de eredienst wordt behouden kan men hier de liturgie van de uitvaart laten plaatsvinden, maar wanneer dit niet het geval is kan er nog steeds een ruimte voorzien worden voor een niet-religieuze plechtigheid.

Een kerk omvormen tot een columbarium vergt geen grote ingrepen. De belangrijkste wijziging is het plaatsen van urnenmuren. Dit kan tot gevolg hebben dat een deel van het meubilair, in het bijzonder de kerkbanken, moeten verwijderd worden. Soms wordt een deel van de kerk apart ingericht als stille ruimte. De nodige technieken zijn in principe ook minimaal.

De kerk behoudt haar ruimtelijkheid en haar sacraal karakter en blijft een semi-publieke ruimte. De inkomsten verbonden aan het plaatsen van de urnen kunnen helpen voor het onderhoud van het gebouw. Deze vorm van alternatief gebruik kent momenteel vooral succes in Duitsland, waar er in elk bisdom ten minste een *Urnenkirche* of *Grabenkirche* bestaat.²⁵ Reflectie over de dood leeft in de Duitse samenleving anders dan in de Belgische; getuige het *Museum für Sepulkralkultur* in Kassel.²⁶

²³ Jay TOKASZ, *Call it a Church Revival*, The Buffalo News, 22 december 2012, online: <http://www.buffalonews.com/apps/pbcs.dll/article?aid=/20121222/cityandregion/121229735>

²⁴ Dit hebben wij gezien in de anglicaanse kathedraal van Halifax (Nova Scotia, Canada) waar een zijkapel aan de zuidkant van het hoogkoor als columbarium was ingericht. In de tweebeukige Allerheiligenkirche in Erfurt is een beuk van het schip als columbarium gebruikt (<http://www.monumente-online.de/11/03/leitartikel/Kirchenumnutzung.php>)

Ander voorbeeld: Auferstehungskirche Heilig Kreuz, St. Barbara Mülheim an der Ruhr (<http://www.urnenkirche.de/die-kirche>).

²⁶ <http://www.sepulkralmuseum.de/>

Sankt-Josephkirche, Aken, Duitsland (Fig. 5)

De Josephskirche in Aken werd gebouwd tussen 1894 en 1898. Het grote neogotische gebouw was begin deze eeuw echter in onbruik geraakt en werd in 2005 gesloten. In 2006 werd de kerk verbouwd door Architecten Ulrich Hahn tot columbarium: de *Grabeskirche St. Joseph* in Aken. 310 stèles voor in totaal 1860 urnen werden opgesteld langs een kunstmatige waterloop die doorheen het schip stroomt en eindigt in een doopvont in het koor. Daarboven werd een sculptuur opgehangen in de vorm van een schip. De voormalige sacristie werd ingericht als gespreksruimte, terwijl de twee kapellen nog steeds dienst doen als gebedsruimte.²⁷

Fig. 5. Aken, Grabkirch St. Joseph, buiten- en binnenzicht (commons.wikimedia.org)

Sankt-Jakobikirche, Lübeck, Duitsland (Fig. 6)

Deze Evangelische kerk heeft een belangrijke betekenis als nationaal scheepvaartmonument. Ter nagedachtenis aan de slachtoffers van de schipbreuk van de viermaster "Pamir" in 1957 staat hier een van de reddingsboten van dit schip opgesteld. De kerk doet ook dienst als columbarium en een derde gedeelte wordt nog steeds gebruikt voor de eredienst. Het is de kerk van de schippers, zeevaarders en vissers.²⁸

Fig. 6. Lübeck, St. Jakobikirche, ingang naar de urnenruimte en crypte (www.st-jakobi-luebeck.de)

Het columbarium (*Grabkammer*) is een stille ruimte met nissen voor 350 urnen. Die bevindt zich in een crypte onder het scheepvaartmonument. Voor 3600 euro kunnen nabestaanden hier 20 jaar een nis "huren", en beschikken zij over een sleutel van de stille ruimte. Bovendien wordt de naam van de overledene in een gedenkplaat gegraveerd. De periode kan ook verlengd worden.

Sint-Bernadettekerk, Sittard-Baandert, Nederland

Deze kerk werd omgedoopt tot RK Urnenhof en is de eerste urnenkerk in Nederland. Ze werd als zodanig ingezegend op 15 januari 2013, drie jaar nadat de kerk aan de eredienst was onttrokken. In zijn nieuwe vorm kreeg de kerk toch een kapel gewijd aan de Heilige Bernadette en Onze-Lieve-Vrouw van Lourdes. De heiligenbeelden die eens in de kerk stonden zijn naar deze kapel verplaatst.

Voor het gebruik als columbarium kreeg de kerk een aantal nieuwe altaren en een kolossaal wijwatervat genaamd de "Levensbron". De urnenmuren werden uitgevoerd als "stèles" oftewel rechtopstaande steeblokken en zijn in een V-vorm opgesteld, gericht op het Memorie-altaar. Er is plaats voor ongeveer 1500 urnen.²⁹

²⁷ <http://www.grabeskirche-aachen.de/grabeskirche.html>

²⁸ <http://www.st-jakobi-luebeck.de> ; <http://www.ekd.de/aktuell/78914.html>

²⁹ <http://www.rk-kerken-sittard.nl/baandert.htm>

Sint-Rochuskerk, Wellen, België (Fig. 7)

De bouw van deze kerk begon in 1716, maar ze kende belangrijke vergrotingswerken in 1810 en 1844. Aan het begin van de 20ste eeuw was ze echter al in verval geraakt en de toren werd afgebroken en de gewelven stortten in, terwijl aan de bouw van een nieuwe kerk begonnen werd. Toen deze in 1938 in gebruik werd genomen kwam de oude Sint-Rochuskerk leeg te staan.

Het is een eenvoudige éénbeukige kerk zonder transept. De kerk bleef gedurende ongeveer een eeuw een ruïne. De binnenbekleding verweerde totaal en de dakbedekking werd op sommige plaatsen vervangen door golfplaten. Het heiligenbeeld en het doksaal werden verwijderd.

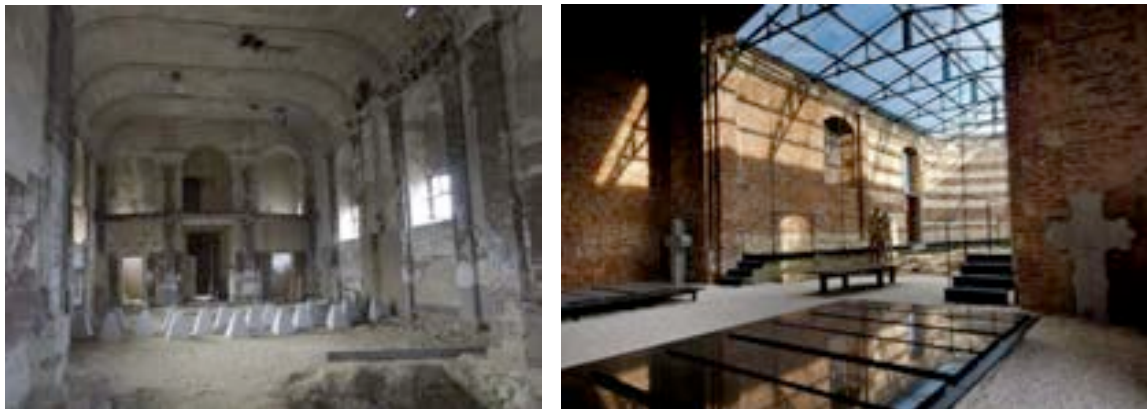

Fig. 7. Wellen, Sint-Rochuskerk voor en na de verbouwing (www.davidsfonds.be & © Oswald Pauwels)

Aan de kerk is een kerkhof gelegen met graven die teruggaan tot de 17de eeuw. Bij het zoeken naar een nieuwe functie voor de kerk kreeg het gemeentebestuur het idee om de kerk deels af te breken en het kerkhof te laten doorlopen in een kunstmatige ruïne. Het agentschap Onroerend Erfgoed was het hier echter niet mee eens: de kerk moest bewaard worden. In 2004 werd het gebouw dan ook beschermd, met als doel het kerkhof inderdaad te laten doorlopen in de binnenmuren.³⁰

De kerk werd dus een begraafplaats, columbarium en stille ruimte. Het schip doet dienst als herdenkingsruimte met plaats voor 40 graven. Er zijn 21 nissen voor urnen voorzien. De ramen werden uitgesneden tot op de grond, terwijl archeologische resten van een 13de of 14de-eeuwse voorganger zichtbaar werden gemaakt met een glazen overkapping. Het project won de Vlaamse Monumentenprijs voor 2012.³¹

3. Sociaal

Een kerk is niet alleen een plaats voor eredienst maar heeft ook een fundamenteel sociaal karakter als plaats van samenkomst van een bepaalde gemeenschap. Veel kerken hebben nevenruimtes die reeds gebruikt worden door de gemeenschap om les te geven (catechismus, zondagschool), feesten te organiseren (parochiezaal) of waar jeugdverenigingen kunnen samenkomen (chiro, scouts enz.). Daarnaast zet de kerk als instelling zich al eeuwen in om minder bedeelde groepen te helpen.

Het sociale karakter van een kerk kan uitgebreid worden wanneer er wordt gezocht naar een alternatief gebruik. Dit gebruik wordt meestal als aanvaardbaar beschouwd omdat het vrij nauw aansluit bij de functie van een kerk. Dit kan verschillende vormen aannemen: de kerk kan worden ingericht als gemeenschapsruimte, of krijgt een functie zoals beschreven in een van de andere categorieën, zij het specifiek gericht om minder bedeelde. Het gebouw kan ook een functie krijgen die uit de gemeenschap samenbrengt.

Afhankelijk van voor welk van deze opties er gekozen wordt zijn de gevolgen voor het gebouw sterk uiteenlopend. Een gebruik als gemeenschapsruimte/polyvalente zaal vereist in principe weinig aanpassingen, terwijl een sociale commerciële functie zich kan vertalen tot grotere ingrepen. Dit laatste soort gebruik wordt meestal toegepast in kleinere kerken. Een voordeel is dat dit soort functies meestal worden ondersteund door de gemeente, die financiële of andere hulp kan bieden.³²

³⁰ Piet GELEYNs, "Van Sint-Rochuskerk tot begraafplaats", in: AGENTSCHAP R.O. VLAANDEREN: ONROEREND ERFGOED, *In ander licht. Herbestemming van religieus erfgoed* (M&L Cahier 17), Brussel, 2009, p. 85-88.

³¹ <http://www.geertbourgeois.be/nieuws/persberichten/restauratie-en-herbestemming-van-de-voormalige-sint-rochuskerk-uit-ulbeek-welle>

³² RIJKSDIENST VAN HET CULTUREEL ERFGOED, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort, 2011.

Sint-Theresiakerk, Sint-Niklaas, België (Fig. 8)

De Sint-Theresiakerk draagt sinds 2008 de naam “De Springplank” en is een sociale kruidenier geworden. Gezinnen met een beperkt budget kunnen hier wekelijks of tweemaal per maand een aantal basisproducten afhalen, gratis of tegen een sterk verminderde prijs.

Een coördinator beslist of een gezin aan de criteria voldoet en hoeveel producten er kunnen worden afgehaald. Aansluitend werd een deel van de kerk ingericht als ontmoetingsruimte waar men iets kan drinken, waar themagroepen samenkomen of waar evenementen kunnen worden georganiseerd.³³

Fig. 8. Sint-Niklaas, bisschoppelijk bezoek aan de Springplank
(http://www.kerknet.be/microsite/dekenaat_sintniklaas/content.php?ID=15514)

Onze-Lieve-Vrouw van Zeven Smarten, Amsterdam, Nederland (Fig. 9)

Deze kerk uit 1960 werd ontworpen door H.P.J. de Vries in de stijl van de “Bossche School”. Het schip vertoont bakstenen in decoratieve patronen en een dakstructuur in tropisch hout. In 1993 werd ze buiten gebruik gesteld en het jaar erna omgebouwd tot opvanghuis voor vrouwen naar en ontwerp van het architectenbureau Duinker van der Torre. De ruimte van het schip werd grotendeels behouden, maar in het koor werd een meer ingrijpende wijziging toegepast: de apsis werd vervangen door een groot raam om het gebouw meer te openen naar de omgeving. In de zijbeuken zijn 23 wooneenheden ondergebracht in twee verdiepingen. De woningen op de verdieping zijn toegankelijk via kleine wenteltrappen in het schip. Het schip doet dienst als gemeenschappelijke ruimte, onder meer als speelruimte voor de kinderen. In de aanpalende pastorie ruimtes werd eveneens een verblijf ingericht voor een woongroep met 12 slaapkamers en gemeenschappelijke keuken en leefruimtes rond en binnentuin.³⁴

Fig. 9. Amsterdam, schip met wooneenheden in de Onze-Lieve-Vrouw-van-Zeven-Smarten (www.dvdt.com)

³³ <http://www.despringplank-sintniklaas.be/>

³⁴ <http://www.dvdt.com/project.php?n=3,3,33,272&t=0>

4. Zorg

Zorgfuncties liggen sterk in de lijn van sociale functies, hoewel zij ook autonoom en gericht op alle lagen van de bevolking kunnen zijn. De kerk of een deel van de kerk kan bijvoorbeeld worden ingericht tot kinderdagverblijf. Het transformeren van de kerk tot zorgcentrum of bejaardentehuis is ook een mogelijkheid.

Deze functies geven de kerk een meer privaat karakter, aangezien de kinderen/patiënten/... rust vereisen en beschermd moeten worden. Anderzijds zijn deze functies dikwijls gemakkelijker om te aanvaarden, zeker voor de kerk zelf. De architecturale invloed hangt sterk af van de precieze functie. Men moet oppassen bij functies die veel kleine ruimtes vereisen, zoals een bejaardentehuis. Kloosterkerken lenen zich hier beter toe als de kloostergebouwen beschikbaar zijn.³⁵

In Nederland werden verschillende kerken volledig herbestemd tot kinderdagverblijf. De gebouwen werden vaak opgedeeld tot kleinere ruimtes, waarna uit niets meer blijkt dat ze eens kerken waren.³⁶

Pius-X-kerk, Alkmaar, Nederland (Fig. 10)

Deze moderne kerk werd in gebruik genomen in 1968. Ze heeft een opvallend glasraam dat de hele breedte van de voorkant beslaat, ontworpen door Jaap Min. In 2005 werd ze aan de eredienst onttrokken als gevolg van het samengaan van enkele parochies. Niettemin werd in het nieuwe project uit 2006 een ruimte voorbehouden voor de liturgie, die nog steeds gebruikt wordt. De ruimte beslaat ongeveer twee vijfde van de oorspronkelijke kerk, plus een zijkapel waar het tabernakel werd ondergebracht. Het gebouw is evenwel eigendom geworden van de Piusstichting, en de parochie betaalt huur.³⁷

Fig. 10. Alkmaar, Pius-X-kerk, gemeenschappelijke ruimte met doorlopend glasraam
(www.kennisbankherbestemming.nl)

De rest van het gebouw werd verbouwd tot hospice voor terminale patiënten (palliatieve zorg). De bijgebouwen van de kerk werden gesloopt en vervangen door tien gastenkamers met badkamer en keuken. Er werd ook een stille ruimte ingericht. Het deel van de kerkruimte dat niet meer als kerk wordt gebruikt dient nu als gemeenschappelijke ruimte voor de gasten en hun familie. De scheidingswand tussen de twee ruimtes is doorzichtig ter hoogte van het glasraam om de continuïteit van dit raam te bewaren. Op deze manier blijft de waarde van het raam, dat een van de belangrijkste elementen van de kerk is, behouden. Bovendien werd de scheidingswand goed akoestisch geïsoleerd, zodat beide functies elkaar niet storen.³⁸

Heilige-Sacramentskerk, Gouda, Nederland (Fig. 11)

De Heilige-Sacramentskerk werd gebouwd in 1931-1932 naar ontwerp van J. P. Dessing. In 2002 werd de parochie samengevoegd met twee anderen. Aanvankelijk wilde men de drie kerken gewoon open houden, maar dit was financieel onmogelijk. In 2004 werd de kerk gesloten.³⁹

Het kerkgebouw werd gekocht door *Woningstichting Het Volksbelang*, die het gebouw transformeerde tot Gezondheidscentrum KorteAkkeren. Niet minder dan 17 praktijken kregen hier een plaats, waaronder huisartsen,

³⁵ Bijvoorbeeld, het lopend project van KU Leuven om het voormalige kartuizerklooster te herbestemmen als psychisch centrum voor kinderwelzijn.

³⁶ Bijvoorbeeld: kinderopvang De Blauwe Egel in een octogonale kerk uit 1972 te Utrecht (<http://www.lukasdejong.nl/biltstraat335.html#>) en Fris! Kinderdagverblijven in Appeldoorn (http://www.friskinderdagverblijven.nl/_tekst-details.asp?o=26)

³⁷ http://www.matthiaslaurentius.nl/?page_id=762

³⁸ <http://ikonrtv.nl/kerknieuws/nieuws.asp?old=6633&IStrAction=archieff>

³⁹ http://www.reliwiki.nl/index.php?title=Gouda,_Jacob_van_Lennepkade_3_-_H._Sacrament

een apotheek en specialisten zoals een tandarts en een diëtist. Daarnaast is er een vergaderzaal te huur en een centraal beheer om dit alles in goede banen te leiden.⁴⁰ De lokalen werden geschikt in de zijbeuken, in drie niveaus. Het middenschip doet dienst als atrium, met een lift, trappen en loopbruggen.

Fig. 11. Gouda, Heilige-Sacramentskerk, voor en na de verdeling van het schip in drie niveaus met loopbruggen (http://www.zuid-holland.nl/overzicht_alle_themas/c_landschap/c_cultureel_erfgoed/c_e_thema_cultuur-over-levende_monumenten/_c_beleven_en_recreeren.htm)

5. Onderwijs

Een onderwijsfunctie krijgt meestal de vorm van aula. Dit kan in principe worden verwezenlijkt met vrij beperkte ingrepen. Een goede akoestische prestatie kan bij de meeste kerken zonder veel moeite worden bereikt. Universiteiten zijn dikwijls voor dit idee te vinden, omdat een aula in een historische gebouw met hoge monumentale waarde dan het “pronkstuk” van de universiteit kan worden.⁴¹ Op het niveau van medegebruik wil dit zeggen dat de ruimte kan worden gebruikt voor lezingen en/of workshops. Het nadeel bij lezingen is dat de kerk tijdelijk verduisterd moet worden, iets wat niet altijd even goed wordt opgelost. Dit is ook een aandachtspunt bij aula's.

Het implementeren van klaslokalen is dan weer een ander verhaal. Dit zou betekenen dat de kerk moet worden onderverdeeld in kleinere ruimtes, iets wat de bestaande ruimte ingrijpend verandert en steeds een moeilijk vraagstuk is in verband met licht, omdat er wellicht nieuwe raamopeningen nodig zijn. Als er echter al nevenruimtes aanwezig zijn kunnen die wel relatief gemakkelijk als leslokaal worden gebruikt (iets wat soms al gebeurt). Een nadeel van een onderwijsfunctie is dat de kerk een eerder privaat karakter krijgt, aangezien ze zeer beperkt toegankelijk wordt. Klasgebouwen lijden ook vaak onder vandalisme.

Kapel Nieuwenhof, Maastricht, Nederland (Fig. 12)

De Nieuwenhof in Maastricht was oorspronkelijk een kloostergebouw uit de vroege 16^e eeuw, dat lange tijd bewoond werd door begijnen. Het is beschermd als rijksmonument. Tussen 2003 en 2006 werd het complex ingericht door de universiteit van Maastricht als University College. De verbouwingen gebeurden onder leiding van Architecten EN-EN.

De kapel werd getransformeerd tot collegezaal. Dit gebeurde door plaatsing van één groot houten meubel, dat alle nodige voorzieningen bevat: stoelen, projector, podium met scherm, ventilatietechnieken, trappen... Opmerkelijk is dat dit meubel de absis van het koor de rug toekeert: de collegezaal is naar het oksaal gericht. Het koor dient als stille ruimte voor het college. Hier zijn ook het historisch meubilair en glasramen bewaard, en het koor hoeft niet verduisterd te worden tijdens de lezingen. Het houten meubel alsook de akoestische panelen aan de zijwand zijn volledig reversibel.⁴²

⁴⁰ <http://www.korteakkeren.com/home>

⁴¹ Zo wordt bijvoorbeeld de prachtige 17de-eeuwse Oude Lutherse Kerk tijdens de week gebruikt als grote aula van de Universiteit van Amsterdam, en op zondag door de kerkgemeenschap. http://nl.wikipedia.org/wiki/Oude_Lutherse_Kerk

⁴² <http://www.architecten-en-en.nl/projecten/monumenten-en-hergebruik/university-college-maastricht.html>

Fig. 12. Maastricht, universiteits aula in de voormalige begijnhofkerk (THOC april 2011)

Kloosterkerk van het Iers College, Leuven, België (Fig. 13)

De Ierse minderbroeders vestigden zich in Leuven in 1607. In 1617 werd de eerste steen van hun kerk gelegd. Het college was niet alleen een klooster, maar ook een centrum voor wetenschap. De broeders werden echter uit hun woonst verdreven in 1796 als gevolg van de Franse Revolutie, maar ze slaagden pas in 1920 erin om hun klooster terug te kopen en te herstellen. Aan het begin van de jaren 1980 bleven er slechts twee broeders over. Omdat het college werk voor Ierland zou blijven leveren binnen Europa, werd het *Leuven Institute for Ireland in Europe* opgericht in 1984.⁴³ Deze vzw kreeg de gebouwen van de minderbroeders in erfpacht en creëerde er gastenkamers, seminarielokalen en een restaurant.

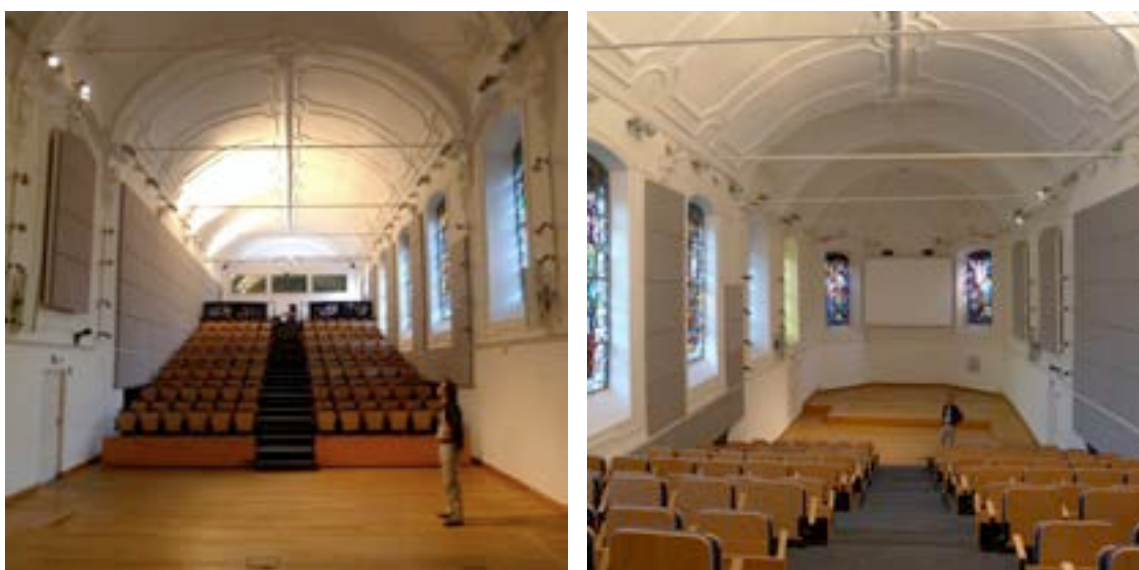

Fig. 13. Leuven, congresruimte in de kerk van het Iers College (THOC september 2013)

In 2004 moest de infrastructuur echter gemoderniseerd worden, onder andere met een congresruimte en logeerkamers voor 150 personen. Het Ierse bureau Murray O Laoire Architects maakte het ontwerp in samenwerking met het Gentse bureau Ro Berteloot. Archeologische opgravingen hebben ouderer muurresten aan het licht gebracht, onder meer van het oorspronkelijke kloosterpand. De eerste fase werd voltooid in 2006, waarbij de kerk tot congreszaal werd herbestemd. De kerk werd voorzien van een aantal akoestische panelen en een verhoogde houten vloer waaronder de technieken werden aangelegd. Er werd een uitschuifbare tribune geplaatst en in het doksaal kwamen drie lokalen voor vertalers. Dankzij de uitschuifbare tribune kan de ruimte gemoduleerd worden.

⁴³ <http://www.leuveninstitute.eu/php/index.php>

Een uitschuifbare tribune is een dure maar interessante oplossing die de flexibiliteit van de ruimte garandeert.⁴⁴ Ze wordt nu gebruikt voor verschillende activiteiten van het instituut, maar ook voor culturele voorstellingen of tentoonstellingen. Het kerkmeubilair is niet meer aanwezig. De orde van Ierse minderbroeders vindt het een zeer geslaagde herbestemming.

Kerk van het Lemmensinstituut, Leuven, België (Fig. 14)

Het Lemmensinstituut werd opgericht te Mechelen in 1879. Het was een school voor religieuze muziek, voornamelijk orgelspel. Het instituut ontleende zijn naam aan de eerste directeur en docent orgel, Jaak Nicolaas Lemmens. In de loop der jaren groeide het instituut tot een volwaardige middelbare school en muziekhogeschool. In 1968 verhuisde het naar Leuven, waar een campus werd uitgebouwd in het voormalige Alexianenklooster. Dit klooster werd gebouwd op het einde van de 19de eeuw en diende tot 1963 voor de verpleging van zwakzinnigen.

De kapel van het klooster, een tweebeukige Neoromaanse kerk, werd omgedoopt tot polyvalente zaal. De ruimte wordt soms nog gebruikt voor eucharistievieringen, maar ook als concertzaal, les- of examenlokaal en oefenruimte voor orgelspel. Zo blijft de nieuwe functie niet alleen in de lijn van de oorspronkelijke religieuze bestemming, maar ze herinnert ook aan de oorsprong van het Lemmensinstituut.

Hiervoor waren slechts weinig ingrepen nodig. De kapel heeft een goede akoestiek voor het spelen van muziek, zeker om de orgelmuziek tot haar recht te laten komen. Bovendien werden voor de nieuwe functie drie nieuwe orgels naar de kapel overgebracht, onder andere vanuit Mechelen. De opstelling van stoelen is zeer flexibel: de tweebeukige ruimte laat een gebruik toe in verschillende richtingen (lengte en dwars, zie Fig. 14). De originele glasramen zijn bewaard, maar in de zijbeuk zijn ze afgedekt.⁴⁵

Fig. 14. Leuven, orgelklas van het Lemmensinstituut in de voormalige kerk van de Alexianen (www.lemmens.be)

6. Schouwburg

Een kerkgebouw kan worden aangewend voor culturele voorstellingen als concerten, theater, dans, film... Het voordeel van deze functies is dat ze een grote ruimte vereisen, dus in principe leent een kerkgebouw zich hier goed toe. Zeker voor medegebruik zijn dit dus populaire oplossingen. Het gebouw blijft op deze manier een semi-publieke ruimte en kan op de gemeenschap gericht blijven. Bovendien zorgen deze functies voor een bron van inkomsten. In geval van medegebruik vraagt dit dikwijls een aanpassing in het bankenplan of vervanging door meer flexibele opstellingen van aparte stoelen.⁴⁶ Vaak is het ook noodzakelijk dat er een aantal nevenruimtes worden gecreëerd, zeker bij meer volledige vormen van herbestemming.⁴⁷

⁴⁴ Een gelijkaardige uitschuifbare tribune werd door dezelfde architecten in de voormalige kerk van de Minderbroeders Conventuelen (Tienestraat) in Leuven geïnstalleerd. Zie ook de *Chapelle Notre-Dame du Marché* te Jodoigne/Geldenaken.

⁴⁵ Christophe STROUWEN, *Monumentenzorg: herbestemming van religieus erfgoed: de kapel van het Lemmensinstituut*, presentatie KU Leuven, 2012-2013.

⁴⁶ RIJKSDIENST VAN HET CULTUREEL ERFGOED, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort, 2011.

⁴⁷ De Brigittinekerk in Brussel, waar alle nevenruimtes in een “kloon” van de kerk werden ondergebracht, is hier een mooi voorbeeld van.

Anderzijds zijn deze functies een grotere uitdaging op technisch niveau: de voorstellingen vereisen vaak uitgebreide technieken (geluid, licht...) en bovendien moet de ruimte verduisterd kunnen worden. Daarnaast zijn er meestal ingrepen nodig op akoestisch niveau.⁴⁸ Een laatste belangrijke factor is brandveiligheid. Deze functies trekken meestal grote aantallen bezoekers. Wanneer zoveel mensen tegelijk aanwezig zijn in het gebouw, moeten er voldoende vluchtwegen en uitgangen zijn. Wanneer de kerk werd verdeeld in meerdere niveaus moeten er voldoende vluchtrampen zijn. Dit is natuurlijk zo voor alle functies, maar bij een schouwburg ligt het aantal bezoekers soms zo hoog dat de kerk bijvoorbeeld niet over voldoende uitgangen beschikt, of dat de deuren te smal zijn om aan de normen te voldoen. In dat geval zijn bijkomende maatregelen nodig.⁴⁹

Sint-Augustinuskerk, Antwerpen, België (Fig. 15)

De kloosterkerk van de Augustijnen werd opgetrokken tussen 1615 en 1618 eeuw in de stijl van de Zuid-Nederlandse vroegbarok. Ze werd gebouwd onder leiding van architect Wenzel Cobergher, die een belangrijke rol speelde in het introduceren van de barokke stijl in onze streken. De kerk mag zich dan ook de oudste barokke kerk van Vlaanderen noemen. In 1803 werd de Augustinuskerk een parochiekerk. Ze is een beschermd monument sinds 1939, onder meer vanwege het werk van een aantal grote Antwerpse schilders dat de drie barokke altaren siert.

Fig. 15. Antwerpen, AMUZ concertzaal (www.112antwerpen.be) en grondplan (www.amuz.be)

De parochie werd opgeheven in 1976, waarna de kerk leegstond. Het bisdom schonk de kerk aan de stad Antwerpen, die er in 1993, in het kader van de benoeming van de stad tot culturele hoofdstad van Europa, een aantal concerten van oude muziek liet doorgaan. De kerk bleek hiervoor erg geschikt en men besloot hiermee door te gaan. In 2001 werd de vzw Augustinus opgericht die de organisatie moest leiden. In 2005-2006 werd de kerk grondig gerestaureerd en herbestemd tot concertzaal Amuz (Augustinus Muziekcentrum), naar ontwerp van architectenbureau Vanhecke & Suls.⁵⁰

De kerk werd uitgerust met loges, een foyer, opnamestudio, een ticketbureau, kantoren, vergaderruimtes, enz. Deze nevenruimtes kwamen onder meer in twee nieuwbouwvolumes terecht, terwijl de kerkruimte de eigenlijke concertzaal werd. Daartoe werd ze akoestisch geïsoleerd met onder meer voorzetramen en een akoestische dubbele vloer boven de gewelven. De kerk werd bovendien voorzien van nieuwe technieken en klimaatregeling, waarvan ook de kunstwerken profiteren.⁵¹

De nog overgebleven kloostergebouwen werden ingericht als kantoren, terwijl de foyer een plaats kreeg in de Onze-Lieve-Vrouwekapel, de voormalige winterkapel van de kerk. Via deze ruimte kan men de concertzaal binnengaan. De functionele keuze in dit voorbeeld vraagt eerder hoogstaande technische ingrepen, maar het project is interessant omdat het de ruimtelijkheid van de kerk en de functionaliteit van de site erg goed benut.

⁴⁸ RIJKSDIENST VAN HET CULTUREEL ERFGOED, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort, 2011.

⁴⁹ Bijvoorbeeld: in de kapel van het Castelhof in Sint-Martens-Bodegem moesten de toegangsdeuren zo worden aangepast dat ze naar buiten opengaan in plaats van naar binnen.

⁵⁰ Veerle DE HOUWER, "Van Augustinuskerk tot Augustinus Muziekcentrum", in: *In ander licht. Herbestemming van religieus erfgoed* (M&L Cahier 17), Brussel, 2009, p. 37-41.

⁵¹ <http://www.amuz.be/gebouw/een-historische-kerk-als-concertzaal>

Kerk De Duif, Amsterdam, Nederland (Fig. 16)

De eerste steen van deze kerk werd gelegd in 1857. Het is een neoklassiek bouwwerk ontworpen door de Leidse architect Th. Molkenboer. Tijdens de twintigste eeuw raakte de kerk in verval door een gebrek aan geld. In 2002 ging men over tot een grondige restauratie. Bovendien werd de kerk opengesteld voor evenementen zoals lezingen, recepties, dansvoorstellingen, concerten enz. De akoestiek leent zich hier goed voor en het gebouw kreeg een zwevende houten vloer die zeer geschikt is voor dans. Om verlichtingssspots op te hangen werd een mobiele en reverseerbare lichte structuur aan de koepel gehangen. Op zondagmorgen blijft de sacrale ruimte in gebruik voor de eredienst.⁵²

Dit project is een initiatief van Stadsherstel, een organisatie die zich bezighoudt met het duurzaam behoud van het bouwkundig erfgoed in Amsterdam. Dat doen ze door panden te restaureren, te herbestemmen en met zorg te beheren. Sinds de oprichting in 1956 hebben ze zo'n 525 vervallen huizen gerestaureerd, en sinds 1999 voegden ze grotere gebouwen zoals kerken en industriële panden toe aan hun repertoire. Deze krijgen in de regel een functie als schouwburg, waarmee Stadsherstel ook kansen wil bieden aan jonge artiesten. Het initiatief is de laatste jaren uitgebreid: naast Stadsherstel Amsterdam zijn er enkele dochterorganisaties ontstaan, zoals Stadsherstel Haarlem en Stadsherstel Zaanstreek. Met een omzet van meer dan tien miljoen euro per jaar is Stadsherstel een gezond autonoom bedrijf geworden.⁵³

Fig. 16. Amsterdam, evenementenzaal in kerk De Duif (www.stadsherstel.nl)

7. Museum

Musea en tentoonstellingsruimtes zijn een tweede voorbeeld van culturele functies. Net als voor een schouwburg kan deze functie gemakkelijk een plaats krijgen als medegebruik, en blijft de kerk geopend als semi-publieke ruimte. Ook kloosters lenen zich goed voor een gebruik als museum. Hiervoor bestaat een lange traditie die teruggaat tot de Franse Revolutie.⁵⁴

Afhankelijk van de tentoongestelde collectie kunnen dit soort functies weinig ruimtelijke ingrepen vereisen, maar de technische vereisten kunnen een probleem zijn. Musea hebben dikwijls een constant klimaat nodig (temperatuur, luchtvochtigheid...), wat in een kerkgebouw moeilijk te bereiken kan zijn. De collectie kan ook een specifieke verlichting vereisen. Daarnaast kunnen er problemen zijn rond veiligheid, diefstal enz. In een museum heb je ook een depot nodig, want in de regel is slechts een deel van de collectie tentoongesteld.

Een gebruik als museum kan worden opgesplitst in vier mogelijkheden:

1. Niet-ontwijde kerken waar veel kunst die tot de kerk behoort bewaard is, soms in een museale opstelling met toegang tegen betaling. In sommige gevallen is deze «schatkamer» in een deel van de kerk ondergebracht.⁵⁵ Het museum kan ook een plaats krijgen in een bijgebouw.⁵⁶
2. Niet-ontwijde kerken waar een collectie, die niet to de kerk behoort, wordt ondergebracht en tentoongesteld.

⁵² <http://www.stadsherstel.nl/74/de-duif/>

⁵³ <http://www.stadsherstel.nl/28/diversen/over-stadsherstel/>

⁵⁴ Veel grote musea bevinden zich in kloosters, m.i.v. kerk of kapel: Cordeliers in Toulouse, Unterlinden in Colmar, Germanisches Nationalmuseum in Nürnberg, Catharijnenconvent in Utrecht, National Gallery in Praag, enz.

⁵⁵ Bijvoorbeeld: Sint-Goedelekathedraal in Brussel, Onze-Lieve-Vrouwekerk in Brugge, Sint-Pieterskerk in Leuven, enz.

⁵⁶ Bijvoorbeeld: de kathedralen van Doornik, Luik, Namen, Brugge, enz.

Vaak dienen niet-ontwijdde kerken voor tijdelijke tentoonstellingen, met of zonder ingangsgeld.⁵⁷ Dit is voor de Rooms-Katholieke kerk ‘aanvaardbaar’, zeker als het religieuze hedendaagse kunst is.

3. Ontwijdde kerken die tot museum zijn omgevormd, voor collecties die zich goed lenen om in een kerk tentoongesteld te worden, bijvoorbeeld middeleeuwse religieuze kunst.⁵⁸ Een andere optie zijn klassieke beeldende kunsten.⁵⁹

4. Ontwijdde kerken die collecties herbergen die niets met religie te maken hebben en verbouwingen hebben geleverd.⁶⁰

Chiesa di San Maurizio, Venetië, Italië (Fig. 17)

Venetië is niet alleen een stad waar tientallen kerken bewaard zijn. De stad was ook de thuisbasis van talrijke instrumentenbouwers, voornamelijk van violen. Gedurende eeuwen perfectioneerden deze ambachtslui hun vaardigheden en experimenteerden met nieuwe technieken om de instrumenten aan te passen aan nieuwe muzikale noden. Het *Museo della Musica* brengt hier een hommage aan: de tentoonstelling is gewijd aan het maken van muziekinstrumenten. De collectie wordt tentoongesteld in de San Mauriziokerk, met gratis toegang. Een tweede deel van de tentoonstelling, “Antonio Vivaldi e il suo tempo”, concentreert zich dan weer op de klank van de instrumenten. Verder is er een kleine gift shop ingericht, met boeken en cd’s die bijkomende informatie geven.⁶¹

Fig. 17. Venetië, *Museo della Musica* in de Chiesa di San Maurizio (THOC, oktober 2012).

Deze Renaissancistische kerk uit de 16de eeuw kerk is zeer goed gelegen op een van de meest gebruikte toeristische assen van de stad. Het centraalplan en de klassieke vormgeving zijn een geschikte achtergrond voor de ‘klassieke’ muziekinstrumenten uit dezelfde tijd als het gebouw. Schoonheid van architectuur, klank en ambacht worden hier gecombineerd.

De kerk is evenwel nog steeds een gewijd gebouw. Doch beperkt de tentoonstelling zich niet tot het schip en de zijbeuken. Instrumenten worden zelfs in het sanctuarium voor het hoogaltaar tentoongesteld, waarbij de kerkruimte *de facto* volledig als museale ruimte in gebruik wordt genomen. Het tentoonstellen van muziekinstrumenten vraagt een zeer nauwkeurig klimaats-beheer (‘climate box’).

Friedrichswerdersche Kirche, Berlijn, Duitsland (Fig. 18)

Deze kerk, van de hand van Karl Friedrich Schinkel, werd gebouwd tussen 1824 en 1831. Het was de eerste neogotische kerk in Berlijn, met een éénbeukig schip en een westgevel met twee torens. Ze liep ernstige schade op tijdens de Tweede Wereldoorlog en werd pas herbouwd tussen 1982 en 1987. Sinds de verwoesting was ze echter niet meer in gebruik, en na de heropbouw kreeg ze een nieuwe functie als dependance van de Alte Nationalgalerie en Schinkelmuseum. Zo was ze weer toegankelijk voor het publiek.⁶²

In het schip wordt een aantal classicistische beeldhouwwerken tentoongesteld, afkomstig van de Berlijnse School. Een van de bekendste hieronder is de zogenaamde prinsessengroep van Schadow, die de prinsessen Luise en Friederike van Pruisen afbeeldt.

De gekozen functie als museale ruimte is in dit geval zeer geslaagd, de kerkruimte en de beeldhouwwerken hebben een mooie wisselwerking. Bovendien waren er geen echte ingrepen nodig.

⁵⁷ Bijvoorbeeld: Basiliek van Koekelberg, Nieuwe Kerk Amsterdam, vele romaanse plattelandskerken in Frankrijk, enz.

⁵⁸ Bijvoorbeeld: Schnutgen museum in Keulen, museum Unterlinden in Colmar, Sint-Agnes in Praag, Begijnhofkerk in Sint-Truiden, enz.

⁵⁹ Bijvoorbeeld: Musée David d’Angers. De ruïne van een 13e-eeuwse abdijkerk kreeg een nieuw glazen dak en wordt nu aangewend voor het tentoonstellen van klassieke beeldhouwwerken, <http://musees.angers.fr/les-musees/galerie-david-d-angers/>

⁶⁰ Bijvoorbeeld : Fotomuseum in Mont-sur-Marchienne (Charleroi), <http://www.museephoto.be/>

⁶¹ <http://www.interpretiveneziani.com/en/museo-della-musica.php>

⁶² <http://www.berlin.de/orte/sehenswuerdigkeiten/friedrichswerdersche-kirche/>

Fig. 18. Berlijn, standbeelden tentoongesteld in het schip van de Friedrichswerdersche Kirche (de.wikipedia.org)

Buurkerk, Utrecht, Nederland (Fig. 19)

Na een eeuw waarin niet minder dan vier stadsbranden Utrecht teisterden werd een nieuwe kerk gebouwd op de plaats van een van de eerste parochiekerken uit de 10^e eeuw. De toren, die nog steeds bestaat, werd gebouwd in 1370. In de 15^e en 16^e eeuw werd de nieuwe Buurkerk echter verschillende keren vergroot en uitgebreid, tot het resultaat een deels vijfbeukige hallenkerk was, weliswaar met verwijderd koor. In 1975 werd ze aan de eredienst onttrokken wegens het teruggelopen aantal kerkgangers.

In 1958 werd het Museum Speelklok opgericht, dat een reeks automatische muziekinstrumenten tentoonstelt, zoals muzikale klokken, draai- en kermisorgels, pianola's en meer. Het succes was groot, en tot twee keer toe verhuisden ze naar een nieuwe, grotere locatie. De tweede keer, in 1984, was die locatie de Buurkerk.⁶³

De kerk werd grondig gerestaureerd. Om de instrumenten te tonen, maar ook te laten spelen, werd een gebouw in een gebouw opgetrokken. In de dubbele zijbeuken werden afgesloten tentoonstellingsruimtes gecreëerd, die volledig akoestisch geïsoleerd zijn. Zo kunnen verschillende instrumenten tegelijk spelen zonder dat ze elkaar storen. Tegelijk kan men in deze ruimtes gemakkelijker het klimaat onder controle houden. De expositieruimtes bestaan uit losstaande structuren, die niet in aanraking komen met het oorspronkelijke gebouw.

Het middenschip had geen geschikte akoestiek voor het tentoonstellen van de instrumenten, dus liet men deze ruimte vrij. Zo kunnen de bezoekers tijdens de rondleiding nog steeds de kerk ervaren.⁶⁴

Fig. 19. Utrecht, Buurkerk, expositieruimte en vergaderzaal in de zijbeuken (THOC april 2011)

⁶³ http://www.museumspeelklok.nl/Over_ons/Geschiedenis

⁶⁴ http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/museum_speelklok_vertelt_klinkende_verhalen_in_een_herbestemde_kerk_1_734312

8. Bibliotheek

De derde culturele optie is het inrichten van de kerk als bibliotheek. Dit is een geschikte functie voor zowel volledige als gedeeltelijke herbestemmingen, er bestaan dan ook talrijke voorbeelden van.⁶⁵ Het stille, bijna sacrale karakter van een bibliotheek vindt gemakkelijk haar plaats in de kerkruimte. Opnieuw is dit een semi-publieke functie, die naar de gemeenschap kan worden gericht.

Anderzijds moet men voorzichtig zijn met de ruimtelijke indeling: om alle boeken een plaats te geven moet men dikwijls aan oppervlaktevergroting doen. In de besproken voorbeelden gebeurt dit door een spel van mezzanines, maar er zijn andere mogelijkheden. Het grote "boekenrek" in de Selexyz boekhandel te Maastricht⁶⁶ (Fig. 20) of de grote magazijnen in de hoge zijbeuken van de Abbaye d'Ardenne⁶⁷ (Fig. 21) zijn bijvoorbeeld elegante oplossingen die de ruimtelijke kwaliteit van het schip niet aantasten.

Fig. 20. Maastricht, Dominicanenkerk herbestemd als boekhandel (THOC juni 2008).

Fig. 21. Caen, kerk van de Abbaye d'Ardenne, IMEC (http://www.imec-archives.com/fonds_bibliotheque.php)

Église Notre-Dame du Sacré-Cœur, Edmundston, Canada (Fig. 22)

Deze driehoekige betonkerk werd ontworpen door Roméo Savoie en gebouwd tussen 1966 en 1967. In 1999 moest ze echter al gesloten worden, en het bisdom besloot ze te verkopen. Het bisdom wou dat de kerk een gemeenschapsfunctie zou krijgen, dus werd het gebouw aan de gemeente verkocht, die het ter beschikking stelde van de gemeentelijke bibliotheekdiensten.

De verbouwingswerken gebeurden in 2000. Naast de bibliotheek kwam er ook een archiefzaal in de kerk met drie lezers voor microfilms, een tentoonstellingsruimte, een computerlokaal en polyvalente ruimtes voor de gemeenschap. Dit werd mogelijk gemaakt door het toevoegen van enkele mezzanines en boxen.⁶⁸

In het gebouw kan de gemeenschap terecht voor allerlei doelen. Men kan er studeren, er worden tentoonstellingen gehouden, fotowedstrijden, taallessen, workshops, lezingen en meer.⁶⁹

⁶⁵ Bijvoorbeeld : In Lévis (Québec) werd de kapel van het College Pierre-Georges-Roi herbestemd tot bibliotheek. Het Buisensklooster in Deventer (Nederland) is tegenwoordig in gebruik als bibliotheek en stadsarchief.

⁶⁶ Huidige naam Polare. Deze boekhandel bevindt zich in de voormalige Dominicanenkerk, die in 2007 werd verbouwd door architecten Merckx-Girod (<http://www.merkx-girod.nl/projecten/retail/winkels/selexyz-boekwinkels/dominicanen-maastricht.html>)

⁶⁷ <http://www.imec-archives.com/imec.php>

⁶⁸ http://www.patrimoine-religieux.qc.ca/fr/pdf/La_transformation_d_eglises_en_bibliotheques.pdf

⁶⁹ <http://www1.gnb.ca/0003/bibliotheque.asp?Code=HE>

Fig. 22. Edmundston, tussenvloeren verdelen de kerkruimte van de Notre-Dame du Sacré-Coeur om plaats te bieden aan de bibliotheek (www.demelerlespincaux.ca en www1.gnb.ca)

Collège Notre-Dame, Basse-Wavre, België (Fig. 23)

De neogotische kapel van het Collège Notre Dame in Basse-Wavre werd ingewijd in 1912. Eind jaren 1990 werd ze echter buiten gebruik gesteld vanwege stabiliteitsproblemen, voornamelijk van de gewelven.

In 2003 begon een project voor restauratie en herbestemming. Architectenbureau AR&A maakte het ontwerp voor een transformatie tot multimediacentrum. In de kapel kwamen een bibliotheek, projectruimte, enkele klassen en twee leraarskamers terecht. Hiervoor werd een losstaande structuur in de kapel geplaatst met drie niveaus. Desondanks zijn er geen volledige tussenvloeren: de structuur bestaat uit mezzanines, lichtopeningen en boxen, zodat de ervaring van de ruimte zoveel mogelijk bewaard bleef, net als de lichtinval. De structuur bestaat bovendien uit materialen die zeer verschillend zijn van die van de kapel: glas, metaal en beton contrasteert met de bakstenen van de originele structuur. Een minpunt is de akoestiek: wanneer er les wordt gegeven in de klassen heeft men in de kapelruimte veel last van de resonantie.⁷⁰

⁷⁰ Marjorie VERECKT, "Esthetische beking...", *A+ Belgisch tijdschrift voor architectuur*, 217, mei 2009, p.42-

45.

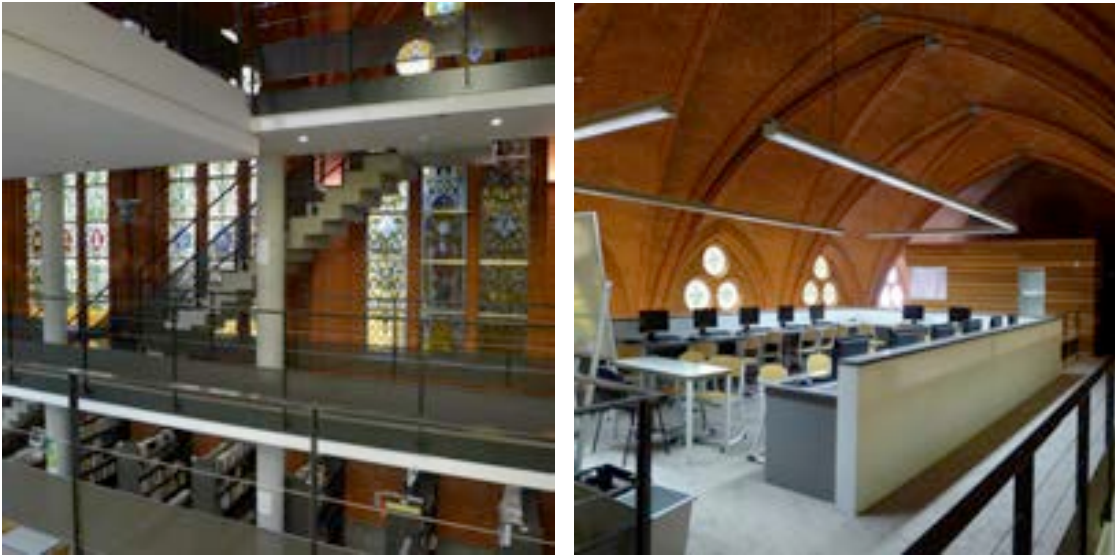

Fig. 23. Basse-Wavre, losstaande structuren creëren nieuwe ruimtes en zichten in de schoolkapel (THOC mei 2012)

9. Commercieel

Commerciële functies in een kerk kunnen vele vormen aannemen: een speciaalzaak, een overdekte markt, een supermarkt, een winkelgalerij... De mate van nodige ingrepen is sterk afhankelijk van de specifieke functie, net als de mate waarin het gebruik aanvaard wordt. Hoewel het semi-publieke karakter van een winkel een voordeel is, kan een dergelijke functie, afhankelijk van wat er precies verkocht wordt en in welke vorm, als “respectloos” ervaren worden.

Het succes van een dergelijke herbestemming hangt vooral af van het ontwerp en het “type” winkel. Het ontwerp moet recht doen aan de ruimte en het interieur, en reclame aan de buitenkant kan beter beperkt of achterwege blijven. Een goed gekozen functie kan ervoor zorgen dat de nodige ingrepen minimaal kunnen blijven. In de regel hebben dit soort herbestemmingen ook een hoge mate van reversibiliteit, en ze zijn daarom populair als tijdelijke oplossing.⁷¹

Een speciaalzaak of een overdekte markt is in principe te verkiezen boven een supermarkt. Een markt kan immers een sociaal karakter hebben, en is in elk geval een initiatief van en voor de gemeenschap. Het geval van de Sainte-Marie-kerk in Sarlat-la-Canéda (Frankrijk) door architect Jean Nouvel uit 2000 (en panoramische lift in de toren in 2012) is een schoolvoorbeeld.⁷² Ze kan zelfs de vorm aannemen van een medegebruik, een keer in de week. Een supermarkt is aan de andere kant een privé-initiatief, meestal van een keten, iets wat lokale handelaars niet graag zien komen. Een supermarkt heeft ook per definitie lange rekken vol waren nodig, wat afbreuk kan doen aan de ruimtelijke ervaring van de kerk. Een speciaalzaak is ook een privé-initiatief, maar de situatie ligt hier anders. Dit soort zaken lenen zich gemakkelijker tot een ontwerp dat de architecturale waarde van de kerk tegemoet komt, omdat de schaal van de nodige infrastructuur kleiner is. Een laatste mogelijkheid is een winkelgalerij. De architectuur van een kerk leent zich hier misschien nog het beste toe. Individuele winkeltjes kunnen in de zijbeuken worden geplaatst, terwijl het schip open blijft – een configuratie die in grote lijnen aanwezig is in de meeste winkelcentra. Deze vorm kan ook gecombineerd worden in een gedeeld gebruik.

Church of St Giles, Shipbourne, Verenigd Koninkrijk (Fig. 24)

Deze kerk werd grotendeels gebouwd tussen 1897 en 1881 en ze werd beschermd in 1959.⁷³ De parochie en de gemeenschap organiseren allerlei soorten medegebruik in de kerk, zowel religieus als profaan. Een van deze soorten gebruik is de Farmer’s Market, een markt waar lokale producten kunnen worden verkocht en die sinds 2003 elke donderdag wordt gehouden.

Voor dit medegebruik waren er nauwelijks ingrepen nodig. De kerkbanken scheiden de verschillende “kraampjes”, zodat men enkel een tijdelijke toonbank hoeft te plaatsen. Het is een van de vele manieren waarop de gemeenschap kan samenkomen in deze levendige kerk. Er worden namelijk nog vele andere activiteiten georganiseerd, zoals “Messy Church”, een combinatie van eredienst en workshops gericht op gezinnen, en “Playchurch”, een soortmisviering voor kinderen waarbij de liturgie de vorm van een spel aanneemt.⁷⁴

⁷¹ RIJKSDIENST VAN HET CULTUREEL ERFGOED, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort, 2011.

⁷² A.M. COCULA, M. BÉNÉJEAM, M. GENTY, *Jean Nouvel: l’église Sainte-Marie de Sarlat*, Bordeaux: Le festin, 2001.

⁷³ <http://www.britishlistedbuildings.co.uk/en-357409-church-of-st-giles-shipbourne-kent>

⁷⁴ <http://www.shipbourne.com/stgiles.htm>

Fig. 24. Shipbourne, Farmer's Market in de S Giles Church
(hc.english-heritage.org.uk)

Dit is een zeer goed voorbeeld van een kerk die in leven wordt gehouden door allerlei initiatieven voor en door de gemeenschap. Het gebouw blijft in gebruik en wordt bewaard.

Sint-Bernadettekerk, Helmond, Nederland (Fig. 25)

De Sint-Bernadettekerk in Helmond werd omgebouwd tot een supermarkt. Ze werd gebouwd tussen 1954 en 1965, maar moest veertig jaar later al gesloten worden wegens gebrek aan gelovigen. In 2000 werd ze herbestemd. In het schip en de zijbeuken werden de rekken geplaatst waar de koopwaar wordt uitgesteld, in de kruising is er een vers-vleesafdeling en in de doopkapel vindt men de sterkedrank. Reclameboodschappen bedekken de muren, hoewel de ingang van de supermarkt relatief bescheiden bleef.⁷⁵

De meningen van de Helmonders zijn verdeeld. Hoewel ze blij zijn dat de kerk bewaard blijft, is het moeilijk wennen aan het winkelen in het voormalige godshuis. De bisschop is al helemaal niet te spreken over het project.⁷⁶

Dit soort projecten kan evenwel nuttig zijn als tijdelijke oplossing. De rekken kunnen eenvoudig weer verwijderd worden, en intussen wordt op een lucratieve manier leegstand voorkomen. De tijdelijke oplossing mag echter in geen geval permanent worden, want dit soort gebruik houdt allerminst rekening met de erfgoedwaarden van het gebouw.

Fig. 25. Helmond, Sint-Bernadettekerk als supermarkt (www.fotomeulenhof.nl)

Wolverskapel, Gent, België (Fig. 26)

De gotische kapel van het godshuis van de Wolwevers werd waarschijnlijk gebouwd in de 14e eeuw. Ze werd door een opeenvolging van verschillende religieuze ordes gebruikt om de mis op te dragen tot ze in 1796 eeuw afgeschafte werd. Ze kende een grote reeks herbestemmingen waaronder vleeshuis, hal voor etenswaren, caféconcert, autogarage, cinemazaal en sport- en kledingwinkel.⁷⁷

In 1999 werd de kapel verkocht door de toenmalige eigenaar, het OCMW. Op dat moment was er van de oorspronkelijke kapel niet meer veel te merken: de hele structuur was verborgen achter een gipsen wand. In 2002 werd de kapel gerestaureerd voor haar huidige bestemming als kledingzaak. De ruimte werd weer grotendeels vrijgemaakt en er werd vloerverwarming aangelegd. De kapel beschikte over een aantal gotische muurschilderingen, die destijds waren afgedekt met een laag kalkpleister om ze te bewaren. Deze werden weer blootgelegd, maar de

⁷⁵ http://www.deweblogvanhelmond.nl/naw_en_vruuger/page/3/

⁷⁶ <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2844/Archief/archief/article/detail/728249/2003/01/25/Even-wennen-inlegkruisjes-kopen-in-de-kerk.dhtml>

⁷⁷ Sofie VAN TURTELBOOM & Veerle DE HOUWER, "Van Wolweverskapel tot kledingzaak", in: *In ander licht. Herbestemming van religieus erfgoed* (M&L Cahier 17), Brussel, 2009, p. 100-104.

restauratie ervan zou te duur zijn en ze werden opnieuw beschermd met Japans papier. Daarna werden de muren geschilderd, met een verschillende kleur op de plaatsen waar de muurschilderingen zich bevinden. De kapel heeft ook een waardevolle houten dakconstructie, die zichtbaar is vanuit de kerkruimte (de huidige winkelruimte).⁷⁸

Voor de inrichting van de winkel maakte Conix Architects gebruik van een vrijstaande constructie, die een flexibele indeling mogelijk maakt. De kledingzaak is echter al aan haar derde eigenaar toe, wat telkens een herindeling met zich meebrengt, en - hoe beperkt ook - de daarmee gepaarde schade.

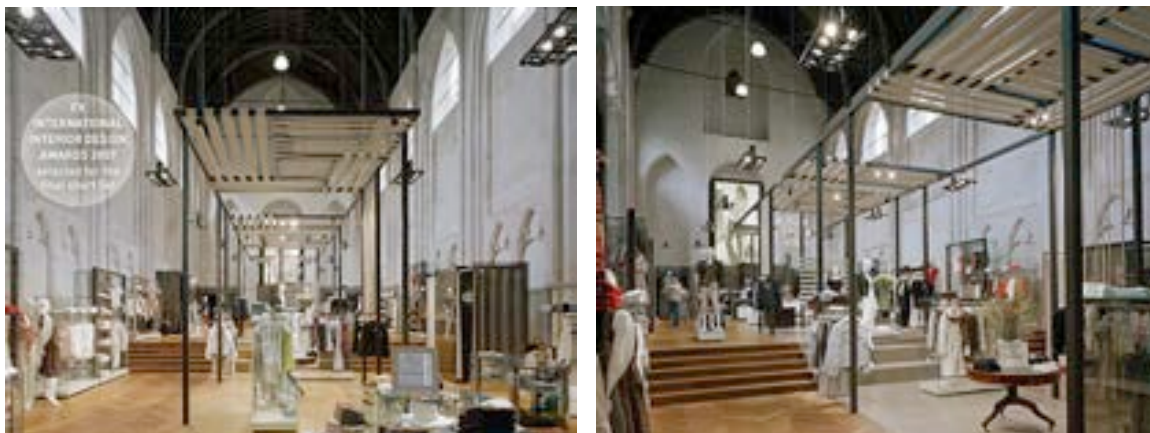

Fig. 26. Gent, kledingzaak in de Woluwevierskapel

(<http://archinect.com/firms/project/18673566/mcgregor-interior-concept-retail-design-of-a-flagship-store/18675972>)

Church of the Holy Communion, New York, Verenigde Staten (Fig. 27)

De Episcopal Church of the Holy Communion is een neogotische parochiekerk uit 1844-1845, ontworpen door Richard Upjohn. Aan het begin van de jaren '70 werd de parochie echter samengevoegd met twee andere, waardoor deze kerk kwam leeg te staan en werd ontwijfd. In de jaren '80 werd ze een beruchte nachtclub, The Limelight. Deze club was erg populair, maar raakte verwickeld in schandalen en moest in 2007 de deuren sluiten.

In 2009 vatte ondernemer Jack Menashe het plan op om de kerk om te bouwen tot een winkelcentrum, "a festival of shops". Hij wilde een bijzondere, inspirerende verkoopomgeving creëren. Daarvoor huurde hij architect James Mansour in.

Fig. 27. New York, Limelight Market Place (www.shoplimelightmarketplace.com en www.nytimes.com)

Tijdens de verbouwing werd de kerk grondig gerestaureerd. Talrijke elementen die tijdens de levensduur als nachtclub verborgen waren geweest, zoals grote glasramen en kalkstenen bogen en kolommen, werden weer blootgelegd. De winkels werden grotendeels ondergebracht in de zijbeuken, zodat het schip dienst doet als ruim atrium. In de winkeltjes is de identiteit van de kerk daarom niet altijd meer even sterk aanwezig, maar dikwijls zorgen decoratieve historische elementen nog voor een bijzondere beleving. In het atrium is de ruimte van de kerk voelbaar, en de dakstructuur zichtbaar gemaakt.

In 2010 werd Limelight Marketplace geopend. Het is een populair winkelcentrum in drie niveaus, met restaurants en ruimte voor zo'n 40 winkeltjes, o.a. mode, kunst, meubilair en voeding. Het is een winkelcentrum op schaal van een wijk in een grootstad, die net als vroeger de gemeenschap samenbrengt.⁷⁹

⁷⁸ <https://inventaris.onroerendergoed.be/dibe/relict/25175>, <http://www.kerknet.be/cultuur/content.php?ID=10391&VV485ZE=1>

⁷⁹ <http://www.shoplimelightmarketplace.com/about.html>

10. Horeca

We dienen hier het onderscheid te maken tussen een alternatief gebruik als hotel en als restaurant. Een hotel is in een kerkgebouw veel moeilijker te verwezenlijken omdat dit betekent dat de ruimte moet worden onderverdeeld in kamers, terwijl gebruik als restaurant of café de mogelijkheid biedt om de ruimtelijkheid te bewaren. Wanneer het om een kloosterkerk gaat is een gebruik als hotel natuurlijk veel gemakkelijker te realiseren wanneer men de kloostergebouwen ook kan gebruiken.

Een restaurant is net als de commerciële functies een semi-publieke ruimte, waar mensen “brood kunnen breken”. Een hotel is dan weer een meer private functie, hoewel de kerkrimte kan worden gebruikt als lobby en restaurant wanneer de kamers zich in de kloostergebouwen of een aanbouw bevinden. Op die manier blijft de kerk toch semi-publiek.

Nadeel is dat dit soort gebruik zich moeilijker leent tot medegebruik, waardoor een volledige herbestemming noodzakelijk wordt. Kleinere cafés kunnen echter een plaats krijgen als gedeeld gebruik. Net als bij commerciële functies hangt het succes hier af van de exacte functie in combinatie met het ontwerp.⁸⁰

St John the Baptist church, Pittsburg, Verenigde Staten (Fig. 28)

De eerste steen van deze kerk werd gelegd in 1902, toen de stad Pittsburgh een sterke bevolkingsgroei kende. Deze groei stagneerde echter in de jaren 50, en tegen 1993 was een reorganisatie van het bisdom noodzakelijk. Verschillende parochies werden opgegeven en op 6 augustus werd de Sint-Jan-de-Doperkerk gesloten. In 1996 begon men met de verbouwingswerken die het gebouw zouden klaarstomen voor haar nieuwe bestemming en op 1 augustus opende Church Brew Works haar deuren.

De kerk is nu een kleine brouwerij met bar. Voor de restauratie bracht men de kerk zoveel mogelijk terug naar haar oorspronkelijke toestand. Zo werden onder meer de originele vloeren weer blootgelegd. De kerkbanken werden echter ingekort om de passage te vergemakkelijken, en het weggenomen materiaal werd gebruikt om de bar te maken. De brouwerij zelf werd in het koor geplaatst, waar eens het altaar stond. De hele kerk is hier dus op georiënteerd, waardoor de apparatuur extra in de verf wordt gezet. Hier worden vier verschillende bieren gebrouwen.⁸¹

De oorspronkelijke ruimte van de kerk werd goed bewaard, en het terugbrengen naar een originele toestand is een pluspunt. In zekere zin werd er op een slimme manier gebruik gemaakt van de architectuur en oriëntatie van de kerk door de de brouwerij-installatie een positie in het koor te geven. Anderzijds geeft dit misschien de indruk dat hier een “biergod” aanbeden wordt.

Fig. 28. Pittsburg, Church Brew Works met tafels en een bar in het schip en een brouwerij-installatie in het koor (www.ar15.com)

Franciscanenkerk, Gent, België (Fig. 29)

Oorspronkelijk was dit de kloosterkerk van de zusters Clarissen-Urbanisten uit de 17 eeuw. Het klooster werd tweemaal afgeschaft op het einde van de 18^e eeuw, maar steeds slaagden de zusters erin terug te keren. In 1840 was het aantal religieuzen echter teruggevallen tot twee, en zij besloten het klooster te verkopen aan de minderbroeders of Franciscanen. Zij breidden niet alleen het klooster uit, maar vergrootten ook aanzienlijk de kerk, door er zijbeuken en een voorportaal met neobarokke gevel aan toe te voegen.⁸²

⁸⁰ RIJKSDIENST VAN HET CULTUREEL ERFGOED, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort, 2011.

⁸¹ <http://www.churchbrew.com>

⁸² <http://www.gent.be/eCache/THE/1/464.cmVjPTQ0MTgz.html>

In 2004 werd hier de laatste viering gehouden. Daarna werd de kerk getransformeerd tot restaurant en feestzaal "Parnassus". Met werknemers uit sociaal tewerkstellingsprogramma "Ateljee" wordt het gebouw aangeduid als sociaal restaurant. Met haar goedkope lunch is het populair onder de Gentse studenten. De keukens zijn op een eenvoudige en reversibele manier ingericht met losstaande elementen.

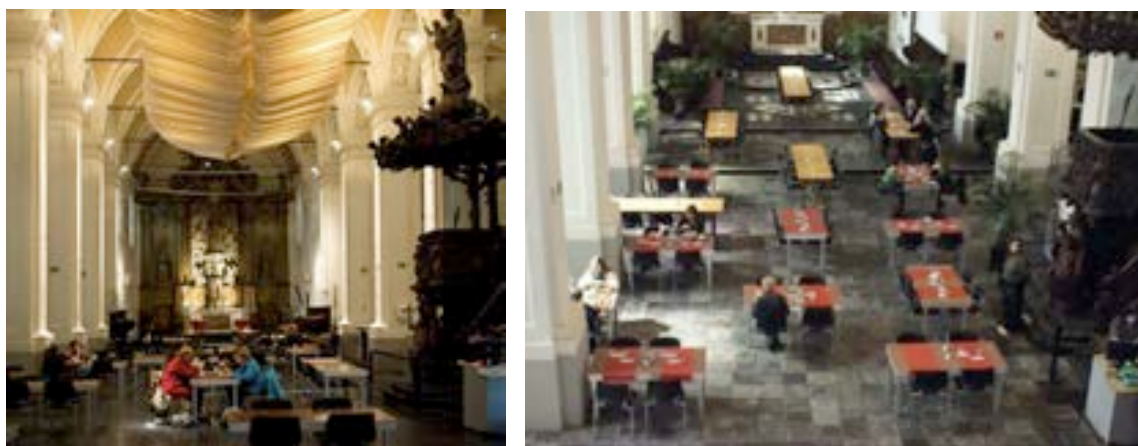

Fig. 29. Gent, restaurant met sculptuur in het schip van de Franciscanenkerk (tp://www.parnassus.be/ndl/)

Het gebouw kan echter ook worden gehuurd voor recepties of evenementen. De kerkruimte heeft een goede akoestiek en regelmatig worden er concerten of voorstellingen georganiseerd. Daarbij kan de sacristie als repetitie- of kleedruimte dienen. De sacristie wordt ook gebruikt als vergaderzaal. De kerk werd beschermd als monument in 2008.⁸³

Kruisherenklooster, Maastricht, Nederland (Fig. 30)

Dit vijftiende-eeuwse klooster werd afgeschaft op het einde van de 18de eeuw. Het kende al enkele andere nieuwe bestemmingen, zoals Rijkslandbouwproefstation en opslag- en repetitieruimte van Opera Zuid. Van 2000 tot 2005 werd het klooster omgevormd tot hotel. Zestig hotelkamers kregen een plaats in de kloostergebouwen, met de binnenkoer als rustige binnentuin. De kerk doet dienst als onbijtzaal en restaurant, lounge en wijnkelder. Dit werd mogelijk gemaakt via een losstaande structuur die de meeste functies bevat. Zowel voor de kloostertuin als de kerk is speciale belichting voorzien, ontworpen door Duits lichtkunstenaar Ingo Maurer.⁸⁴

In het gebouw is veel aandacht besteed aan "design". De losstaande elementen in de kerkruimte bewaren het grote volume van het gebouw. Vele elementen en details zijn op een bijzondere manier vormgegeven. Tot het toilet toe baden bezoekers en hotelgasten in luxe en verwondering. Men kan zich afvragen of het hier niet om overdreven design gaat.

Fig. 30. Maastricht, Kruisherenklooster met losstaande structuur voor hotelfuncties (THOC mei 2012)

⁸³ <http://crkc.be/voorbeeldprojecten-uit-eigen-land>

⁸⁴ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Kruisherenhôtel>

Franciscanenkerk, Mechelen, België (Fig. 31)

De kerk van de minderbroeders in Mechelen werd opgetrokken van 1868 tot 1876, naar een ontwerp van P. Stoop. Het was een neogotische kerk met een driebeukig schip. De broeders verbleven hier tot 1999 toen ze het klooster en de kerk verkochten. Vanaf dan werd er nagedacht over een mogelijke nieuwe functie. De voorkeur lag aanvankelijk bij het bouwen van kantoren, maar uiteindelijk werd er voor gekozen de kerk om te bouwen tot een hotel.⁸⁵

Hotel Martin's Patershof werd geopend in 2009. Het beschikt over 79 kamers, waarvan er 23 in de kloostergebouwen liggen, terwijl de overige 56 een plaats kregen in de kerk zelf. In het schip bevindt zich een lobby waar nog een deel van de hoogte van de kerk voelbaar is, met extra kolommen om de tussenvloeren te ondersteunen. Daarnaast beschikt het hotel over drie seminarieuzalen, een bar en een restaurant. Dat restaurant bevindt zich in het koor, met erboven – onder de gewelven van de apsis – de beste kamer van het hotel. En de duurste.⁸⁶

De meeste gasten zijn zeer positief over het hotel. Hoewel de ruimtelijkheid van de kerk grotendeels verloren is gegaan hebben de individuele kamers wel een hoge kwaliteit. Als alternatief gebruik van een waardevol gebouw is dit echter geen goed voorbeeld: de oorspronkelijke toestand is nauwelijks nog voelbaar. Een groot deel van de erfgoedwaarde is verloren gegaan.

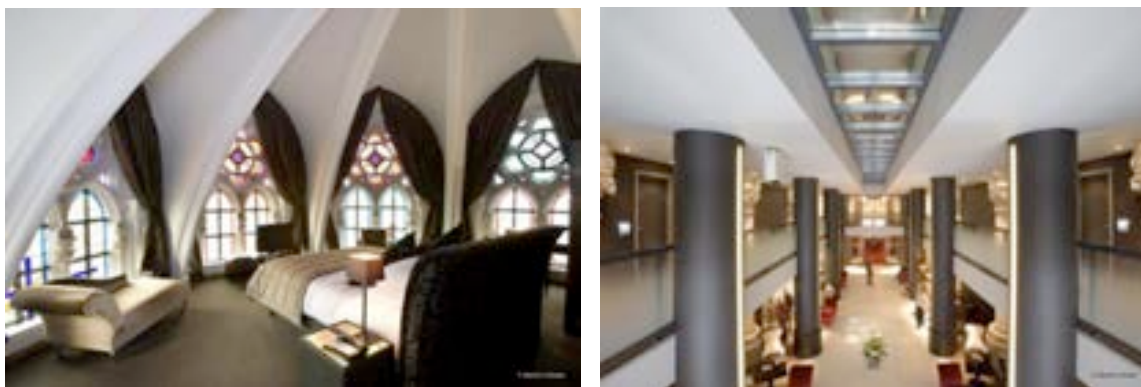

Fig. 31. Mechelen, kamer onder het koorgewelf en lobby in een versmald middenschip van de Franciscanenkerk (www.martins-hotels.com)

Voormalige Redemptoristenkerk, thans Orangerie, 's Hertogenbosch, Nederland (Fig. 32)

De katholieke Sint-Josephkerk hoorde bij het Redemptoristenklooster en werd in 1857-1859 opgetrokken naar plannen van architect A. van Veggel. Het is een grote driebeukige neogotische baksteenkerk met een rijk neogotisch interieur dat veel stukwerkelementen, muur- en gewelwschilderingen, alsook beelden bevat.

Na de sluiting van het klooster kwamen de gebouwen in de handen van vier opeenvolgende eigenaars. Vanaf 1991 wordt de kerk gebruikt als disco-casino met dansvloer onder de kruising, tafels in het schip, bars in de zijbeuken en roulette in de transeptarmen. 's Nachts met kunstlicht verlicht en gevuld met discomuziek heeft het gebouw een zekere aantrekkingskracht, maar bij daglicht kan men zien hoe vervallen het interieur is en hoe diep de schade is (losse tegels, schade aan stucwerk en schilderingen, enz). Het is duidelijk dat de eigenaar eerst en vooral geïnteresseerd is in zijn business en dat het onderhoud van een (historisch) gebouw zijn prioriteit niet is. Hoe duurzaam deze herbestemming is zal in de nabije toekomst blijken.

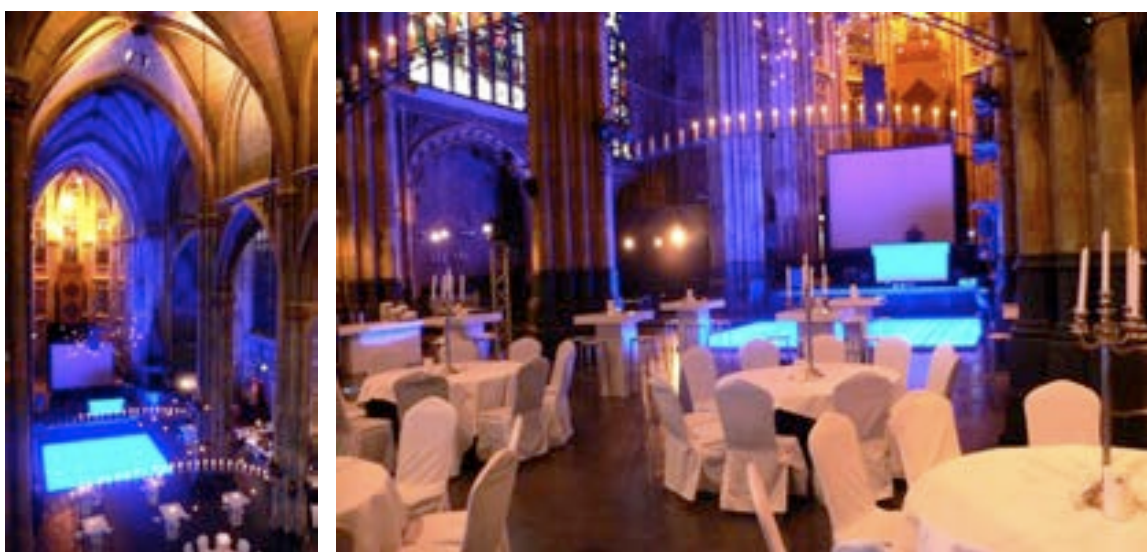

Fig. 32. 's Hertogenbosch, voormalige Sint-Josephkerk gebruikt als disco (THOC april 2011)

⁸⁵ <http://www.flickr.com/photos/erfgoed/3547424158/>

⁸⁶ <http://www.martins-hotels.com/nl/hotel/martins-patershof/rooms>

11. Kantoren

Kantoorfuncties zijn moeilijker te verwezenlijken in een kerkgebouw omdat ze de opdeling van de ruimte impliceren. Bovendien hebben ze een privaat karakter, waardoor het gebouw niet meer toegankelijk is voor een groter publiek. Afhankelijk van hoe men de ruimte opdeelt kan men toch proberen de notie van de ruimtelijkheid te bewaren. Kleinere kerken zouden kunnen worden ingericht als atelier.

Voor een nevenbestemming of herbestemming met gecombineerd gebruik kan een kantoorfunctie een goede optie zijn voor bepaalde delen van het gebouw. Men kan bijvoorbeeld de zijbeuken inrichten als kantoren, terwijl de middenbeuk behouden blijft als grote ruimte met een andere functie. Een voordeel tegenover woonfuncties is dat kantoren transparante scheidingen van de ruimte mogelijk maken.⁸⁷

Remonstrantse kerk, Groningen, Nederland (Fig. 33)

Deze eclectische kerk uit 1883 werd ontworpen door H. Raamakers. Ze combineert romaanse, gotische en klassieke elementen. Het interieur werd sinds de bouw vier keer drastisch aangepast. De laatste keer gebeurde dit naar ontwerp van de Japanse architect Moriko Kira. In de kerk kwamen kantoren terecht voor de Stichting Oude Groninger Kerken, die zich bezighoudt met het religieus erfgoed van de provincie, en ook enkele kantoren voor de gemeente. Deze ruimtes werden in twee verdiepingen in de zijbeuken geschikt, zodat het schip vrij bleef en het zicht op het tongewelf bewaard bleef. Voor de brandveiligheid was het nodig om de gietijzeren kolommen van het interieur te verwijderen. De toegevoegde vloeren worden dan ook gedragen door nieuwe kolommen.

Fig. 33. Groningen, Remonstrantse kerk, schip met kantoren (www.dagvandearchitectuurgroningen.nl) en **hedendaags trappenhuis** (www.kennisbankherbestemming.nu)

Het schip wordt nog steeds voor de eredienst gebruikt, maar kan ook dienen voor evenementen georganiseerd door de Stichting, of ze kan worden verhuurd. Boven de hoofdingang kwam een keuken en eetzaal die bij de kantoren hoort. Bovendien werden er vier verhuurbare vergaderzalen ingericht, waarvan er drie zich bevinden in de kosterwoning, die in 1906 tegen de kerk werd aangebouwd. In deze woning werd het interieur teruggebracht naar de oorspronkelijke toestand. Ten slotte werd een nieuw, hedendaags ogend trappenhuis tegen de kerk gebouwd, waarin ook de lift en toiletten werden ondergebracht.⁸⁸

De kerk is nu meer open voor de gemeenschap en er worden allerlei evenementen georganiseerd, terwijl er in de kantoren hard gewerkt wordt voor het voortbestaan van de kerken van Groningen.

⁸⁷ RIJKSDIENST VAN HET CULTUREEL ERFGOED, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort, 2011.

⁸⁸ <http://www.dearchitect.nl/binaries/content/gallery/architect/vormvisie/2010/12/religieuze-architectuur/remonstrantse-kerk-groningen-moriko-kira-juni-2006.pdf>

De Posthoornkerk, Amsterdam, Nederland (Fig. 34)

Voormalige katholieke kerk Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen aan de Haarlemmerstraat, beter bekend als *De Posthoorn*, werd door architect P.J.H. Cuypers in gotische stijl ontworpen en in twee fesen opgetrokken (1860-1863 en 1887-1889). De kerk werd in 1973 beschermd als Rijksmonument maar in 1976 ontwaard en gesloten. De katholieke kerk kreeg geen sloop-vergunning terwijl actie van buurtbewoners en krakers de kerk kon redden. Na meer dan tien jaar strijd, startte de restauratie in 1988. Onder leiding van architect A.J. van Stigt werden de eerste traveeën van het schip tot drie kantoorverdiepingen verbouwd. Dit deel stemt overeen met de tweede bouwphase van de kerk. De galerij boven zijbeuken is ook gebruikt voor kantoren. De laatste traveeën van het schip, het transept, het koor en de kruising (met koepel) worden gebruikt als polyvalente ruimte. Zo blijven de ruimtelijke kwaliteit en de rijke materialenpolychromie van de oostpartij bewaard. Merkwaardig is dat dit deel van de voormalige kerk soms wordt gehuurd voor huwelijken.⁸⁹

Fig. 34. Amsterdam, een deel van De Posthoorn werd tot kantoorruimte verbouwd (THOC mei 2010).

12. Residentieel

Woningen in een kerk zijn moeilijk. Net zoals met kantoren wordt de kerk geprivatiseerd en wordt er gezocht naar een maximum rendement aan m², met als gevolg dat er van het de binnenruimte, het interieur, het meubilair, de ramen enz niets meer overblijft. Bij een opdeling in appartementen is het noodzakelijk de ruimte sterk onder te verdelen, waardoor de kerk in belangrijke mate moet inboeten aan ruimtelijkheid en architecturale waarde. Om de afzonderlijke wooneenheden te verlichten zijn vaak veel bijkomende perforaties nodig in de buitenwanden en daken. Soms worden inpandige balkons aangelegd in de daken van de zijbeuken (Fig. 35). Het gebeurt ook dat enkel de voorgevel en toren van de kerk wordt bewaard en de rest afgebroken en vervangen door een maximum appartementen in hetzelfde bouwvolume, met ondergrondse parkings (Fig. 36). Makelaars zijn geïnteresseerd in kerken die zich in gegoede wijken bevinden waar geen andere ontwikkelingsmogelijkheden meer zijn. Bovendien staan de meeste grote negentiende-eeuwse kerken vaak bij een park, op een plein of op een mooie stedenbouwkundige ligging.

Fig. 35. Utrecht, Martinushof, in 1972 ontwaard, in 1977 als rijksmonument beschermd, van 1984 tot 1992 in 28 units verbouwd (THOC juni 2008).

Fig. 36. Montréal, voormalige kerk van Saint-Jean-de-la-Croix Deels gesloopt en in 2003-2004 tot appartementsgebouw Verbouwd (THOC oktober 2008).

⁸⁹ Eisse KALK, *Bouwmeesters met draagvlak. Architectenbureau Van Stigt, Amsterdam, z.d.*, p. 85-89.

Wanneer het om een eengezinswoning gaat in een kleine kerk ligt de zaak anders. Mits goed ontwerp kan de ruimte in zo'n geval op een kwalitatieve manier gebruikt worden. Hier heeft men dan weer het probleem van verwarmingskosten: de ruimtes zijn dikwijls overdreven groot en hoog en de wanden slecht geïsoleerd. Residentiële functies hebben echter het voordeel dat ze het goed doen op economisch gebied: verhuur of verkoop van appartementen kan een belangrijk deel van de verbouwing of onderhoudskosten van de kerk terugbetalen (dit geldt ook voor kantoren).⁹⁰

Sint-Vituskerk, Bussum, Nederland (Fig. 37)

Deze grote neogotische kerk werd in 1886 gebouwd naar ontwerp van architect Pierre Cuypers. De kerk werd tot 1982 gebruikt door de rooms-katholieken en heeft de status van rijksmonument. Na sluiting werd ze gebruikt als zaal voor evenementen, tot een brand in 1988 voor ernstige schade zorgde aan het interieur. Daarna stond de kerk leeg.⁹¹

In 1999 besloot een vastgoedontwikkelaar de kerk te transformeren tot appartementcomplex. Het ontwerp werd gemaakt door Van Bockhorst Architecten en gerealiseerd in 2003. De verbouwing moest gebeuren met behoud van de status als rijksmonument. De kerk werd onderverdeeld in woningen die tot drie bouwlagen tellen. In de daken van de zijbeuken kwamen openingen voor dakterrassen, die zodanig zijn uitgesneden dat ze niet zichtbaar zijn van beneden.⁹² In de meeste woningen zijn glasramen en gewelven zichtbaar. Het gebouw beschikt over twee liften en twee traphallen met beveiligde entrees. De dagkapel van de kerk is bewaard en toegankelijk voor alle bewoners.⁹³ Voor dit project geldt dezelfde opmerking als Hotel Martin's Patershof in Mechelen: de appartementen hebben op zich architecturale kwaliteit, maar de erfgoedwaarden van het gebouw als geheel werden niet voldoende gerespecteerd. Bovendien zijn de appartementen erg duur, waardoor het gebouw slechts gericht is op een rijkere klasse.

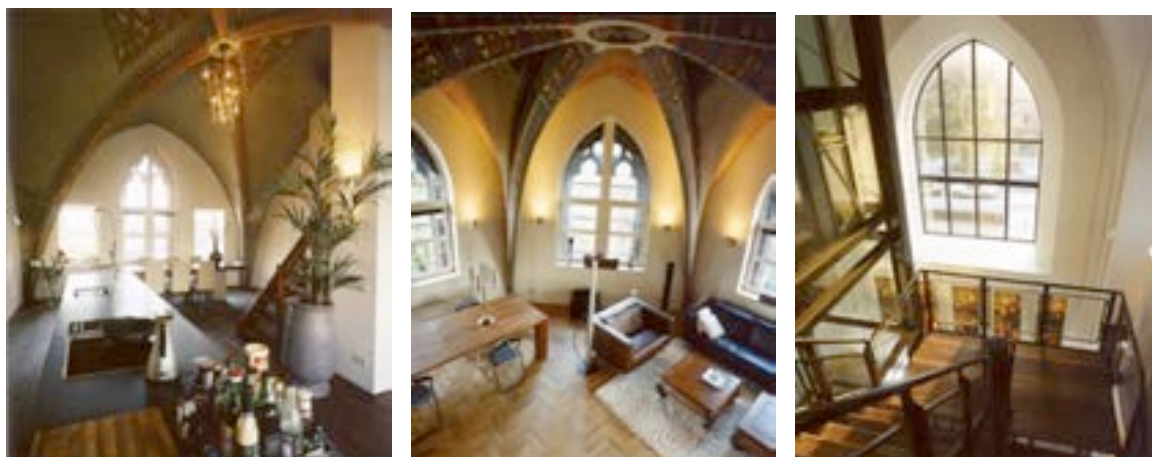

Fig. 37. Bussum, appartement onder het middenschip van de Sint-Vituskerk
(<http://www.vanbokhorstarchitecten.nl/projecten/renovatie-restauratie/99-24.html>)

Church of Kilgallan, Ierland (Fig. 38)

Dit kerkje uit 1835 was een ruïne: het dak was volledig ingestort, er waren geen ramen of deuren meer en ook het interieur was verdwenen. In 1999 besloot een koppel, allebei architecten, het gebouw toch te kopen om er een woning van te maken, die ze nu te huur aanbieden.

⁹⁰ RIJKSDIENST VAN HET CULTUREEL ERFGOED, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort, 2011.

⁹¹ <http://www.streetviewandmaps.com/nl/map/hl/266738-Sint-Vituskerk-Bussum/>

⁹² <http://www.vanbokhorstarchitecten.nl/projecten/renovatie-restauratie/99-24.html>

⁹³ <http://www.funda.nl/koop/bussum/appartement-47872756-brinklaan-115-c2/omschrijving/>

Fig. 38. Kilgallan, model van het project voor de kerk en detailfoto van een mezzanine (pigtown-design.blogspot.be)

Ze besloten de ruimte zodanig in te delen dat de volledige hoogte bewaard bleef aan de beide uiteinden van de kerk, terwijl in het midden de meer private ruimtes worden opgestapeld in een afzonderlijke houten box. Het gebouw kreeg een nieuw houten dak, waarvan de structuur zichtbaar werd gelaten, zodat ze te zien is vanuit de beide leefruimtes. Ook de oorspronkelijke stenen muren zijn zichtbaar in het interieur. Waar nodig zijn ze hersteld en aangevuld, op zo'n manier dat er een duidelijk onderscheid is.⁹⁴

13. Sportzalen

Het gebruik van schoolkapellen als turn- en sportzaal, soms in twee verdiepingen ingedeeld, is een praktijk die zich sinds de jaren 1970 in het katholiek onderwijs ontwikkelt. Kerken vertonen grotere ruimtes die soms gebruikt worden als sporthal, klimmuur, basketveld, skatepark... Men kan dan de ruimtelijkheid van de hoofdruimte van het gebouw bewaren, hoewel er ook nevenruimtes (kleedkamers, douches, opslagruimtes voor materiaal, cafetaria enz) nodig zijn. Afhankelijk van de sport levert dit soort gebruik echter gevaar voor schade op. De nodige ingrepen voor het beoefenen van de sport zijn ook sterk uiteenlopend. Het spreekt vanzelf dat het kerkmeubilair verwijderd moet, wat gemakkelijker is in naoorlogse kerken dan in rijk versierde negentiende-eeuwse kerken. Het gebouw krijgt bij dit soort gebruik meestal een privaat of semi-publiek karakter, omdat men meestal moet betalen om binnen te mogen en omdat de openingstijden vaak beperkt zijn. Dit is wederom afhankelijk van de sport. De duurzaamheid van dit soort herbestemming is onduidelijk.

Église du Saint-Esprit / École du Cirque, Québec, Canada (Fig. 39)

Deze kerk in neoromaniserende stijl uit 1931 werd getransformeerd tot een circusschool. De École du Cirque de Québec, een vzw opgericht in 1995, was sinds haar ontstaan op zoek naar een permanent verblijf, net als Cirque Eos, dat zijn kantoren al verscheidene keren had moeten verplaatsen. In 2001 boden zij samen aan om de Heilige-Geestkerk in Québec te kopen. Het gebouw was in een slechte staat (er waren voor 600.000 CA\$ herstellingen nodig) en daar bovenop waren de kosten om het gebouw open te houden te groot geworden. De parochie ging akkoord met de verkoop en de transformatie begon. Deze werd niet alleen bekostigd door de vzw, maar ook door de stad Québec en het Ministerie van Cultuur.

Fig. 39. Québec, Église du Saint-Esprit, schip met oefentoeellen van de circusschool (THOC september 2008)

⁹⁴ <http://pigtown-design.blogspot.be/2010/03/kilgallan-ireland-church-conversion.html>

In 2002 was de circusschool klaar. De kerk leent zich goed als oefenruimte vanwege het volume en de grote hoogte. Een grote troef was de half ondergrondse kelderverdieping die zicht onder de hele kerkruimte uittrekt en waar de kleedkamers, de sanitaire infrastructuur en bijkomende oefenruimtes een plaats vonden. De ruimte onder de voormalige orgeltribune is gescheiden van het schip met een glazen wand en dient als cafetaria waar ouders en vrienden op de kinderen kunnen wachten. Deze herbestemming geeft een gelegenheid voor jongeren om in een bijzondere omgeving te trainen. De stad is ook tevreden, niet alleen omdat een belangrijke erfgoedsite van het verval is gered, maar ook omdat de school jonge talenten aantrekt en een unieke aanwinst is voor de stad. Het project wordt als een succes beschouwd en is in internationale publicaties vermeld. Toch is er steeds een infusie van overheidsgeld nodig om het onderhoud te blijven bekostigen.⁹⁵

Onze-Lieve-Vrouw-Onbevlekt-Ontvangenkerk, Den Helder, Nederland (Fig. 40)

Theo Asseler ontwierp deze kerk, die voltooid werd in 1876. Het is een kleine kerk met neoromaanse en neogotische trekjes. In 1884 werd een torentje op de voorgevel toegevoegd. Honderd jaar later echter was de kerk overbodig geworden. De oorzaak was niet alleen de ontkerkelijking, maar ook de bouw van nieuwe kerken in de moderne woonwijken van de stad. De kerk werd verkocht in 1990.

Sinds 2004 vinden we hier Klimmuur Den Helder terug. Een 10 meter hoge klimwand werd in de kerk gebouwd, met klimroutes van allerlei moeilijkheidsgraden. Van de kerk zelf is niet meer veel te zien. De klimmuur is op maandagavond open voor individuele klimmers, maar kan verder geopend worden voor cursussen, scholen, feestjes en andere groepen.⁹⁶

Fig. 40. Den Helder, de klimmuur verbergt de karakteristieke elementen van de kerk (www.reliwiki.nl en www.klimmuurdenhelder.nl)

Sint-Josephkerk, Arnhem, Nederland (Fig. 41)

Deze grote kerk uit 1929 stond leeg sinds 2006, nadat ze aan de eredienst was onttrokken. In 2010 ging de stichting Skatehal Arnhem op zoek naar een geschikte locatie. Ze besloten om de Josephkerk te huren en maakten er een skatepark van voor skateboards, inlineskates en BMX fietsen. In 2011 openden ze hun deuren. Bij de opening waren er meteen zo'n honderd skaters die gebruik maakten van het park.⁹⁷

Een obstakelparcours bestaande uit ramps, halfpipes en rails werd in het schip geplaatst. De rest van de vloer is eveneens bedekt met een houten vloer geschikt voor het skaten, waardoor de vloer meteen beschermd is. De kolommen zijn om dezelfde reden eveneens ingepakt met houten panelen. De skatehal is niet publiek, ze is enkel toegankelijk voor skaters, die bovendien een ticket moeten aankopen.⁹⁸ De grote ruimte van de kerk werd op een goede manier behouden en de ingreep is reversibel.

⁹⁵ Agathe GOULET, Serge VIAU, "Québec City's role in saving churches: recycling Saint Esprit Church", in: HERITAGE CANADA FOUNDATION, *Héritage Magazine*, Volume XI, Nummer 2, 2008, p. 6-15.

⁹⁶ <http://www.klimmuurdenhelder.nl/>

⁹⁷ <http://www.kerknieuws.nl/nieuws.asp?old=21760>

⁹⁸ <http://www.skatehalarnhem.nl/skatehal-info/huisregels/>

Fig. 41. Arnhem, de skatehal benut de volledige ruimte van de Sint-Josephkerk (www.uitidee.nl en www.gelderlander.nl)

14. Kerken met meerdere functies

Een oplossing die de laatste tijd aan populariteit wint is het combineren van twee of meer verschillende functies in hetzelfde gebouw.⁹⁹ Dit soort gedeeld gebruik of gecombineerd gebruik kwam reeds een paar keer aan bod in de voorbeelden¹⁰⁰, maar hier geven we nog wat specifiekere informatie.

Het grote voordeel van het combineren van functies is duurzaamheid. Indien één functie immers zou verdwijnen, zorgen de andere functies ervoor dat de kerk alsnog gebruikt wordt. De ruimte die leeg komt te staan kan eventueel worden opgenomen door een van de andere functies. Wanneer echter een enkelvoudige herbestemming gekozen wordt, en de functie verdwijnt, moet voor héél de kerk opnieuw een alternatief gebruik gezocht worden. Bovendien is de kerk dan uitgerust voor een functie die niet werkt.¹⁰¹

Een factor die zeer belangrijk is bij dit soort alternatief gebruik, is management. Wanneer de kerk wordt opgedeeld in ruimtes met verschillende functies/huurders, moet een centraal beheer alles in goede banen leiden. Dat gaat niet alleen om het innen van huur, maar ook het oplossen van eventuele geschillen en niet in het minst het onderhouden van het gebouw.¹⁰²

Qua architectuur is het duidelijk dat de mogelijkheden hier even eindeloos zijn als de combinatie van functies. Dikwijls zal er echter een gemeenschappelijke ruimte of atrium nodig zijn om de verschillende functies te verbinden, een rol waarvoor het schip zeer geschikt kan zijn.

Église Notre-Dame de Jacques-Cartier, Québec, Canada (Fig. 42)

Deze kerk werd in 1851 gebouwd naar een ontwerp van Raphael Giroux. Ze heeft een sobere buitenkant en een neoklassiek interieur. De kerk heeft een driebeukig schip, met zijbeuken in twee verdiepingen.

Aan het begin van de 21ste eeuw was het aantal kerkgangers sterk teruggelopen, waardoor het beschikbare budget ook werd verminderd. Er was niet langer genoeg geld om de kerk te kunnen onderhouden, dus werd naar een nevenbestemming gezocht. In 2003 werd het project uitgevoerd. Het gelijkvloers van de zijbeuken en de twee eerste traveeën van het schip werden afgesloten met verwijderbare wanden in gipskarton, zodat hier kantoren voor gemeenschapsfuncties en sociale organisaties konden worden ondergebracht. Het schip wordt nog steeds gebruikt voor de eredienst, maar kan ook worden gehuurd voor voorstellingen, tentoonstellingen of conferenties. De kerk en de kantoren hebben dezelfde ingang onder de orgeltribune, wat de sociale mixiteit evenals de samenleving van de functies bevordert. De buitenkant van de kerk werd niet gewijzigd.¹⁰³

⁹⁹ Het ontwerp van OZON voor de Heilige Familiekerk te Schaarbeek kan hier als voorbeeld dienen: een ruimte voor de eredienst wordt gecombineerd met winkels, een restaurant, een evenementenzaal...

¹⁰⁰ Zie bijvoorbeeld Lumen Church, Londen of Pius-X-kerk, Alkmaar.

¹⁰¹ Crispin TRUMAN, Derek PALGRAVE, "New Uses and New Ownership in English Historic Churches", in: Lucie K. MORISSET, Luc NOPPEN & Thomas COOMANS (eds.), *Quel avenir pour quelles églises ? / What Future for Which Churches* (Patrimoine urbain, 3), Montréal: Presses de l'Université du Québec, 2006, p. 209-222.

¹⁰² Gezondheidscentrum Korteakkeren te Gouda is hier een goed voorbeeld van.

¹⁰³ <http://www.heritagecanada.org/en/issues-campaigns/places-risk/places-faith/case-study-3>

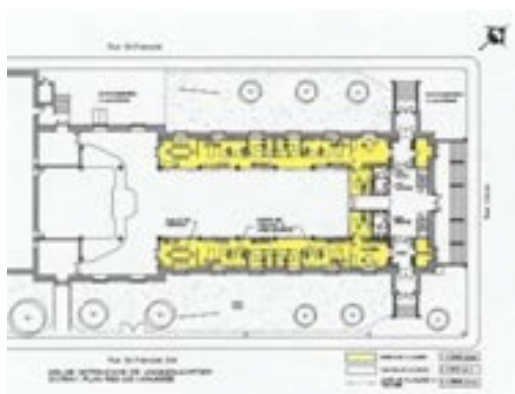

Fig. 42. Québec, schip van de Notre-Dame de Jacques-Cartier met afgesloten galerijen (Jonathan Robert) en grondplan (theses.ulaval.ca)

Vondelkerk, Amsterdam, Nederland (Fig. 43)

De in 1872-1880 door P.J.H. Cuypers gebouwde parochiekerk van het Allerheiligste Hart van Jezus, in de volksmond Vondelkerk genoemd, was lang het ‘paradepaardje’ van de katholieken in Amsterdam. Reeds op het einde van de jaren 1960 was er sprake van afbraak. Het behoud en de herbestemming van de kerk is tot stand gekomen door de inzet van actieve buurtbewoners. De *Stichting Vondelkerk* kocht de kerk van het bisdom en startte (met leningen) restauratie- en herbestemmingswerken onder leiding van de ‘kostenbewuste’ architecten Van Stigt. De centrale achthoekige ruimte en transeptarmen werden intact behouden terwijl het koor en het schip door glazen wanden werden afgesloten en in twee verdiepingen verdeeld op een extra 1200 m² kantooroppervlakte te creëren. De centrale ruimte dient als polyvalente zaal die gehuurd kan worden, inclusief voor huwelijken. De morfologie van het gebouw verleende zich goed tot een verdeling waarbij de ruimtelijke kwaliteit van de kruising kon bewaard blijven. “De herbestemming van de Vondelkerk is in tal van opzichten een doorbraak geweest in het denken over de restauratie en herbestemming van kerken en heeft mede geleid tot de oprichting van het Amsterdams Monumentenfonds. Het is in de jaren daarna een lichtend voorbeeld voor andere initiatieven”.¹⁰⁴

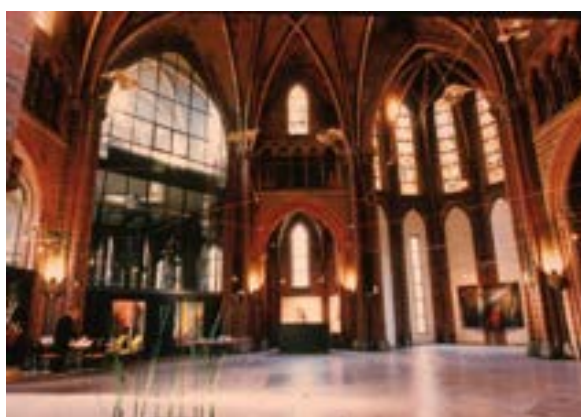

Fig. 43. Amsterdam, Vondelkerk (<http://vanstigt.stijlbox.nl/>)

In Amsterdam zijn andere historische kerken op een vergelijkbare manier herbestemd, met name kantoren in de nevenruimtes en een polyvalente zaal in de hoofdruimte waarvan de ruimtelijke kwaliteit dus bewaard blijft. De Amstelkerk en de Gerardus Marjellakerk zijn daar goede voorbeelden van. Beide kerken worden heden door *Stadsherstel Amsterdam* op een voorbeeldige manier beheerd.¹⁰⁵

Lumen United Reformed Church, Londen, Verenigd Koninkrijk (Fig. 44)

Oorspronkelijk was dit de kerk voor de Gaelic sprekende gemeenschap in Londen. Een neogotische kerk werd in 1827 gebouwd, maar zwaar beschadigd door de *Blitz* tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ze werd volledig herbouwd in 1965, ditmaal in een moderne stijl.

Van 2007 tot 2008 werd de kerk grondig verbouwd. Aan Theis & Khan Architects werd gevraagd om het gebouw de 21ste eeuw in te brengen en te openen voor de gemeenschap. Er werden naast een ruimte voor de eredienst twee vergaderzalen ingericht, een café, kantoren, een inkomhal, een toilet en een binnentuin. Dit deden de architecten op een bijzondere manier: de kerkruimte is in twee gesplitst door een kegelvormig volume dat ‘sacred space’ wordt genoemd. In de ene kant wordt dan het café ingericht, terwijl de andere kant zowel liturgische ruimte kan

¹⁰⁴ Eisse KALK, *Bouwmeesters met draagvlak. Architectenbureau Van Stigt*, Amsterdam, z.d., p. 80-84.

¹⁰⁵ <http://www.stadsherstel.nl/56/locatieverhuur/locaties/>

zijn als conferentieruimte of verlengstuk van het café. Een aantal nevenruimtes, die al aanwezig waren, kunnen dan worden gebruikt voor de overige functies. De kegelvormige ‘sacred space’ wordt verlicht door een opening bovenaan en kan als stille ruimte worden gebruikt. Het café werd voorzien van een nieuw, hedendaags glasraam, ontworpen door Rona Smith.¹⁰⁶

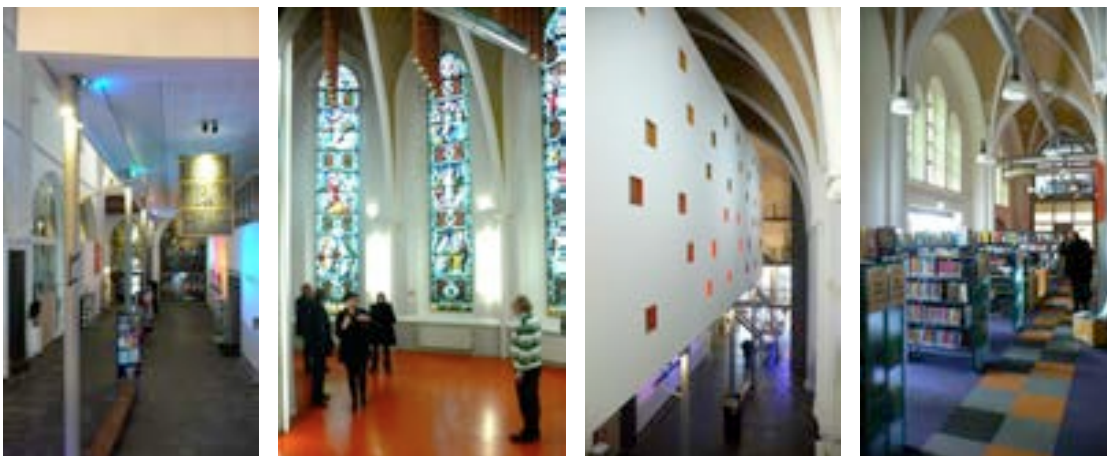

Fig. 44. Londen, Lumen Church, grondplan en binnenuimte met kegelvormige “sacred space” (www.lumenurc.org.uk en www.flickr.com)

De kerk is een volwaardig gemeenschapscentrum geworden en vanaf vroeg ’s morgens open. Er komen verschillende religieuze gemeenschappen samen, maar er zijn ook lezingen, concerten en toneelvoorstellingen. Er is gratis wifi, kunstenaars kunnen er werken en er is een cateringdienst. De twee vergaderruimtes en de hoofdruimte kunnen zijn ontworpen om flexibel te kunnen worden gebruikt voor elk doel dat de gemeenschap maar kan bedenken.¹⁰⁷ We kunnen hier opmerken dat de heropbouw van de kerk in een andere architectonische stijl deze transformatie eenvoudiger maakte. De nieuwe opbouw met een vrij groot aantal nevenruimtes liet deze invulling toe, terwijl dit in de neogotische kerk misschien een stuk moeilijker zou zijn geweest.

Hasseltse kerk, Tilburg, Nederland (Fig. 45)

Deze kerk uit 1898 werd ontworpen door A.G. de Beer. In 1994 werd ze gesloten en aangezien ze niet beschermd was, ontstond er het gevaar dat ze gesloopt werd. De wijkbewoners, het kerkbestuur en diverse organisaties van de gemeente zetten zich echter in om het gebouw te redden. Verschillende organisaties waren aan meer ruimte toe, en zo ontstond het idee om de kerk te verbouwen tot wijkcentrum. In 2003 begon de verbouwing, maar kort daarna werd het gebouw geteisterd door een brand, waarbij het dak en de vieringtoren verwoest werden. De verbouwingen gingen echter door en in 2005 werd het project opgeleverd.

¹⁰⁶ <http://www.dezeen.com/2008/12/12/lumen-united-reformed-church-by-theis-and-khan-architects/>

¹⁰⁷ <http://www.lumenurc.org.uk>

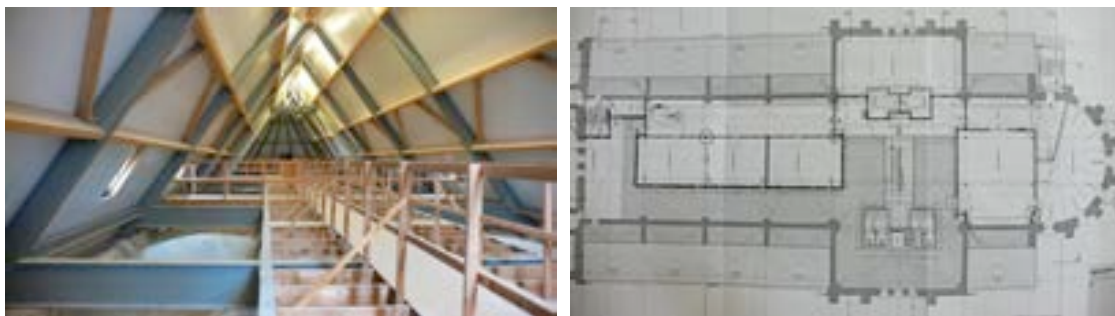

Fig. 45. Tilburg, Wijkcentrum De Poorten (THOC april 2011)

De kerk is nu een ontmoetingsplaats die de wijk (ongeveer 60.000 mensen) samenbrengt. Dit gebeurt door de ruimte onder te verdelen via boxen, tot vijf bouwlagen toe. Op die manier werd een beschikbare oppervlakte van ongeveer 3.500 m² gerealiseerd, terwijl de ingreep volledig reversibel is (de boxen komen zo weinig mogelijk in aanraking met wanden, kolommen en gewelven). De circulatie gebeurt onder meer via een grote lift onder de kruising. De vieringtoren werd vervangen door een hedendaags ogende replica.

De kerk, nu bekend als Wijkcentrum De Poorten, wordt beheerd door een vzw, die de boxen verhuurt aan andere vzw's. Zo is er een bibliotheek, een crèche, een peuterspeelzaal, een café, vergaderzalen, een biljardclub, een yogazaal, opvang voor mindervaliden enz. Samen werken zij aan de goede leefbaarheid van de wijk.¹⁰⁸

Collège Jean-de-Brébeuf, Montréal, Canada (Fig. 46)

Het Jezüietencollege Jean-de-Brébeuf werd gebouwd tussen 1927 en 1928. In die tijd werden vele instellingen naar de noordflank van de Mont Royal getrokken, in nabijheid van wat de Université de Montréal zou worden. De gebouwen en de kapel werden ontworpen door de architecten Viau et Venne. Zij tekenden een kapel van het type basilica, met een driebeukig schip en een diepe koorapsis, maar zonder transept. De structuur bestaat uit beton.

In de jaren 1960 werd het college steeds meer profaner. Het gebruik van de kapel voor religieuze doeleinden werd dan ook onbelangrijk. Men besloot er een studie- en examenzaal van te maken. Daartoe werd het oorspronkelijke meubilair verwijderd. Al snel bleek echter dat de akoestiek en lichtinval in de kapel niet geschikt waren voor een dergelijk gebruik. Daarom werd een akoestisch plafond toegevoegd dat de hoogte van de kapel halveerde en voorzien was van verlichtingselementen. Gedurende enkele tientallen jaren werd het schip aan het zicht onttrokken. Tegelijkertijd werd de bibliotheek van de Jezüieten, die tot dat moment elders bewaard werd, overgebracht naar het college Jean-de-Brébeuf. De collectie bevatte voornamelijk theologische werken, maar ook verschillende zeer zeldzame of waardevolle stukken, onder meer zo'n 5000 werken uit de 16de, 17de en 18de eeuw.

In de jaren 1990 besloot de directie van het college om de collectie over te brengen naar de kapel. Men wilde de ruimtes die op dat moment werden ingenomen door de bibliotheek opnieuw vrijmaken, en tegelijk de kapel weer in haar oude luister herstellen. Bovendien moest de kapel nog steeds dienst kunnen doen als polyvalente zaal. Drie architectenbureaus dienden in 1998 een voorstel in, en het bureau Dupuis Le Tourneux kreeg de opdracht.¹⁰⁹

De collectie werd ondergebracht in de zijbeuken, die daarom werden onderverdeeld in twee verdiepingen. De boeken worden opgeslagen in compacte archiefkasten op de bovenste verdieping. Daarom werd een stevige draagconstructie bevestigd aan de betonnen structuur. De eerste en laatste travee van het schip werden eveneens afgesloten om de zijbeuken te ontsluiten (hier bevinden zich ook de trappen). Zo loopt de bibliotheek op een nieuwe tussenverdieping als een circuit rond het schip. Het koor is nog steeds een sanctuarium, waar bovendien de meest waardevolle boeken worden tentoongesteld in glazen kasten.

De afsluitingen zijn in de regel transparante glazen wanden, maar dit geldt niet voor de zijbeuken: de bibliotheekruimtes zijn afgesloten met 8 kunstwerken van René Derouin. De patronen in deze schilderijen verwijzen naar oude christelijke mozaïeken.

¹⁰⁸ <http://www.kennisbankherbestemming.nu/projecten/hasseltse-kerk-tilburg>

¹⁰⁹ Josette MICHAUD, "La conversion de l'ancienne chapelle du Collège Jean-de-Brébeuf (Montréal)", in: Lucie K. MORISSET, Luc NOPPEN & Thomas COOMANS (eds.), *Quel avenir pour quelles églises ? / What Future for Which Churches* (Patrimoine urbain, 3), Montréal: Presses de l'Université du Québec, 2006, p. 301-314.

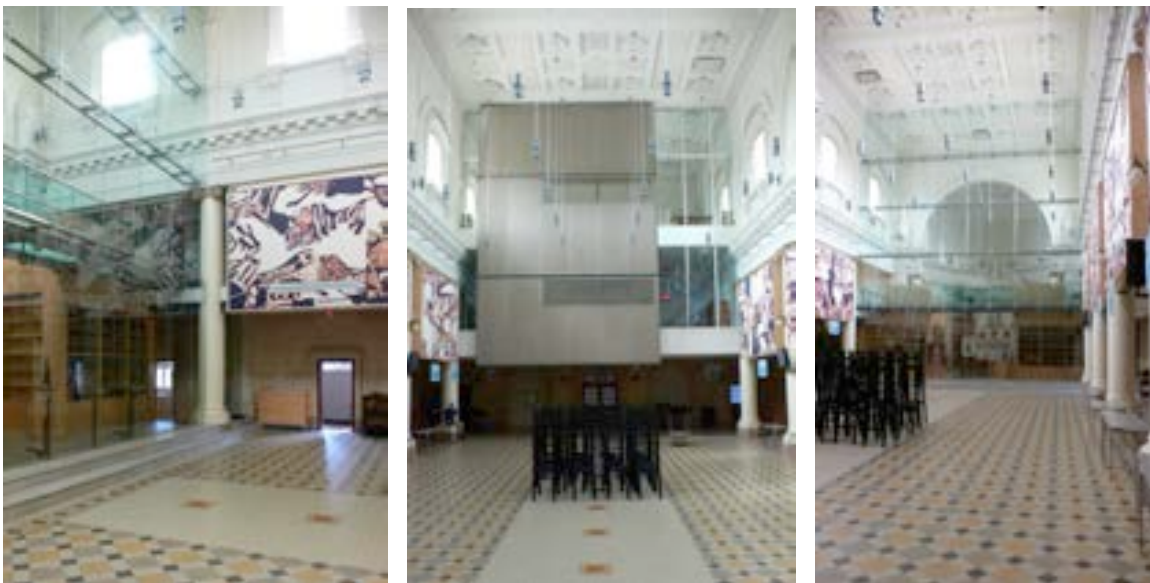
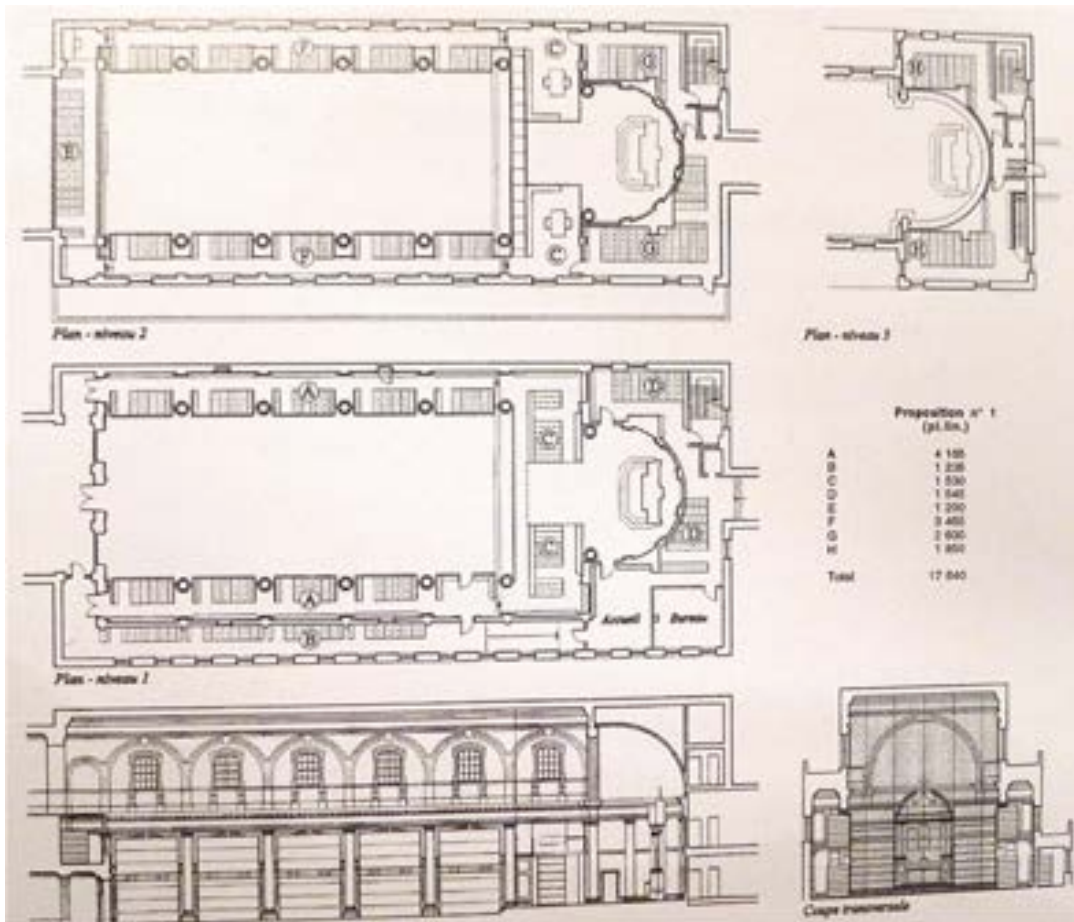

Fig. 46. Montréal, Collège Jean-de-Brébeuf, theologische bibliotheek en polyvalente zaal (THOC oktober 2008).

Het project won een prijs van het tijdschrift *Canadian Architect*. Het voortbestaan van de bibliotheek op lange termijn is echter onzeker: het aantal lezers of studenten die in de bibliotheek werken ligt erg laag, waardoor het onderhoud en openstellen van de ruimte op financieel vlak een probleem kan worden.¹¹⁰

¹¹⁰ Beaupré et Michaud, Dupuis Le Tourneux architectes, “La bibliothèque théologique et salle polyvalente du Collège Jean-de-Brébeuf”, *ARC Architecture-Québec*, 131, mei 2005, p. 34-35.

5. Architectuur

Motivatie

Een nieuwe functie aan een kerk geven is geen gemakkelijke opdracht. De typologie van kerken is erg specifiek en niet gemaakt om er eenvoudig een nieuwe functie te kunnen onderbrengen. Kerken hebben in de regel een grote, hoge ruimte met relatief weinig ramen. Vaak is er een toren aanwezig. Ze hebben stielelementen en decoraties van historische architectuurstijlen. Ze kunnen sterk uiteenlopen in morfologie: kruiskerk, koepelkerk, zaalkerk, of een naoorlogse kerk die nagenoeg elke vorm kan aannemen.

Bij het implementeren van een nieuwe functie in een kerk moet bijzondere aandacht gegeven worden aan het behoud van de gedefinieerde waarden. Ruimtelijkheid en lichtinval zijn hierbij essentieel. Een spel met licht en ruimte, dikwijls gebruik makend van gekleurde glasramen, is wat de architectuur haar sacrale karakter geeft. Dit moet zoveel mogelijk behouden worden aangezien het inherent is aan de waarde van het gebouw.

Elk geval moet afzonderlijk bekeken worden, elke kerk is anders. Uit de methodologie is gebleken hoe de conclusies van de analyses voor elke kerk sterk uiteenlopend kunnen zijn. Aangezien het ontwerp hierop moet inspelen zijn standaardoplossingen onmogelijk.

Het is ook belangrijk om zoveel mogelijk te werken met reversibele structuren. De functie die immers geïmplementeerd wordt in de kerk kan ooit veranderen en door met een reversibele constructie te werken maakt men het gemakkelijker om toekomstige projecten tot een goed einde te brengen.

Elk ontwerp voor een alternatief gebruik is dus een grote uitdaging. In de tekst “Een toekomst voor kerken” van de Nederlandse Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wordt een aantal uitgangspunten voor een goed ontwerp op een rijtje gezet. We proberen hier om enkele suggesties en tips te geven, geïnspireerd op deze tekst.¹¹¹

Werkwijze

1. Werk met licht

Licht is zeer bepalend voor de beleving van een kerkgebouw. De eventuele aanwezigheid van glasramen speelt hier een belangrijke rol in. Het verwijderen of aanpassen van bestaande ramen moet dus met veel zorg overwogen worden, zodat de kwaliteit van de beleving gewaarborgd blijft. Het is aan te raden om zoveel mogelijk de bestaande lichtinval te gebruiken. Waar de natuurlijke lichtinval onvoldoende is geniet een aanvulling met kunstlicht de voorkeur ten opzichte van het maken van nieuwe openingen.

Wanneer nieuwe openingen toch noodzakelijk zijn, speelt het omliggend stedelijk landschap een rol: hoe profileert het gebouw zich in zijn omgeving en hoe zal het zich profileren na het maken van deze nieuwe openingen? Bij het creëren van een inpandig balkon in de dakkap wordt er bijvoorbeeld naar gestreefd om de opening zodanig te maken dat ze niet of bijna niet zichtbaar is van op de grond. Bij het werken met ruimte (zie verder) is licht ook een belangrijke overweging. Wanneer het creëren van tussenvloeren of extra wanden bijvoorbeeld noodzakelijk is moet men zoveel mogelijk proberen om het natuurlijk licht in alle delen van de ruimte te laten doordringen (zonder het creëren van nieuwe openingen noodzakelijk te maken).

2. Werk met ruimte

Het aanpassen van de ruimtebeleving is dikwijls onvermijdelijk bij een herbestemmingsontwerp. Zoals gezegd moet er telkens naar gestreefd worden om de architecturale kwaliteiten en erfgoedwaarden tot hun recht te laten komen. Gezien de complexiteit en moeilijkheid van een dergelijke opdracht raden we aan om gebruik te maken van virtuele modellen. Plannen of sneden van het project slagen er niet altijd in om over te brengen hoe de ruimte in de nieuwe situatie werkt, hoewel de werking van de ruimte een cruciale overweging is bij het beoordelen van een ontwerp. Lichtinval, zichten, de nieuwe beleving van de ruimte, het is beter om dit in drie dimensies weer te geven dan in twee.¹¹²

De tekst van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geeft een tiental opties voor het werken met ruimte. We lijsten ze ook hier even op, van weinig ingrijpend naar sterk ingrijpend:

¹¹¹ RIJKSDIENST VAN HET CULTUREEL ERFGOED, *Een toekomst voor kerken. Handreiking voor het herbestemmen van vrijkomende kerkgebouwen*, Amersfoort, 2011.

¹¹² Pierre CÔTÉ, “La modélisation numérique au service de la mise en valeur des églises : l’expérience de Québec”, in: Lucie K. MORISSET, Luc NOPPEN & Thomas COOMANS (eds.), *Quel avenir pour quelles églises ? / What Future for Which Churches* (Patrimoine urbain, 3), Montréal: Presses de l’Université du Québec, 2006, p. 559-570.

1. *De volledige ruimte blijft intact*

Dit is de minst ingrijpende vorm van verbouwing. De ruimte blijft min of meer zoals ze is, maar krijgt een nieuwe functie, eventueel als medegebruik. Veranderingen beperken zich grotendeels tot de inboedel.

2. *Nevenruimten gebruiken*

Wanneer er nevenruimten beschikbaar zijn kunnen deze worden heringericht zodat ze de grotere ruimte van de kerk ondersteunen. Bij culturele functies (al dan niet als medegebruik), kan zo bijvoorbeeld een lobby, kantoor, oefenruimte, kleedruimtes, sanitair enz. worden gecreëerd. Zo kan het opdelen van de ruimte vermeden worden.

3. *Bij- en aanbouwen*

Door de herbestemming te combineren met nieuwbouw vermindert de druk op het historisch gebouw. Het programma hoeft niet alleen in de beschikbare volumes gerealiseerd te worden, waardoor de kerkruimte bewaard kan blijven. AMUZ in Antwerpen is hier een voorbeeld van: de nodige nevenruimtes werden in nieuwbouw ondergebracht terwijl de kerkruimte als concertzaal dienst doet. Op grotere schaal kan een herbestemmingsproject onderdeel vormen van de transformatie van het hele bouwblok of de wijk. Op dezelfde manier vermindert dan de druk op de kerk zelf.

4. *De losse inbouw*

Losse (reversibele) eenheden worden in de kerk geplaatst, die de nieuwe functies bevatten. In de regel kan in zo'n geval de beleving van de ruimte grotendeels bewaard worden. Dit hangt natuurlijk af van de grootte, vorm en positie van de inbouw.

5. *Verticale Splitsing*

Wanneer de ruimte toch moet worden onderverdeeld is verticale splitsing een mogelijkheid. De kerk wordt via scheidingswanden in een of meerdere delen verdeeld. Het voordeel van dit principe is dat de hoogte van de kerk bewaard kan worden, waardoor vele waardevolle elementen nog steeds in hun historische of liturgische context tot hun recht kunnen komen, zij het op een kleinere schaal.

Dit soort ingrepen impliceert een gecombineerd gebruik: het koor wordt bijvoorbeeld behouden voor de eredienst terwijl het schip een nieuwe functie krijgt.

6. *Horizontale splitsing*

Een tweede mogelijkheid is de horizontale splitsing: er wordt een extra verdieping gecreëerd. Zo wordt het vloeroppervlak verdubbeld. Het grote nadeel is hier dat de beleving van de kerk zeer sterk wordt beïnvloed: de verhoudingen van de ruimtes wijzigen sterk. De bovenste verdieping kan nog genieten van bijvoorbeeld de gewelven, maar de onderste moet serieus inboeten aan zichten en daglicht. Daarom is het aan te raden om niet met volledige tussenvloeren te werken. Wanneer deze vloeren slechts een deel van de ruimte verdelen, blijven er meer zichten en lichtinval mogelijk, terwijl de beschikbare vloeroppervlakte toch toeneemt. Men kan bijvoorbeeld werken met meerdere kleine mezzanines, elk op hun eigen hoogte, en zo niet alleen belangrijke zichten bewaren maar ook interessante nieuwe zichten creëren.

7. *De doos in de kerk*

Deze vorm ligt in dezelfde lijn als de losse inbouw, maar hier vult de nieuwe constructie het volledige gebouw. Alle technische voorzieningen kunnen zo in de nieuwe constructie voorzien worden zonder dat het gebouw wordt aangetast, maar de beleving van het oorspronkelijke gebouw is beperkt. Wanneer de nieuwe functie een sterke opdeling vereist is deze oplossing wenselijker dan 'volgieten' (zie verder).

8. *Zichtlijnen behouden*

Het behouden van zichten en het creëren van interessante nieuwe zichten is altijd aan te raden, maar hier bedoelt men dit specifiek in het geval van een sterke opdeling van de ruimte. De ruimte wordt grotendeels volgebouwd, bijvoorbeeld met appartementen, maar door het creëren van bepaalde zichten probeert men een idee te bewaren van de oorspronkelijke ruimte.

9. **Volgieten**

Bij deze optie wordt de volledige ruimte van de kerk “maximaal benut”: de ruimte wordt volgebouwd om zoveel mogelijk vierkante meters te creëren. De oorspronkelijke ruimtewerking is op geen enkele plek meer te ervaren. Vaak zijn de invloeden op het exterieur ook groot, omdat elke ruimte voldoende daglicht moet krijgen. Enkel de vorm van het gebouw in haar stedelijke context herinnert nog aan de originele toestand. Deze optie is dan ook ten stelligste af te raden.

10. **Gedeeltelijk slopen**

Soms wordt de kerkruimte als “te groot” beschouwd voor een nieuwe functie. In een poging creatief te zijn gaat men dan over tot het gedeeltelijk slopen van het gebouw, terwijl in de overblijvende delen een nieuwe functie wordt ondergebracht. Het volume van de kerk wordt dus niet bewaard, waardoor deze vorm het meest ingrijpend is in het stedelijk landschap. Over het algemeen is dit niet aan te raden, tenzij uit een waardebeoordeling van de kerk blijkt dat bepaalde delen geen specifieke waarde hebben of zelfs storend zijn. Maar zelfs dan moet bekeken worden of deze delen niet noodzakelijk zijn voor het totaalbeeld van het gebouw. Ook hier kan een virtueel model helpen bij de beoordeling.

3. **Hou vroeg rekening met technieken**

Technische voorzieningen zoals energiebesparing, verbetering van het thermisch comfort, de akoestiek of de brandveiligheid kunnen van grote invloed zijn op het gebouw. Ze moeten zo vroeg mogelijk in het proces worden opgenomen, zodat ze niet als achteraf toegevoegde elementen afbreuk doen aan het ontwerp. Bovendien moet het gebouw aan bepaalde eisen voldoen in verband met veiligheid, energiezuinigheid enz. Hier mag in de regel echter van afgeweken worden, zeker als het gebouw beschermd is. De plaatselijke regelgeving moet worden geraadpleegd om te weten aan welke eisen moet worden voldaan.

1. **Energie**

Een verbouwing kan een goede gelegenheid zijn om de energiestaat van een gebouw te verbeteren. Isolatie is daarvoor de eenvoudigste oplossing, maar in een historisch gebouw moet dit zeer doordacht gebeuren. Als men verkeerd isoleert kan dit tot bouwfysische schade leiden (zoals vochtproblemen). Niet alle delen van het gebouw moeten worden geïsoleerd. Het is aan te raden om dit te laten doorrekenen door bouwfysische experts.

2. **Thermisch Comfort**

De meeste nieuwe functies in een kerk zullen een hoger thermisch comfort vereisen dan hetgeen aanwezig is. Een verwarmingssysteem zal dan ook noodzakelijk zijn, maar dit is een sterk ingrijpende maatregel. Om kap- of breekwerk te vermijden is het aan te raden om verwarmingselementen en leidingen zoveel mogelijk op te nemen in toegevoegde constructies (inbouwen, scheidingswanden, tussenvloeren...). Bovendien heeft de verwarming een bouwfysische invloed: de lucht zal droger zijn, wat opnieuw tot schade kan leiden. Het is dan ook een goed idee om de verwarming te combineren met ventilatie. Warme lucht kan dan worden ingeblazen met de gewenste vochtigheidsgraad.

3. **Brandveiligheid**

De specifieke eisen voor brandveiligheid zullen afhangen van de nieuwe functie. Er moet in elk geval rekening mee worden gehouden dat er voldoende uitgangen nodig zijn en dat het creëren van verdiepingen de aanwezigheid van vluchttrappen nodig maakt. Net als bij energiestaat kan het echter zijn dat voor een historisch (beschermd) gebouw de eisen minder streng zijn. Er zijn evenwel een aantal knelpunten: brandmelding installaties werken bijvoorbeeld niet altijd naar behoren vanwege de specifieke eigenschappen van een kerk (stof, vocht en temperatuur).

6. Conclusie

Uit deze voorbeelden die in dit hoofdstuk werden voorgesteld blijkt hoe uitgebreid de mogelijkheden zijn. Maar welke opties zijn nu te verkiezen boven andere? Deze vraag is zeker niet eenduidig en moet voor elke specifieke kerk afzonderlijk beantwoord worden, niet enkel in functie van architecturale en morfologische criteria, maar ook rekening houdend met kerkrechtelijke, juridische, economische en sociale factoren. We kunnen evenwel enkele algemene conclusies op een rijtje zetten.

Veel verschillende functies zorgen ervoor dat een kerkgebouw open blijft voor het publiek. Dit is te verkiezen boven een private functie, zoals appartementen en kantoren. Idealiter blijft een kerk een ontmoetingsplek voor de gemeenschap. Een mix van gemeenschapsfuncties zoals in de Lumen Church is dus een goede oplossing.

Zoals eerder vermeld is een gecombineerd gebruik vaak een goede optie met het oog op de duurzaamheid van de oplossing. Niemand is geholpen met een indrukwekkende monofunctionele designwinkel die na drie jaar failliet gaat, waarna de kerk weer leegstaat en verder aftakelt.¹¹³

Het is ook steeds een goed idee om de functie zo te kiezen dat de nodige ingrepen beperkt blijven. Verbouwingen die de ruimtelijkheid of de waarde van de kerk in gevaar brengen zijn uit den boze. Hoewel het resultaat op zich goed kan werken (bijvoorbeeld het Hotel Martin's Patershof in Mechelen¹¹⁴), is het oorspronkelijke gebouw niet meer leesbaar. Het gebouw is dan wel gered, maar de reden waarom men het in de eerste plaats wou redden is verdwenen.

Deze laatste overweging vertaalt zich ook naar het meubilair. In een alternatief gebruik van de kerk moet men niet vergeten dat zeker het vast meubilair een goede bestemming moet krijgen binnen het project. Een gebouw zonder (waardevol) meubilair, glasramen, muurschilderingen enz. biedt dus andere mogelijkheden dan een kerk met een bijzonder ensemble.

Het sacrale karakter van een kerk bewaren is altijd een pluspunt. Dit is ten slotte de reden waarvoor de kerk gebouwd werd. Hergebruik of medegebruik door een religieuze gemeenschap zijn daarom vaak gemakkelijk te aanvaarden oplossingen. Het gebruik als columbarium ligt ook in deze lijn en is in de regel goed combineerbaar met de eredienst. In het geval van profane functies is het aanbevolen om een deel van de ruimte, hoe klein dan ook, nog steeds voor de eredienst of de bezinning in te richten.

De invloed van de functie op de financiële haalbaarheid van een project is groot. Dikwijls zijn de functies die op gebied van erfgoedwaarden en architectuur minder verkieslijk zijn financieel wel interessant. Vastgoedontwikkeling kan lucratief zijn, maar er zijn andere manieren. Ten eerste kan men ruimtes verhuren zonder dat er sterke ingrepen nodig zijn. Verschillende voorbeelden tonen aan hoe in de zijbeuken en nevenruimtes van een kerk verhuurbare kantoren of vergaderruimtes zijn ingericht, terwijl het schip behouden blijft. Het schip kan als grotere ruimte verhuurd worden voor andere doeleinden, terwijl men hier op zondag nog gewoon de mis houdt. Columbaria kunnen hier ook vermeld worden, aangezien de nissen voor urnen ook verhuurd worden.

Horeca of commerciële functies zijn uiteraard ook gericht op winst maken en kunnen dus op financieel vlak een goede oplossing zijn. Zoals blijkt uit de voorbeelden kan het resultaat op vlak van architecturale kwaliteit echter sterk uiteenlopen. Het gebeurt ook dat de eigenaar zich terugtrekt en de zaak sluit zodra het herbestemde gebouw aan grote onderhoudswerken nood heeft.

Dit brengt ons bij een de belangrijkste conclusie: het is niet alleen de gekozen functie die een "goede" herbestemming bepaalt. Het gaat erom hoe deze functie wordt geïntegreerd. Functies kunnen goede of minder goede ideeën lijken in naam, maar het welslagen van het alternatief gebruik staat en valt met het ontwerp.

Het geven van een nieuw gebruik aan een kerkgebouw blijft een moeilijk vraagstuk. Elk gebouw vraagt een creatieve oplossing, aangepast aan de specifieke waarden en noden. De mogelijkheden zijn eindeloos, net als de potentiële valkuilen. Daarom is het belangrijk dat we kunnen leren van vorige ervaringen, zowel van onszelf als van anderen: we moeten weten wat werkt en wat niet werkt. Het is van het grootste belang dat de ervaring wordt gedeeld, zodat degenen die in de toekomst met een gelijkaardige uitdaging worden geconfronteerd zowel van de successen als van de fouten kunnen leren.

¹¹³ Crispin TRUMAN & Derek PALGRAVE, "New Uses and New Ownership in English Historic Churches", in: Lucie K. MORISSET, Luc NOPPEN & Thomas COOMANS (eds.), *Quel avenir pour quelles églises ? / What Future for Which Churches* (Patrimoine urbain, 3), Montréal: Presses de l'Université du Québec, 2006, p. 209-222.

¹¹⁴ <http://www.martinshotels.com/nl/hotel/martins-patershof>

Bibliografie

1. Bronnen

1.a. Archiefbronnen

archieven van en over kerkgebouwen in Brussel zijn verspreid over talrijke instellingen waarvan hier enkel een algemene wegwijs wordt gegeven:

- de 110 kerkfabrieken van de Brussels parochies bezitten een eigen archief, vaak met oorspronkelijke plannen en waardevolle informatie voor de bouwgeschiedenis.
- de Stad Brussel en de 18 andere gemeenten van het Brussels hoofdstedelijk Gewest bezitten archieven over de bouw, het onderhoud en het materiële beheer van de parochiekerken. Sommige gemeentelijke archieven en heemkundige kringen (Brussel en Elsene bijvoorbeeld) bezitten waardevol oud fotomateriaal en iconografische fondsen.
- het Aartsbisschoppelijk Archief in Mechelen bezit fondsen van *Domus Dei* (financiering van de bouw van kerken vanaf de jaren 1950) alsook van de commissie van sacrale kunst (goedkeuring van de liturgische inrichting van de parochiekerken)
- archieven van 19de- en 20ste-eeuwse kloosters zijn privé archieven die ofwel nog ter plekke zijn bewaard, ofwel centraal in het moeder- of provinciehuis van de orde of van het instituut, ofwel zijn overgedragen aan het KADOC *Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving* in Leuven.
- archieven van kloosters en parochies voor de afschaffingen door de Oostenrijkers of door Franse Revolutie zijn meestal in het Algemeen Rijksarchief (AR) / Archives Générales du Royaume (AGR) te Brussel bewaard, in het fonds van de Kerkelijk archief (*archives ecclésiastiques*), alsook in de collecties Kaarten en Plannen.
- het archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML-CRMS) van het Brussels hoofdstedelijk Gewest bezit individuele dossiers over de meeste kerkgebouwen in Brussel, zeker wanneer ze beschermd zijn. De Brusselse plannen (waarvan de meeste 19de- en 20ste-eeuwse kerkplannen zijn) van het oud archief van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen zijn niet bewaard door de Brusselse KCML, maar in het archief van de Vlaamse Overheid, Onroerend Erfgoed (voormalig Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed, VIOE).
- de Directie Monumenten en Landschappen (DML) / Direction des Monuments et Sites (DMS) van het Brussels hoofdstedelijk Gewest bezit eigen archief zowel van restauraties van beschermde kerken, als de beschermingsdossiers, en ook van de inventaris
- archieven van architecten die kerken hebben gebouwd of gerestaureerd zijn privéarchieven, soms nog in bezit van de architectenbureaus of nazaten, soms overgedragen aan archiefinstellingen (zoals Archives d'Architecture Moderne, Sint-Lukasarchief, KADOC enz.). Het Centrum Vlaamse Architectuurarchieven (CVAa) helpt om (privé)archieven van architecten te traceren.
- archieven van kunstenaars, orgelbouwers, glasschilders enz zijn verspreid over privé en publieke collecties. Enkele instellingen kunnen als wegwijs dienen, onder meer: KADOC *Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving* in Leuven, en het Archief voor Hedendaagse Kunst in België (AHKB – Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België) / Archives de l'Art Contemporain (AACB – Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique).
- de fotocollectie van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) / Institut royal du patrimoine artistique (IRPA) bezit waardevolle reeksen foto's van alle parochiekerken en hun inboedel.

1.b. Uitgegeven bronnen

B-City :) *Christelijk magazine chrétien*, 21 nummers, Brussel, 2005-2010.

Civitas Dei. Exposition universelle et internationale Bruxelles 1958, Brugge: Art d'Église, 1958.

DUMONT Alexis, "À propos d'architecture religieuse", *L'Émulation. Architecture et urbanisme*, 56, 1936, p. 141-151.

L'Art d'Église: revue des arts religieux et liturgiques, Brugge-Ottignies, 1950-1980.

L'Artisan liturgique. Revue trimestrielle d'art religieux appliqué, Brugge, 1927-1940.

L'Artisan et les arts liturgiques, Bruges:, 1946-1949.

Bulletin des métiers d'art, Bruxelles: Écoles Saint-Luc, 1901-1913.

LAURENT René, *De goederen van de abdij van Ter Kameren in Brabant: kaartboek 1716-1720* (Cartografische en iconografische bronnen voor de geschiedenis van het landschap in België), Brussel: Gemeentekrediet van België, 1996 / LAURENT René, *Les biens de l'abbaye de La Cambre en Brabant: atlas terrier 1716-1720* (Sources cartographiques et iconographiques pour l'histoire du paysage en Belgique), Bruxelles: Crédit communal de Belgique, 1996.

Le Livre d'or de l'Exposition universelle et internationale, Bruxelles 1935, Bruxelles, 1935.

L'Émulation. Publication mensuelle de la Société centrale d'Architecture de Belgique, 1874-1933.

L'Émulation: Architecture et Urbanisme, 1933-1939.

SANDERUS Antoine, *Chorographia sacra Brabantiae sive celebrium aliquot in ea Provincia ecclesiarum et coenobiorum descriptio (...)*, 1ste uitg., Brussel: Philippe Vleurgartius, 1659; 2de uitg., Den Haag: Chrétien Van Lom, 1726.

VAN OVERSTRAETEN Louis, *Architectonographie des temples chrétiens, ou étude comparative et pratique des différents systèmes d'architecture applicables à la construction des églises, spécialement en Belgique...*, Malines, 1850

WALTENIERS G., *Épitaphier du vieux Bruxelles. Inventaire général des transcriptions funéraires des églises, convents, chapelles, hôpitaux...*, depuis le 16e jusqu'à la fin du 18e siècle, Bruxelles 1997.

2. Werken

2.a. Uitgegeven werken

APERS Jan, HOPPENBROUWERS Alfons & VANDENBREEDEN Jos, *Urgentieinventaris van het bouwkundig erfgoed van de Brusselse agglomeratie* (Bouwen door de eeuwen heen), Gent: Snoeck-Ducaju, 1979.

Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 24 vol., Brussel, 1992-2013 / *Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles*, 24 vol., Bruxelles, 1992-2012.

BEKAERT Geert, *In een of ander huis, kerkbouw op een keerpunt*, Tielt: Lannoo, 1967.

BERCKMANS Caroline & BERNARD Pierre, *Bruxelles '50 '60. Architecture moderne au temps de l'Expo 58*, Bruxelles, 2007.

BERGMANS Anna, *Middeleeuwse muurschilderingen in de 19de eeuw. Studie en inventaris van middeleeuwse muurschilderingen in Belgische kerken* (Kadoc Artes, 2), Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1998.

BERGMANS Anna, DE MAEYER Jan, DENSLAGEN Wim & VAN LEEUWEN Wies (red.), *Neostijlen in de negentiende eeuw: zorg geboden ?* (Kadoc Artes, 7), Leuven: Leuven University Press, 2002.

BILLEN Claire & DE WAHA Michel, "Brussel, Centrum van de Zuidelijke Nederlanden", in: *Het erfgoed schrijft onze geschiedenis* (Erfgoed Brussel, extra nummer), Brussel, 2013, p. 61-77 / BILLEN Claire & DE WAHA Michel, "Bruxelles, le centre des Pays-Bas méridionaux", in: *Le patrimoine écrit notre histoire* (Bruxelles patrimoines, hors série), Bruxelles, 2013, p. 61-77.

BILLEN Claire & DE WAHA Michel, "Brussel, een hoofdstad van Zuid-Brabant", in: *Het erfgoed schrijft onze geschiedenis* (Erfgoed Brussel, extra nummer), Brussel, 2013, p. 35-59 / BILLEN Claire & DE WAHA Michel, "Bruxelles, une cité capitale du Brabant méridional", in: *Le patrimoine écrit notre histoire* (Bruxelles patrimoines, hors série), Bruxelles, 2013, p. 35-59.

BOELENS-SINTZOFF Françoise & WALAZYC Anne-Sophie (red.), *De Onze-Lieve-Vrouw ten zavelkerk* (Reeks Geschiedenis & restauraties, 1), Brussel: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2004 / BOELENS-SINTZOFF Françoise & WALAZYC Anne-Sophie (dir.), *L'église Notre-Dame du Sablon* (Collection Histoire & restaurations, 1), Bruxelles: Ministère de la Région de Bruxelles-Capitale, 2004.

Bouwen door de eeuwen heen in Brussel. Stad Brussel: binnenstad, 3 vol., Luik: Pierre Mardaga, 1989, 1993, 1994 / *Le Patrimoine monumental de la Belgique. Bruxelles: pentagone*, 3 vol., Liège: Pierre Mardaga, 1989, 1993, 1994.

BRAEKEN Jo, "'Beth haknesset'. Synagogen in België", *M&L. Monumenten & Landschappen*, 12/1, 1993, p. 13-45.

- BRAEKEN Jo, "De Sint-Antonius-van-Paduakerk in Brussel", *M&L. Monumenten en Landschappen*, 4/3, 1985, p. 24-31.
- BRAEKMAN E.M., *Het protestantisme te Brussel van de oorsprong tot aan het overlijden van Leopold I*, Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1980 / BRAEKMAN E.M., *Le protestantisme à Bruxelles depuis les origines jusqu'à l'avènement de Léopold Ier*, Bruxelles: Bibliothèque royale Albert Ier, 1980.
- BRAL Guido Jan (red.), *De kathedraal van Sint-Michiel & Sint-Goedele*, Tielt: Lannoo, 2000 / BRAL Guido Jan (dir.), *La cathédrale de Saint-Michel & Sainte-Gudule*, Bruxelles: Racine, 2000.
- BREDA Karel, DE WINDT Yves, DE CLERCQ Lode & VAN GEMERT Dionys, *Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis, de constructiewijze en de restauratieproblematiek van de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Laken*, Ruisbroek, 2002.
- BRIGODE Simon, "Les fouilles de la collégiale Sainte-Gudule à Bruxelles. Découverte de l'avant-corps occidental de l'époque romane", *Annales de la Société archéologique de Bruxelles*, 42, 1938, p. 185-215.
- Brussel, breken en bouwen: architectuur en stadsverfraaiing 1780-1914*, Brussel: Gemeentekrediet van België, 1979 / *Bruxelles, construire et reconstruire. Architecture et aménagement urbain 1780-1914*, Bruxelles: Crédit Communal de Belgique, 1979.
- BUYLE Anne, *L'église Notre-Dame du Finistère à Bruxelles aux XVIIIe et XIXe siècles. Redécouverte et documents inédits* (Collection Investigations), Bruxelles-Beauvechain: Société Royale d'Archéologie de Bruxelles et Éditions Nauwelaerts, 2008.
- BUYLE Marjan, COOMANS Thomas, ESTHER Jan & GENICOT Luc Francis, *Gotische architectuur in België*, Tielt: Lanno, 1997 / BUYLE Marjan, COOMANS Thomas, ESTHER Jan & GENICOT Luc Francis, *L'architecture gothique en Belgique*, Bruxelles: Racine, 1997.
- CABUY Yves & DEMETER Stéphane, *Brussel vijfhoek: archeologisch potentieel* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 10), Brussel, 1995 / CABUY Yves & DEMETER Stéphane, *Bruxelles pentagone. Potentiel archéologique* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 10), Bruxelles, 1995.
- CABUY Yves & DEMETER Stéphane, *Brussel: Noord-oostwijk* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 12), Brussel, 1997 / CABUY Yves & DEMETER Stéphane, *Bruxelles: Quartier nord-ouest* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 12), Bruxelles, 1997.
- CABUY Yves & DEMETER Stéphane, *Koekelberg* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 11), Brussel, 1995 / CABUY Yves & DEMETER Stéphane, *Koekelberg* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 11), Bruxelles, 1995.
- CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Anderlecht* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 8), Brussel, 1994 / CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Anderlecht* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 8), Bruxelles, 1994.
- CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Etterbeek* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 7), Brussel, 1994 / CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Etterbeek* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 7), Bruxelles, 1994.
- CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Jette* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 5), Brussel, 1994 / CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Jette* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 5), Bruxelles, 1994.
- CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Sint-Agatha-Berchem* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 1), Brussel, 1992 / CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Berchem-Sainte-Agathe* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 1), Bruxelles, 1992.
- CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Sint-Joost-ten-Node* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 6), Brussel, 1994 / CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Saint-Josse-ten-Noode* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 6), Bruxelles, 1994.
- CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Sint-Lambrechts-Woluwe* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 2), Brussel, 1992 / CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Woluwe-Saint-Lambert* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 2), Bruxelles, 1992.
- CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Ukkel* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 3), Brussel, 1992 / CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Uccle* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 3), Bruxelles, 1992.

- CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Vorst* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 4), Brussel, 1992 / CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Forest* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 4), Bruxelles, 1992.
- CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Watermaal-Bosvoorde* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 9), Brussel, 1994 / CABUY Yves, DEMETER Stéphane & LEUXE Françoise, *Watermael-Boitsfort* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 9), Bruxelles, 1994.
- CAPELLE Pierre, VAN INNIS Gonzague & OSAER Toon, *Kerken te Brussel*, Mechelen, 1995 / CAPELLE Pierre, VAN INNIS Gonzague & OSAER Toon, *Les églises à Bruxelles*, Malines, 1995.
- CELIS Marcel M., "Le sous-sol de la chapelle de Charles-Quint", in : SMOLAR-MEYNART Arlette & VANRIE André (dir.), *La quartier royal*, Bruxelles, 1998, p. 115-127.
- CHARRUADAS Paulo, "De vroegste ontwikkeling van Brussel, 1000-1300", in: *Het erfgoed schrijft onze geschiedenis* (Erfgoed Brussel, extra nummer), Brussel, 2013, p. 19-31 / CHARRUADAS Paulo, "Les premiers développements de Bruxelles, 1000-1300", in: *Le patrimoine écrit notre histoire* (Bruxelles patrimoines, hors série), Bruxelles, 2013, p. 19-31.
- COECKELBERGHS Denis & LOZE Pierre (dir.), *Un ensemble néo-classique à Bruxelles: le Grand Hospice et le quartier du béguinage* (Monographies du Patrimoine artistique de la Belgique), Bruxelles, 1983.
- COECKELBERGHS Denis & LOZE Pierre, *L'église Saint-Jean-Baptiste au béguinage à Bruxelles et son mobilier* (Monographies du Patrimoine artistique de la Belgique), Bruxelles, 1981.
- COOLEN Bob, VAN NUFFEL Herman & JORIS Luc, *Een kerk en haar geschiedenis: de kapellekerk te Brussel 1134-1984*, Brussel, 1984 / COOLEN Bob, VAN NUFFEL Herman & JORIS Luc, *Une église au fil de l'histoire. Notre-Dame de la Chapelle à Bruxelles 1134-1984*, Bruxelles, 1984.
- COOMANS Thomas & LUO Wei, "Mimesis, Nostalgia and Ideology: Scheut Fathers and home-country-based church design in China", in: Alexandre Tsung-Ming CHEN & Pieter ACKERMAN (dir.), *History of the Church in China, from its beginning to the Scheut Fathers and 20th Century* (Leuven Chinese Studies), Leuven: Ferdinand Verbiest Institute, 2014.
- COOMANS Thomas, "'Brabantse gotiek' of 'Gotiek in Brabant'? Ontstaan van een architectuurschool, status quaestionis en onderzoeksperspectieven", *La Ville Brabançonne. Treizième colloque, Louvain 18-19 octobre 2002 / De Brabantse Stad, Leuven, 18-19 oktober 2002*, themanummer van: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 86/3-4, 2003, p. 241-271
- COOMANS Thomas, "Entre France et Empire: l'architecture dans le duché de Brabant au temps de Jeanne de Brabant et de Wenceslas de Luxembourg (1355-1406)", *Revue de l'Art*, 166, 2009-4, p. 9-25
- COOMANS Thomas, "Les églises en Belgique. Aspects architecturaux, enjeux juridiques et approche patrimoniale", in: Lucie K. MORISSET, Luc NOPPEN & Thomas COOMANS (eds.), *Quel avenir pour quelles églises ? / What Future for Which Churches* (Patrimoine urbain, 3), Montréal: Presses de l'Université du Québec, 2006, p. 41-72
- COOMANS Thomas, "Reuse of Sacred Places: Perspectives for a Long Tradition", in: Thomas COOMANS, Herman DE DIJN, Jan DE MAEYER, Rajesh HEYNICKX & Bart VERSCHAFFEL (red.), *Loci Sacri. Understanding Sacred Places* (KADOC Studies on Religion, Culture and Society, 9), Leuven University Press, 2012, p. 221-241
- COOMANS Thomas, "Brusselse kerken beschermd? Naar een geïntegreerde erfgoedbenadering", *Erfgoed Brussel*, 2, juni 2012, p. 52-77 / COOMANS Thomas, "Quelle protection pour les églises à Bruxelles? Vers une approche patrimoniale concertée", *Bruxelles Patrimoines*, 2, juin 2012, p. 52-77.
- COOMANS Thomas, "*Église à vendre pour démolir ou autre chose*. Herbestemming van kerken : eeuwenoude experimenten en nieuwe uitdagingen", *Kunsttijdschrift Vlaanderen, themanummer Kerkelijk erfgoed, verleden en toekomst*, dir. Marc DUBOIS, 52/298, november 2003, p. 270-277.
- COOMANS Thomas, "L'architecture médiévale des ordres mendiants (Franciscains, Dominicains, Carmes et Augustins) en Belgique et aux Pays-Bas", *Revue Belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, 70, 2001, p. 3-111.
- COOMANS Thomas, "L'église Saint-Jean-Berchmans du Collège Saint-Michel (1908-1912), au cœur d'un projet pédagogique et identitaire jésuite", in: Bernard STENUIT (dir.), *Les collèges jésuites de Bruxelles: histoire et pédagogie (1604-1835-1905-2005)*, Bruxelles: Éditions Lessius, 2005, p. 399-430.
- COOMANS Thomas, "Op weg naar bescherming van 19de-eeuwse kerkgebouwen in Vlaanderen. Een status-quaestionis", *M&L, Monumenten en landschappen*, 21/4, 2002, p. 38-61.
- COOMANS Thomas, "Pierre Langerock (1859-1923). Architecte et restaurateur néo-gothique", *Revue des Archéologues et Historiens d'Art de Louvain*, 24, 1991, p. 117-140.

- COOMANS Thomas, "Veel zorgen, weinig zorg. De lotgevallen van negentiende-eeuwse kerkgebouwen in de twintigste eeuw in België", in: Anna BERGMANS, Jan DE MAEYER, Wim DENSLAGEN & Wies VAN LEEUWEN (red.), *Neostijlen in de negentiende eeuw: zorg geboden ?* (KADOC-Artes, 7), Leuven: Leuven University Press, 2002, p. 130-159.
- CORDEIRO Paula, "Sacraal beton. De Sint-Augustinuskerk te Vorst", *M&L. Monumenten & Landschappen*, 13/3, 1994, p. 41-56.
- CULOT Maurice, Eric HENNAUT, Marie DEMANET & Caroline MIEROP, *Le bombardement de Bruxelles par Louis XIV et la reconstruction qui s'en suivit, 1695-1700*, Bruxelles, 1992.
- DANCKAERT Lisette, *Brussel. Vijf eeuwen cartografie*, Tielt-Knokke: Lannoo-Mappamundi, 1989 / DANCKAERT Lisette, *Bruxelles. Cinq siècles de cartographie*, Tielt-Knokke: Lannoo-Mappamundi, 1989.
- DE CLERCQ Lode, "Het tympaan van de Sint-Jakob-op-de-Koudenbergkerk op het Koningsplein te Brussel", *M&L. Monumenten en Landschappen*, 14/3, 1995, p. 28-40.
- DE JONGE Krista & GELEYNS Piet, *Gotiek in het hertogdom Brabant*, Leuven, 2009.
- De Kartouze van Scheut en Rogier van der Weyden*, themanummer van *Millenium, tijdschrift voor middeleeuwse studies*, 23, 2009.
- DE MAEYER Jan (red.), *De Sint-Lucasscholen en de neogotiek, 1862-1914* (Kadoc Studies, 5), Leuven, 1988.
- DE MAEYER Jan, BERGMANS Anna, DENSLAGEN Wim, STYNEN Herman, VAN LEEUWEN Wies & VERPOEST LUC (red.), *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg* (Kadoc Artes, 3), Leuven, 1999.
- DE MAEYER Jan, "België: de ziel van de natie. Achtergronden en functie van ideologische concepten in de negentiende-eeuwse monumentenzorg", in: DE MAEYER Jan, BERGMANS Anna, DENSLAGEN Wim, STYNEN Herman, VAN LEEUWEN Wies & VERPOEST LUC (red.), *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg* (Kadoc Artes, 3), Leuven, 1999, p. 71-85.
- DE MAEYER Jan, "De wending van de kerk naar het volk (1884-1926)", in: *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis. Deel 2: De volkskerk in het aartsbisdom, een 'vrije' kerk in een moderne samenleving, 1802-2009*, Antwerpen: Halewijn, p. 100-171 / DE MAEYER Jan, *L'Église se tourne vers le peuple, 1884-1926*", in: *L'archidiocèse de Malines-Bruxelles. 450 années d'histoire. Volume II: L'Église populaire dans l'archidiocèse, une église "libre" dans une société moderne 1802-2009*, Anvers: Halewijn, 2009, p. 100-171.
- DE MAEYER Jan, "The Neo-Gothic in Belgium: Architecture of a Catholic Society", in: Jan DE MAEYER & Luc VERPOEST (red.), *Gothic Revival. Religion, Architecture and Style in Western Europe 1815-1914* (Kadoc Artes, 5), Leuven, 2000, p. 19-34.
- DE MAEYER Jan, LEPLAE Sofie & SCHMIEDL Joachim (red.), *Religious Institutes in Western Europe in the 19th and 20th Centuries: Historiography, Research and Legal Position* (KADOC Studies on Religion, Culture and Society, 2), Leuven, 2004.
- DE MAEYER Jan, VAN MOLLE Leen & VERPOEST Luc (red.), *Joris Helleputte: architect en politicus 1852-1925* (Kadoc Artes, 1), 2 vol., Leuven, 1998.
- DEMETER Stéphane & GUILARDIAN David, "Implantation des hospices et hôpitaux à Bruxelles (XIIe - XVIIIe siècles)", in: *Les hôpitaux du Moyen Âge et des Temps Modernes / Hospitalen van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden, Archaeologia mediaevalis, Bruxelles-Gand-Namur, 14-16.03.2002. Actes/Akten*, Bruxelles, 2007, p. 53-60.
- DEMEY Thierry, *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier*, 2 vol., Bruxelles, 1990.
- DEMEY Thierry, *De Ter Kamerenabdij* (Brussel, stad van kunst en geschiedenis, 32), Brussel, 2002 / DEMEY Thierry, *L'abbaye de La Cambre* (Bruxelles, ville d'art et d'histoire, 32), Bruxelles, 2002.
- DE PANGE Isabelle, *In het hart van Vorst. Sint-Denijskerk, abdij, gemeentehuis* (Brussel, stad van kunst en geschiedenis, 47), Brussel, 2008 / DE PANGE Isabelle, *Au cœur de Forest. L'église Saint-Denis, l'abbaye, la maison communale*, (Bruxelles, ville d'art et d'histoire, 47), Bruxelles, 2008.
- DEQUEKER LUC, *Het Sacrament van Mirakel. Jodenhaat in de Middeleeuwen*, Leuven: Davidsfonds, 2000.
- DE RYCKMAN DE BETZ, THIBAUT DE MAISIÈRES Maurice Marie, & DANSAERT Georges, *L'abbaye cistercienne de La Cambre: étude d'histoire et d'archéologie*, Anvers: Nederlandsche Boekenhandel, 1948.
- DES MAREZ Guillaume, *Guide illustré de Bruxelles. 1: Les monument civils et religieux*, Bruxelles, 1918.
- DESSAER-DE MAESSCHALCK M. & R. GEERAERTS, "À propos des restaurations successives de l'église Notre-Dame du Sablon à Bruxelles", *Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, 5, 1975-1976, p. 18-79.

- DEVLIEGER Lionel, "Plannen voor de abdij van Vorst. Genealogie en toekomst van een moeilijk leesbare site", *M&L. Monumenten en Landschappen*, 22/3, 2003, p. 4-30.
- DOUILLET Isabelle, "Fayd'herbe et l'église des Riches-Claires de Bruxelles: étude de la sculpture décorative et nouvelles pistes pour l'attribution", *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain*, 29, 1996, p. 65-83.
- DUGARDIN A.M., "L'église Saint-Denis à Forest", *Annales de la Société archéologique de Bruxelles*, 46, 1942-1943.
- EVERAERT Leo, *De Sint-Annakapel te Oudergem*, Brussel, 1998.
- GAUTIER Patrice & MISSON Jean-Sébastien, "L'église et les residences du Gesù à Saint-Josse-ten-Noode", in: DENEFF Alain & ROUSSEAU Xavier (red.), *Vier eeuwen jezuïeten te Brussel / Quatre siècles de présence jésuite à Bruxelles*, Leuven, 2012, p. 641-662.
- GEHRING Otto Werner, *130 Jahre Katholische Gemeinde Deutscher Sprache Brüssel*, Brussel, 1990.
- GEVERS Lieve, "Hoogtepunt en einde van een tijdperk. Het aartsbisdom onder kardinaal Van Roey (1926)1961)", in: *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis. Deel 2: De volkserk in het aartsbisdom, een 'vrije' kerk in een moderne samenleving, 1802-2009*, Leuven, 2009, p. 173-253.
- GOMBERT Charles, *L'église Notre-Dame de Laeken. Un mémorial inachevé*, Brussel: C.I.D.E.P., 2006.
- GUILLARDIAN David, "Les sépultures des comtes de Louvain et des ducs de Brabant (XIe s.-1430)", in: Michel MARGUE (red.), *Sépulture, mort et symbolique du pouvoir au Moyen Âge / Tod, Grabmal und Herrschaftsrepräsentation im Mittelalter (Publications de la Section historique de l'Institut Grand-Ducal de Luxembourg, 118 / Publications du Cludem, 18)*, Luxembourg, 2006, p. 491-539 & 753-774.
- GUILLAUME Alain & MEGANCK Marc, *Elsene* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 15), Brussel, 2005 / GUILLAUME Alain & MEGANCK Marc, *Ixelles* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 15), Bruxelles, 2005.
- GUILLAUME Alain & MEGANCK Marc, *Evere* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 18), Brussel, 2009 / GUILLAUME Alain & MEGANCK Marc, *Evere* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 18), Bruxelles, 2008.
- GUILLAUME Alain & MEGANCK Marc, *Sint-Gillis* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 13), Brussel, 2004 / GUILLAUME Alain & MEGANCK Marc, *Saint-Gilles* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 13), Bruxelles, 2004.
- GUILLAUME Alain & MEGANCK Marc, *Sint-Pieters-Woluwe* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 14), Brussel, 2004 / GUILLAUME Alain & MEGANCK Marc, *Woluwe-Saint-Pierre* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 14), Bruxelles, 2004.
- GUILLAUME Alain, MEGANCK Marc & CHARRUADAS Paulo, *Sint-Jans-Molenbeek* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 17), Brussel, 2007 / GUILLAUME Alain, MEGANCK Marc & CHARRUADAS Paulo, *Evere* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 17), Bruxelles, 2007.
- GUILLAUME Alain, MEGANCK Marc & DEGRAEVE Ann, *Brussel: Louizawijk* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 19), Brussel, 2009 / GUILLAUME Alain, MEGANCK Marc & DEGRAEVE Ann, *Bruxelles: Quartier Louise* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 19), Bruxelles, 2009.
- GUILLAUME Alain, MEGANCK Marc & DUMORTIER Claire, *Schaerbeek* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 16), Brussel, 2006 / GUILLAUME Alain, MEGANCK Marc & DUMORTIER Claire, *Schaerbeek* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 16), Bruxelles, 2006.
- HENNAUT Eric, *Henry Lacoste architecte 1885-1968*, Bruxelles, 2008.
- HENNE Alexandre & WAUTERS Alphonse, *Histoire de la Ville de Bruxelles*, nieuwe uitg., 4 vol., Brussel, 1968-1969.
- HERMANS Roel, *Civitas Dei. De Kerk op Expo 58*, Leuven, 2008 (KADOC Expo, 1).
- Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis. Deel 1: Het aartsbisdom Mechelen van de katholieke hervorming tot de revolutietijd 1559-1802*, Leuven, 2009 / / *L'archidiocèse de Malines-Bruxelles. 450 années d'histoire. Volume 1: xxx*, Anvers: Halewijn, 2009.
- Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis. Deel 2: De volkserk in het aartsbisdom, een 'vrije' kerk in een moderne samenleving, 1802-2009*, Antwerpen: Halewijn, 2009 / *L'archidiocèse de Malines-Bruxelles. 450 années d'histoire. Volume 2: L'Église populaire dans l'archidiocèse, une église "libre" dans une société moderne 1802-2009*, Anvers: Halewijn, 2009.
- Het Monnikenleven in België / La Belgique Monastique*, Zottegem, 1954.

- JANSSENS LUC & PERSOONS Edgard, *Les prieurés en Forêt de Soignes (Val-Duchesse, Groenendael, Rouge-Cloître, Sept-Fontaines et Ter Cluysen)*, Bruxelles, 1989.
- KENIS Leo, "Kerk als minderheid in een pluralistische samenleving. Het aartsbisdom onder Leo-Jozef Suenens en Godfried Daneels (1961-2009)", in: *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis. Deel 2: De volkskerk in het aartsbisdom, een 'vrije' kerk in een moderne samenleving, 1802-2009*, Antwerpen: Halewijn, 2009, p. 255-317 / KENIS Leo, "Une Église devenue minoritaire dans un environnement pluraliste. L'archidiocèse sous Léon-Joseph Suenens et Godfried Danneels (1961-2009)", in: *L'archidiocèse de Malines-Bruxelles. 450 années d'histoire. Volume 2: L'Église populaire dans l'archidiocèse, une église "libre" dans une société moderne 1802-2009*, Anvers: Halewijn, 2009, p. 255-317.
- L'église Sainte-Suzanne à Schaerbeek*, Brussel: C.I.D.E.P., 2003.
- LEFÈVRE Placide, *L'organisation ecclésiastique de la Ville de Bruxelles au Moyen Âge* (Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 3-11), Louvain, 1942.
- LEMAIRE Raymond, *De kapel van Sint Anna in het kasteel van 's Hertoginnendaal te Oudergem*, Bruxelles, [1918] / LEMAIER Raymond, *La chapelle Sainte-Anne au château de Val-Duchesse à Auderghem*, Bruxelles, [1918].
- LEURS Constant, *Les origines du style gothique en Brabant. 1/2: L'architecture romane dans l'ancien duché de Brabant*, Bruxelles-Paris, 1922.
- LOIR Christophe, *Bruxelles néoclassique. Mutation d'un espace urbain 1775-1840* (Lieux de mémoire), Bruxelles, 2009
- LOONBEEK Raymond & MORTIAU Jacques, *Un pionnier, Dom Lambert Beauduin (1873-1960). Liturgie et Unité des chrétiens*, 2 vol., Louvain-la-Neuve, 2001.
- MAES Krista (red.), *Joris Helleputte. Architect en politicus, 1852-1926. 2: Oeuvrecatalogus* (Kadoc Artes, 1), vol. 2, Leuven, 1998.
- MARTINY Victor Gaston, *Bruxelles: l'architecture des origines à 1900*, Bruxelles: Nouvelles éditions Vokaer, 1980.
- MEGANCK Marc & GUILLAUME Alain, *Ganshoren* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 20), Brussel, 2009 / MEGANCK Marc & GUILLAUME Alain, *Ganshoren* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 2), Bruxelles, 2009.
- MEGANCK Marc & GUILLAUME Alain, *Haren* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 22), Brussel, 2010 / MEGANCK Marc & GUILLAUME Alain, *Haren* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 22), Bruxelles, 2010.
- MEGANCK Marc, GUILLAUME Alain & DEGRAEVE Ann, *Laken* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 24), Brussel, 2012 / MEGANCK Marc, GUILLAUME Alain & DEGRAEVE Ann, *Laeken* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 24), Bruxelles, 2012.
- MEGANCK Marc, GUILLAUME Alain, MODRIE Sylvianne & VAN BELLINGEN Stephan, *Oudergem* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 21), Brussel, 2010 / MEGANCK Marc, GUILLAUME Alain, MODRIE Sylvianne & VAN BELLINGEN Stephan, *Auderghem* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 21), Bruxelles, 2010.
- MEGANCK Marc, GUILLAUME Alain, VAN BELLINGEN Stephan & BLANCHAERT Hans, *Brussel. Neder-Over-Heembeek* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 23), Brussel, 2011 / MEGANCK Marc, GUILLAUME Alain, VAN BELLINGEN Stephan & BLANCHAERT Hans, *Bruxelles. Neder-Over-Heembeek* (Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles, 23), Bruxelles, 2011.
- MERTENS Joseph, "De Sint-Pieterskerk te Neder-Heembeek. Een korte bijdrage tot de kennis van de vroegmiddeleeuwse houtbouw", *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*, 15, 1975, p. 231-239.
- Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld*, Brussel: Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 2000 / *Le peintre et l'arpenteur. Images de Bruxelles et de l'ancien duché de Brabant*, Bruxelles: Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique, 2000.
- MEYFROOTS Griet, "De Sint-Niklaaskerk te Brussel. Een eeuw 'zorgen' om een kerk", *Nieuw Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel*, 13/4, 2000, p. 73-92.
- MIHAIL Benoît, *Het militaire erfgoed* (Brussel, stad van kunst en geschiedenis, 50), Brussel, 2010 / MIHAIL Benoît, *Le patrimoine militaire* (Bruxelles, ville d'art et d'histoire, 50), Bruxelles, 2010.
- MODRIE Sylvianne, "De archeologische onderzoeken op de site van de priorij Rood Klooster", in: Marc MEGANCK

- & Alain GUILLAUME (dir.), *Oudergem* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 21), Brussel, 2010.
- MOREL Anne-Françoise, "Kerkinterieurs in het interbellum in Brussel: spanningsveld tussen traditie en vernieuwing", *Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis*, 35, 2006, p. 159-173.
- MORISSET Lucie K., NIPPEN Luc & COOMANS Thomas (eds.), *Quel avenir pour quelles églises ? / What Future for Which Churches* (Patrimoine urbain, 3), Montréal: Presses de l'Université du Québec, 2006.
- NELISSEN Nico, *Geloof in de toekomst. Strategisch Plan voor het religieus erfgoed*, Utrecht: Stichting 2008 jaar van het Religieus Erfgoed, 2008.
- NOULLEZ Luc, *Deux orgues pour les Minimes* (Des lieux & des hommes), Bruxelles, 2005.
- PAULUS Guy, *De abdij van Dieleghem* (Brussel, stad van kunst en geschiedenis, 41), Brussel, 2005 / PAULUS Guy, *L'abbaye de Dieleghem* (Bruxelles, ville d'art et d'histoire, 41), Bruxelles, 2005.
- PHILIPPOT Paul, COEKELBERGHS Denis & LOZE Pierre, *L'architecture religieuse et la sculpture baroques dans les Pays-Bas méridionaux et la Principauté de Liège 1600-1770*, Liège, 2003.
- PLANTENGA J.H., *L'architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant depuis le règne des archiducs jusqu'au gouvernement autrichien (1598-1713)*, Den Haag: Martinus Nijhoff, 1926.
- RANIERI Liliane, *Léopold II urbaniste*, Bruxelles: Hayez, 1973.
- RION Pierre, *La basilique de Koekelberg. Architecture et mentalités religieuses* (Publications d'histoire de l'art et d'archéologie de l'Université catholique de Louvain, 47), Louvain-la-Neuve, 1986.
- Rombaux J., "Église Saint-Nicolas Bourse à Bruxelles. Mise au jour de vestiges de l'avant-corp occidental de l'époque romane (XIIe siècle)", *Annales de la Société archéologique de Bruxelles*, 48, 1956.
- SÄGESSER Caroline & SCHREIBER Jean-Philippe (dir.), *Le financement public des religions et de la laïcité en Belgique*, Bruxelles, 2010.
- SCHAYES A.-G.-B., *Histoire de l'architecture en Belgique, depuis les temps les plus reculés jusqu'à l'époque actuelle*, 4 vol., Bruxelles, 1853.
- SIMON Armand, *Mon clocher. Église des Minimes à Bruxelles*, Bruxelles, 1913.
- SMOLAR-MEYNART Arlette & VANRIE André (dir.), *Le quartier royal*, Bruxelles, 1998.
- SNAET Joris & BAISIER Claire, "Contrareformatie en Barok: traditie en vernieuwing in 17de-eeuwse kerkarchitectuur in de Nederlanden", *Gentse bijdragen tot de interieurgeschiedenis*, 33, 2004, p. 9-38.
- SNAET Joris, "De jezuïetenkerk van Brussel en de XVIIde-eeuwse religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden", in: DENEFF Alain & ROUSSEAU Xavier (red.), *Vier eeuwen jezuïeten te Brussel / Quatre siècles de présence jésuite à Bruxelles*, Leuven, 2012, p. 153-170.
- SNAET Joris, "For the Greater Glory of God. Religious Architecture in the Low Countries 1560-1700", in: Krista DE JONGE & Koenrad OTTENHEYM (red.), *Unity and Discontinuity. Architectural Relationships between the Southern and Northern Low Countries (1530-1700)* (Architectura Moderna, 5), Turnhout: Brepols, 2007, p. 251-298.
- STYNEN Herman, *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Brussel, 1998.
- TERLINDEN Charles, *Histoire du Temple des Augustins et de l'Église de la Sainte-Trinité*, Gembloux: Duculot, 1964.
- THIBAUT DE MAISIÈRES Maurice Marie, *Gotische kerken van Brussel*, Brussel: De Kunstkring, 1942 / THIBAUT DE MAISIÈRES Maurice Marie, *Églises gothiques de Bruxelles*, Brussel: Éditions du Cercle d'Art, 1942.
- THOMAS B., VANDEN BRANDEN Jean-Pierre & DE WAHA Michel, *Anderlecht. La collégiale, le Béguinage, la Maison d'Erasmus* (Brussel, stad van kunst en geschiedenis, 8), Brussel, 1994 / THOMAS B., VANDEN BRANDEN Jean-Pierre & DE WAHA Michel, *Anderlecht. La collégiale, le Béguinage, la Maison d'Erasmus* (Bruxelles, ville d'art et d'histoire, 8), Bruxelles, 1994.
- TIHON André, "De Restauratie", in: *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel, 400 jaar geschiedenis. Deel 2: De volkskerk in het aartsbisdom, een 'vrije' kerk in een moderne samenleving, 1802-2009*, Leuven, 2009, p. 6-33.
- TJIS Rutger, *Renaissance- en Barokarchitectuur in België*, Tiel: Lannoo, 1999 / TJIS Rutger, *Architecture Renaissance et Baroque en Belgique*, Bruxelles: Racines, 1999.
- VAN ACKERE Jules, *Belgique baroque & classique (1600-1789). Architecture, art monumental*, Bruxelles, 1972.

- VAN BALEN Koenraad, "The Nara Grid: An Evaluation Scheme Based on the Nara Document on Authenticity", *APT Bulletin. The Journal of Preservation Technology*, 39/2-3, 2008, p. 39-45.
- VAN BELLINGEN Stephan, "Het archeologisch onderzoek van J. Mertens op de site van de verdwenen Sint-Pieterskerk te Neder-Heembeek in een nieuw dachlicht", in: MEGANCK Marc & GUILLAUME Alain (red.), *Brussel. Neder-Over-Heembeek* (Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 23), Brussel, 2011, p. 76-90.
- VAN CLEVEN Jean, VAN TYGHEM Frieda & e.a. (red.), *Neogotiek in België*, Tielt: Lannoo, 1994.
- VANDENBREEDEN JOS & DIERKENS-AUBRY Françoise, *De 19de eeuw in België. Architectuur en interieurs*, Tielt: Lannoo, 1994 / VANDENBREEDEN Jos & DIERKENS-AUBRY Françoise, *Le 19e siècle en Belgique: architecture et intérieurs*, Bruxelles: Éditions Racine, 1994.
- VANDENBREEDEN JOS & VANLAETHEM France, *Art Deco en modernisme in België. Architectuur in het Interbellum*, Tielt: Lannoo, 1996 / VANDENBREEDEN Jos & VANLAETHEM France, *Art Deco et modernisme en Belgique. Architecture de l'Entre-deux-guerres*, Bruxelles: Éditions Racine, 1996.
- VANDENBREEDEN Jos, *De basiliek van Koekelberk, art deco monument*, Tielt, Lannoo, 2005 / VANDENBREEDEN Jos, *La basilique de Koekelberg, monument art déco*, Bruxelles: Éditions Racine, 2005.
- VANDENDAELE Richard (red.), *Poelaert en zijn tijd*, Brussel: Gemeentekrediet van België, 1980 / VANDENDAELE Richard (dir.), *Poelaert et son temps*, Bruxelles: Crédit Communal de Belgique, 1980.
- VAN EENHOOGHE Dirk & CELIS Marcel M, "Het 'Hof van Hoogstraten', de Brusselse verblijfplaats van Antoine de Lalaing", *M&L. Monumenten en Landschappen*, 7/4, 1988, p. 36-62.
- VAN EENHOOGHE Dirk, DELCOMMUNE Thierry, CELIS Marcel M, "onder het Koninkplein te Brussel: de hofkapel van Karel V", *M&L. Monumenten en Landschappen*, 19/1, 1988, p. 39-62.
- VAN LOO Anne (red.), *Repertorium van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen: Mercatorfonds, 2003 / VAN LOO Anne (dir.), *Dictionnaire de l'architecture en Belgique de 1830 à nos jours*, Anvers: Fonds Mercator, 2003.
- VAN WIJNENDAELE Jacques, *Promenades dans les couvents et abbayes de Bruxelles*, Bruxelles: Éditions Racine, 2007.

2.b. Onuitgegeven werken

- BIAGOLI Carla, SIGUENCIA AVILA Maria, STAMOS Nikolaos & VAN BOCXLAER Steven, *Saint Hubert Church Watermaal-Bosvoorde*, KU Leuven, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, June 2013.
- BOONE Veronique, BÖRÖCZ Zsuzsanna & TANSSENS Annick, *Onderzoeksopdracht 'Thematische inventaristieke 20ste-eeuwse kerken'. Eindrapport*, Leuven-Gent-Brussel, 2008.
- BOON Katrien, *De Koudenberg te Brussel: archeologische studie op basis van de resultaten van de opgraving onder de kerk van Sint-Jacob op de Koudenberg*, licentiaatsverhandeling in de Archeologie, KU Leuven, 1998.
- COOMANS Thomas, *Kerken in neostijlen in Vlaanderen. Ontwikkeling en implementatie van een methodologie voor de bescherming en de monumentenzorg van het negentiende-eeuwse kerkelijke architecturaal patrimonium in Vlaanderen. Eindverslag*, Leuven, KU Leuven-KADOC, augustus 2003.
- DEMOEN Eve, *Negentiende-eeuwse kapellen van Brusselse meisjesscholen in 1830-1914. Vooronderzoek op basis van een eerste inventaris*, bachelorpaper in de kunstwetenschappen en archeologie, VUB, juli 2007.
- DUKERS Birgit, GOEHMAN Maor, GORLÉ Anne, GUNST Leentje & LAGAE Isabelle, *St. Anthony of Padua Church and Convent, Brussels*, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, June 2003.
- JASPERS Martijn, LACHANA Panagiota & VERMANDEL Valerie, *Sint-Vincentius a Paulo Anderlecht*, KU Leuven, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, June 2013.
- KATSANOU Vasia, PEETERSILLE Céline, VAN DER LINDEN Thomas & VERMIJLEN Aurélie, *Église de la Sainte-Trinité, Ixelles & St-Gilles*, KU Leuven, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, June 2005.
- MARTENS John, *Revitaliseren, herbestemmen of slopen? Toekomstperspectieven voor kerkgebouwen*, licentiaatsverhandeling in de Godsdienstwetenschappen, KU Leuven, 2003.
- MOREL Anne-Françoise, *De architecturale representatie van het katholicisme: interbellumkerken in het*

Brussels Hoofdstedelijk Gewest, licentiaatverhandeling in de kunstwetenschappen, Universiteit Gent, 2005.

NEMEGHAIRE Cécile, *Le mobilier néo-gothique de l'église Saint-Boniface à Ixelles*, mémoire de licence, Université Libre de Bruxelles, 2001.

SIMOU Xenii, VANDESANDE Aziliz, VAN MEIRHAEGHE Diederik & VANQUAETHOVEN Anke, *Saint-Franciscus-Xavier Church, Rue Georges Moreau 102, Kuregem*, KU Leuven, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, June 2012.

VANDENBULCKE Ellen, *Het Sint-Goedelevoorplein: een voorbeeld van 19de-eeuwse pleiconceptie in Brussel*, licentiaatverhandeling in de kunstwetenschappen en archeologie, VUB, 2001.

3. URL

<http://www.brucity.be/artdet.cfm?id=431&nLanguage=1>

<http://www.irismonument.be/index.php?lg=nl>

<http://www.irismonument.be/index.php?lg=fr>

<http://www.kikirpa.be/NL/45/30/Online+Fototheek.htm>

Bijlage

CD met de detailstudies over de:

1. de Heilige Drievuldigheidskerk te Elsene en Sint-Gillis:

KATSANOÛ Vasia, PEETERSILLE Céline, VAN DER LINDEN Thomas & VERMIJLEN Aurélie, *Église de la Sainte-Trinité, Ixelles & St-Gilles*, KU Leuven, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, June 2005.

2. de Sint-Franciscus-Xaveriuskerk van Kuregem, in Anderlecht:

SIMOU Xení, VANDESANDE Aziliz, VAN MEIRHAEGHE Diederik & VANQUAETHOVEN Anke, *Saint-Franciscus-Xavier Church, Rue Georges Moreau 102, Kuregem*, KU Leuven, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, June 2012.

3. de Sint-Hubertuskerk van Bosvoorde, in Watermaal-Bosvoorde:

BIAGOLI Carla, SIGUENCIA AVILA Maria, STAMOS Nikolaos & VAN BOCXLAER Steven, *Saint Hubert Church Watermaal-Bosvoorde*, KU Leuven, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, June 2013.

4. de Sint-Vincentius a Paulokerk van Scheut, in Anderlecht:

JASPERS Martijn, LACHANA Panagiota & VERMANDEL Valerie, *Sint-Vincentius a Paulo Anderlecht*, KU Leuven, Advanced master in conservation of monuments and sites – Integrated Project Work 3, June 2013.

